

KORUNK

BETHLEN GÁBOR ÖRÖKSÉGE •
LENINIZMUS — POLITIKATUDO-
MÁNY • SZÁZ ÉVE SZÜLETETT
DIMITRIE GUSTI • TÖPRENGO
LEVÉL KALOTASZEGRŐL ÉS AZ
EGYKÉRŐL • ALAPSZEMÉLYI-
SÉG ÉS NEMZETI KARAKTER •
LEGFŐBB TANÚ A NYELV • A
FESTŐ RABSÁGA ÉS SZABAD-
SÁGA • ESKÜVŐ BILINCSBEN •
SOROK KÁRPÁTONTÚL MAGYAR
IRODALMÁRÓL • TANULMÁNY-
ÚTON ANGLIÁBAN • • • • •

1980 • 4

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXIX. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM • 1980. ÁPRILIS

* * * Kipróbált, bölcs vezető 241

SZTRANYICZKI GÁBOR • A forradalmi elmélet és gyakorlat másfél évtizede 242
VASILE ZAHARIA • Minőségi elemek a társadalmi-gazdasági fejlődésben (A. Z. fordítása) 247

LENINIZMUS: TEGNAP ÉS MA

KALLÓS MIKLÓS—OVIDIU TRÁSNEA • Leninizmus — politikatudomány 250
LEONARDO PAGGI • A hűtlenség erényei vagy a hűség kockázatai (Szegő György fordítása) 251

FÁBIÁN ERNŐ • Bethlen Gábor politikájának realizmusa 255

PAPP JÓZSEF ANDRÁS • Az erdélyi kezdeti merkantilizmus (Bethlen Gábor gazdaságpolitikája) 261

BALÁZS SÁNDOR • Az iskolaalapítás művészete (A száz éve született Dimitrie Gustira emlékeztve) 265

NAGY GYÖRGY • Alapszemélyiség és nemzeti karakter 268

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN • Villon utolsó testamentuma (vers) 272

BODOR ANDRÁS • Tanulmányúton Angliában (Utak, eszmék, viták) 273

KISS JENŐ • Karácsonykaktusz (vers) 278

VERESS PÁL • Esküvő bilincsben 279

JEGYZETEK

KÁNTOR LAJOS • Régi lapok — új lapok (Bethlen Gábor öröksége) 282

SZAMOSKÖZI ROTH MÁRIA • Maga mutatott példát 283

GOTTLIEB RÓZSA • A festő rabsága és szabadsága 284

FÓRUM

KISS JENŐ • Legfőbb tanú a nyelv 286

HAZAI TÜKÖR

CSEPP SÁNDOR • Katarzis, vagy csak éterbe kergetett szó? (Tőprengő levél Kátólaszegről — az egykéről) 297

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

WINKLER JUDIT • Egy római út feltárása Kolozs megyében 301

SZEMLE

BALOGH EDGÁR • Dobos László olvastára (Gondolatok a könyvtárban) 303

JAKOBOVITS MIKLÓS • Nagy Pál barangolásai 305

FARKAS MAGDA • Tanúságtétel a lélektan használhatóságáról 309

LÁSZLÓ FERENC • „Közös dolgaink“ és a zenei köztudat 311

MÁRIÁS JÓZSEF • Sorok Kárpátontúl magyar irodalmáról 312

NAGY JENŐ • Hargita megye népviselete 314

K. L. • Tózsér Árpád: Genézis (Könyvről könyvre) 316

LÁTÓHATÁR

VERESS ZOLTÁN: Kezdünk „közgondolkodni“ (TETT); G. E.: Karl Popper az alkotó önkritikáról (Encounter)

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Aranyosi György, Beczásy Antal, Dénes Sándor, Haszmann József

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Móccok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

**NICOLAE CEAUȘESCU ELVTÁRS,
ROMÁNIA SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG ELNÖKE**

Kipróbált, bölcs vezető

Mióta a köztársaság mint államforma létezik, azóta a köztársasági elnök nemcsak egy tisztség — mégpedig a legmagasabb tisztség — viselője, hanem jelképes személyiség is, hagyományok és eredmények, célok és törekvések összegezője, kifejezője.

Igy van ez hic et nunc, a mi esetünkben is. Nicolae Ceaușescu elvtárs, köztársaságunk elnöke majdnem fél évszázadra visszatekintő forradalmár múltjával, a párt élén végzett másfél évtizedes munkásságával, kiváló képességeivel, nemzetközi tekintélyével, népszerűségével régi román hagyományok megtestesítője, munkásmozgalmunk és pártunk büszkesége, szocialista építésünk kipróbált, bölcs vezetője, külföldön pedig a békéért vívott küzdelem, az új, igazságos világtrend megteremtéséért folytatott harc elismert bajnoka.

Olyan egyéniség, olyan történelmi személyiség, akiről méltán mondotta a következőket Ștefan Voitec elvtárs, amikor a Nagy Nemzetgyűlés VIII. törvényhozási ciklusának első ülészakán szólásra emelkedett: „A megkülönböztetett tisztelet és mély nagybecsülés érzésével teszek eleget annak a különleges megismerhetőségnek, hogy a román nemzetnek a legfelsőbb államhatalmi szervbe beválasztott képviselői elé terjesszem dicsőséges pártunk Központi Bizottsága és a Szocialista Demokrácia és Egység Frontjának Országos Tanácsa egyöntetű javaslatát: válasszák újra Románia Szocialista Köztársaság magas elnöki tisztségébe a párt és a szocialista haza ragyogó vezetőjét, a férfit, aki azonos a nép tudatával, legderekből vezetőinek legendás híru szilárdságával és hősiességével, aki megtestesíti népünk legmagasabb erényeit — a Román Kommunista Párt főtákarát, Nicolae Ceaușescu elvtársát.”

Az az egyöntetűség, az a lelkesedés és határtalan szeretet, bizalom, amellyel az ország legfelső képviselőtestülete újraválasztotta Nicolae Ceaușescu elvtársat köztársaságunk elnökévé, egész népünk óhaját fejezte ki, ragaszkodásunkat, elismerésünket és odaadásunkat, nemzetiségre való tekintet nélkül. Azt az elhatározásunkat, hogy következetesen fogunk dolgozni a jövőben is nagyszerű célkitűzéseink valóra váltásáért, kipróbált vezetőerőnk, a párt irányításával, főtákarának, a köztársaság elnökének bölcs vezetésé alatt.

Népünk eme elhatározását, az egész ország álláspontját, hangulatát fejezte ki Nicolae Giosan elvtárs, a Nagy Nemzetgyűlés elnöke, amikor a beiktatási ünnep keretében a következőképp üdvözölte a köztársaság elnökét: „Ezekben az ünnepi pillanatokban, amikor beiktatjuk önt a Románia Szocialista Köztársaság elnöke és a Fegyveres Erők főparancsnoka magas tisztségébe, a Nagy Nemzetgyűlés nevében felkérem, vegye át a méltóság és a tekintély, az államhatalom, a román nép szuverén jogai, ama akarata szimbólumait, hogy szabadon és függetlenül fejlődjen a szocializmus és a kommunizmus útján.”

Az örömről és a szilárd elhatározásról, a tette kész fölzárkózásról adtak hírt és tanúbizonyságot az egész országból a köztársasági elnökhöz érkezett üdvözlőtáviratok, a dolgozók, szervezetek, intézmények, üzemek, vállalatok levelei, sürgőnyei is.

E támogatásra és örömrre, e ragaszkodásra és bizakodásra felelt a köztársasági elnök ünnepélyes körülmények között, főlemelő hangulatban elhangzott esküje:

„Esküszöm, hogy hűségesen szolgálom a hazát, szilárdan védelmezem az ország függetlenségét, szuverenitását és területi épségét, munkálkodom az egész nép jólétén és boldogságán, a szocializmus és a kommunizmus felépítésén Románia Szocialista Köztársaságban!”

Mire e sorok megjelennek, elmúltak már az ünnepi pillanatok, s folytatódik a munka, a termelés, a tanulás, az oktatás, a gyógyítás; az új élet építése. Most már az a kötelességünk, hogy a munka oldaláról vizsgáljuk meg az elmúlt időszakot éppen úgy, mint az előttünk állót.

Nem hiába írunk, szólunk manapság „termékeny másfél évtizedről”. Valóban, amióta Nicolae Ceaușescu elvtárs áll pártunk élén amióta az ő vezetésével, megfontolt, szakavatott irányításával építjük a szocializmust, az ország kimagasló eredményeket ért el. Ezekben az esztendőkből kezdtek meg a tudományos-technikai forradalom vívmányainak alkalmazását, mondhatni, a tudomány nálunk az elmúlt évtizedben vált termelőerővé, anyagi erővé. De ugyancsak az eltelt tíz esztendő során kezdtek meg a külterjes gazdálkodásról a belterjes munkára, az intenzív fejlesztésre való áttérést, ami valójában óriási lépés, klasszikus kifejezéssel szólva minőségi ugrás. Ebben a lendületben, ebben az átalakulásban jutottunk el oda,

hogy százados álmainkat valósíthassuk meg; így például megépítettük az első vízeróművet a vén Dunán, nagy hajók számára is hajózhatóvá tettük az Al-Duna, Vaskapu zátonyos szakaszát, megkezdtük a Duna–Fekete-tenger csatorna építését, a fővárosi metró munkálatait, nagyarányú üzemelepités indult meg a Székelyföldön, Besztercén vagy Zilahon, régi elmaradott paraszti tájak iparosodnak, s ennek keretében minden megyénkben a nehézipar, a gépgyártás jelentős egy-égei emelkednek.

Ismeretes, hogy az elmúlt években, de különösen az utóbbiban régi rekordokat döntöttünk meg a mezőgazdaságban, 1979-ben annyi kukoricánk termett, mint még soha ebben a hazában. Nagy volt a búza- és cukorrépatermés is. Ugyanakkor a városiasodás, a kulturált életmód anyagi feltételeinek, szellemi alapjainak kialakulásával a korszerű életforma honosodik meg mondhatni egész népünk hétköznapjaiban. Szinte mindenünnen eltűntek az egészségtelen nyomornegyedek, a minimálisra csökkent a poros utak száma.

Eközben pedig megalakultak a gyárakban, mezőgazdasági egységekben a dolgozók tanácsai, városon és falun több jelölt közül választhatnak szavazással a polgárok, szélesedik, izmosodik a demokrácia, a dolgozók öngazgatáson alapuló részvétele, beleszólása az ország és a munkahely, lakóhely ügyeibe. Ami más szóval így fejezhető ki: gyarapodtunk emberi jogainkban is.

Az elnök újraválasztásában, a köszöntő levelekben, az üdvözlő táviratokban, a támogatás biztosításában és a szeretet kifejezésében eme nagy sikerek mind benne foglaltatnak, tudatosulnak.

De kifejeződnek ugyanakkor az új feladatvállalások is. Mert azt is tudjuk, hogy nagy munka áll előttünk. Sorsdöntő folyamatoknak csupán a kezdetén vagyunk: az új gazdasági-pénzügyi mechanizmus bevezetésének, meggyökereztetésének a java dolga még hátravan; megalakultak a dolgozók különféle bizottságai, de naivítás volna azt hinni, hogy már mind küldetésüknek megfelelően működnek is; a sokat hangoztatott új minőségre való áttérés feltételei lényegében véve most teremthetők meg; noha évről évre nőtt a mezőgazdasági termés, a hektárhozam vagy a tehozam tekintetében a gyengébbek közt vagyunk európai viszonylatban.

De épp nagy sikereink és fejlődésünk állandóan emelkedő vonala, népünk kiertartó munkakedve, szorgalma és odaadása a biztosíték arra, hogy sikerrel tesszük meg a soron levő nagy lépést, s a fejlődő államok sorából a gazdaságilag középelesen fejlett országok közé jutunk. Erre szavaztunk március 9-én, s ez az elhatározás nyert kifejezést március 28. történelmi nevezetességű napján, amikor újraválasztottuk a köztársaság elnökének Nicolae Ceaușescu elvtársat.

KORUNK

11

5

2

A forradalmi elmélet és gyakorlat másfél évtizede

Másfél évtized a történelem évszázadokat pergető időmérőjén jóformán alig mérhető. És mégis azok a mélyreható társadalmi változások, amelyeket az 1965 óta eltelt tizenöt esztendő sűrít magában, valóságos történelmi korszakot fémjelznek. Ez a minden téren megújodást hozó, forradalmi időszak elválaszthatatlanul összekapcsolódott Nicolae Ceaușescu elvtárs nevével, aki immár tizenöt éve áll pártunk élén, és vezeti töretlenül új társadalmat tervező, szervező és teremtő forradalmi tevékenységét.

Aligha lehetne egész gazdagságában felbecsülni azt az elméleti munkásságot, amely ezt a másfél évtizedbe sűrűsödő, forradalmi sodrású történelemformálást előkészítette és megalapozta. Hiszen, ha csupán a négy legmagasabb szintű tanácskozás, a IX., a X., a XI. és a XII. pártkongresszus, valamint a három — az 1967-es, az 1972-es és az 1977-es — országos pártkonferencia dokumentumait vesszük figyelembe, akkor is olyan páratlan méretű és mélységű elméleti munkával találjuk magunkat szemben, amely egymagában véve is kivételes történelmi korszakot avat a forradalmi gondolkodás hazai fejlődésében. És hol vannak akkor még pártunk főtákarának többi beszédei, expozéi, írásai, cikkei, amelyek *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtése útján* címmel, immár

18 kötetbe foglalva, mindmegannyi történelmi jelentőségű hozzájárulást jeleznek a társadalmi jövő elméleti és gyakorlati birtokbavételéhez.

Ha a közismert lenini tétel szerint „forradalmi elmélet nélkül nincs forradalmi gyakorlat sem”, akkor szocialista építésünk tizenöt esztendejének gazdag tapasztalatai meggyőző erővel sugalmazzák azt az új igazságot, hogy csak a merész, alkotó, új utakat törő, forradalmi gondolkodás avatja — avathatja — a gyakorlatot tudományos, elméleti igényű és szintű, társadalomformáló tevékenységgé. Ebből továbbá olyan nagy horderejű következtetés kínálkozik, amelyet pártunk főtítkáranak írásai a párttevékenység, az egész pártvezetés legfőbb elvi követelményeként fogalmaznak meg: nincs és nem is lehet alkotó elmélet valóságos, szüntelenül megújuló, elméletalkotó tevékenység nélkül. A marxizmus nemcsak hogy nem kínál eleve készen adott elméleti sémát az új társadalom megteremtéséhez, de éppenséggel — kritikai forradalmi lényegénél fogva — olyan elméleti hozzáállást követel, amely mindenkor a magamagát teremtő társadalmi gyakorlat önkifejezése. Hiszen mi más lenne — lehetne — elmélet és gyakorlat egységének igazi értelme, ha nem az, hogy az elmélet maga is tényleges munkálkodás, önformálás az új társadalmat teremtő gyakorlat hús-vér folyamatában? Másfél évtized óta pártunk egész tevékenysége ennek a felismerésnek a jegyében bontakozott és bontakozik ki. Talán keveset mondunk, ha azt állítjuk, hogy e tevékenység legmélyebb értelmét summázta pártunk főtítkára, midőn a párt Központi Bizottságának 1971. novemberi plenárius ülésén ezeket mondta: „Meg kell érteni, hogy a marxizmus—leninizmus szüntelenül megújuló, eleven tanítás; forradalmi jellege éppen abból fakad, hogy szakadatlanul gyarapszik a társadalmi fejlődés összes tudományos következtetéseivel, hogy nem dolgoz ki megváltozhatatlan, egyszer s mindenkorra érvényes téziseket, hanem hozzásegít az események kutatásához és megértéséhez az új gazdasági, társadalmi, nemzeti és történelmi feltételeknek megfelelően.”

Elegendő újrалаpozni e másfél évtized legfőbb elméleti dokumentumait, s meggyőződhetünk arról, hogy a forradalmi elmélet sürgetése, szorgalmazása pártunk főtítkáranak műveiben refrénszerűen visszatérő, meghatározó alapmotívum. És ez korántsem véletlen. Talán senki más sem értette meg annyira mélyen a világosan, hogy a szocialista építés történelmi feladata merőben új típusú gyakorlat követelményét hordozza. Nem akármilyen gyakorlatról van szó, hanem egyenesen olyanról, amely a legmesszebbmenően érvényre juttatja a társadalmi tudatosság szintjére emelt dialektikát. Az új társadalomformálásnak magában a gyakorlatban kell kitermelnie azt a sajátos dialektikus mozgást, amelyet a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába vivő ugrás természete, tartalma és jellege megkövetel. Aligha túlzunk, mikor azt állítjuk, hogy az elmúlt évtized ideológiai és társadalmi-politikai tevékenységének a fő tartalma, Nicolae Ceaușescu elvtárs vezetésével, az új társadalmi mozgás dialektikájának elméleti és gyakorlati kimunkálásán való lankadatlan fáradozás.

Mi szemléltethetné meggyőzőbben a pártunk főtítkára által ihletett és szorgalmazott dialektikus gondolkodás alkotó erejét, mint éppen a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom koncepciója? Pártunknak a leghatározottabban szakítania kellett azzal a hagyományos, dogmatikus illúzióval, hogy a szocialista forradalom és építés egy csapásra egy véglegesen kész, minden ízében új, magasabb rendű rendszert képes elővarázsolni. Mi több, társadalmi-történelmi létünk, valóságunk illúziókat oszlató, kritikai-önkritikai vizsgálata, tudatosítása révén pártunk főtítkáranak beszédei, írásai rávezettek bennünket arra a józan felismerésre, hogy még csupán fejlődő ország vagyunk, számolunk kell tehát azzal, hogy gazdasági-műszaki fejlettségünk szintje óhatatlanul rányomja a maga bélyegét az új viszonyokra, az új lehetőségekre. A további fejlődés mikéntje számunkra már csak ezért is óhatatlanul sajátos dialektikát szab: a gazdasági fejlettségnek a történelmi lemaradást megszüntető magasabb fokát a szocializmus minőségileg új, magasabb formája, a szocialista viszonyok sokoldalú, teljes kibontakoztatása révén biztosítani! Nos, ennek a konklúzióknak az elméleti értéke nem szorul bizonyításra, hiszen magát a szocializmus fogalmát kellett újragondolni, és főleg továbbgondolni, mind a saját társadalmi-történelmi feltételeinknek, feladatainknak, mind pedig világméretű forradalmat hordozó jelenünk korszerű követelményeinek a jegyében.

Pártunk szocializmus-koncepciójának igit-vérig dialektikus lényege szavatolta és szavatolja az ellentmondások természetének és szerepének illúzióktól mentes, tudományos megértését. Nem ok nélkül tulajdonít pártunk főtítkára olyan kivételes jelentőséget a probléma újszerű, kritikai szellemű megközelítésének. A hagyományos, dogmatikus álláspont számára az ellentmondásértelmezés maga is apologetikus funkciót töltött be, amennyiben nem kívánt több lenni a viszony végérvényes társadalmi megszeldíftetésének elméleti igazolásánál. Mennyire távol áll

ettől az a pártunk dokumentumaiban újra meg újra visszatérő intelem, amely az ellentmondások antagonizmusba fordulásának a lehetőségére, veszélyére figyelmeztet. Am idezben túlmenően, az a mód, ahogyan pártunk főtítkára ezt a korábban kellemetlenül „rázósnak“ ítélt problémát felveti, merőben új, a forradalmi cselekvés igényében fogant hozzáállást fémjelez. A forradalmi gyakorlat álláspontja távolról sem az ideologikus értelmezés, hanem az ellentmondásokban mozgó valóság tárgyilagos tudomásulvétele, mégpedig a reális társadalommegismerés érdekében, amire éppen a fejlődés problémáinak, ellentétes tendenciáinak, sok irányú, több értelmű követelményeinek a megértése és az ellentmondásos mozgás tudatos ellenőrzése, irányítása kötelez.

A társadalmi valóság kritikai megismerésének igényében gyökerező dialektikus látásmód tette lehetővé pártunk vezetője számára jelen fejlődésünk egyik sajátos ellentmondásának azonosítását, feltárását. Mi más példázhatná beszédesebben a pártvezetésnek a valóság objektív dialektikájára összpontosító gyakorlatát, mint éppen a régi, elavult, merev gazdasági-pénzügyi mechanizmus idejében való megszüntetése, és olyan új mechanizmussal való felváltása, amely az állami egységek gazdasági-pénzügyi önigazgatása, tulajdonosi önállósága révén megfelelő anyagi alapot kínál a munkásdemokrácia, a munkás-önirányítás rendszerének széles körű kiépítéséhez, átfogó érvényesüléséhez? És ha ezt a forradalmi lépést mi itt csupán példaként idéztük, akkor annak értékelése pártunk főtítkára számára a XII. kongresszuson újabb alkalmat kínál a pártpolitika további követelményeinek megfogalmazására: „Az ellentmondások megoldása és a szocialista társadalmi rend szüntelen fejlődése megköveteli — olvassuk a kongresszusi jelentésben — a kollektív vezetés kiterjesztését és tökéletesítését, az egyszemélyi vezetés elvének kiiktatását, a dolgozók tömegeinek egyre szélesebb körű részvételét valamennyi tevékenységi terület vezetésében.“

A legmélyebb ellentmondásokig hatoló éleslátás jutott érvényre pártunk főtítkárának még a X. kongresszuson elhangzott ama intelmében, amely az állam önállósulásának, a társadalom fölé emelkedésének reális veszélyére figyelmeztetett. Ez a felismerés vezette el pártunk főtítkárát a magasabb szinten kibontakozó forradalmi fejlődés ama törvényszerű követelményének megértéséhez, hogy az államnak, szocialista előrehaladásunk mértékében, mind szervezésben be kell épülnie a társadalomba. Nos, az állam integrálódásának tétele nemcsak az intézményi elidegenedés lehetőségében jelentkező ellentmondás megoldásának az irányát jelöli ki, de egyszersmind egy olyan elméleti igazságot mond ki, amely elvi vezérfonalat kínál a párt számára a társadalmi-politikai fejlődés sajátos dialektikájának megragadására, gyakorlati birtokbavételére. Midőn most, tíz esztendő után, a XII. kongresszus dokumentumait előkészítő, 1979. július 4—5-i központi bizottsági ülésen Nicolae Ceaușescu elvtárs beszédében az integrálódás gondolata újra visszatér, mely dialektikus értelme sokszorozott erővel domborodik ki, hogy további, messzejutató elméleti távlatokat villantson fel. E távlatok felmérése megköveteli annak a megértését, hogy az állam megszűnése, végleges történelmi meghaladása mélyesen dialektikus folyamat, olyan új típusú intézményesítő gyakorlatot tételez fel, amely megteremti „a szükséges kereteket, hogy a néptömegek részt vegyenek a társadalmi életben, vállalják a társadalomvezetés felelősségét“.

Joggal kérdezhetnénk: van-e az elmúlt tizenöt esztendő szocializmust építő gyakorlatának olyan területe, vetülete, amely ne viselné magán pártvezetésünk tudatos dialektikai irányultságának a határozott jegyét? Korántsem öncélú törekvésről van szó, hanem a forradalmi gyakorlat valós követelményének, törvényszerűségének a tudatosításáról; arról, hogy új társadalmat építő politikánk helyességének mércéjét általános és sajátos szerves, belső egysége szabja meg. Tizenöt esztendő bőséges tapasztalatai szólnak tárgyilagos hitelességgel amellest, hogy tulajdon, társadalmilag és történelmileg sajátos helyzetünk, viszonyaink kritikai tudatosítása, a saját valós problémáinkkal való bátor, önkritikai szembenézés — pártunk dokumentumai, Nicolae Ceaușescu elvtárs beszédei, írásai révén — ez az az elméleti erő, amely kezünkbe adta és adja törvényszerű szocialista fejlődésünk sajátos dialektikájának a kulcsát.

Ha a tőke mozgása az emberi-társadalmi fejlődést úgy hasítja külön nemzetire és külön nemzetközire, hogy egyszersmind a két oldalt abszolút ellentétekké, egymást közvetlenül kizáró, megsemmisítő tendenciákká polarizálja, úgy éppen a szocializmusra vár az a felelősségteljes történelmi hivatás, hogy a tényleges egységet, merőben új típusú viszonyok megteremtésével, céltudatosan megalapozza. Aligha van pártunk főtítkárának olyan beszéde, írása, amelyben ne kapna hangot ez a sürgető történelmi parancs. De lehet-e ennek a parancsnak gyakorlatilag eleget tenni mindaddig, amíg nemzetit és nemzetközit — a régi, antagonista viszony mintájára — eleve ellentétekként fogunk fel? Nem történelmi szűklátó-

körűség-e a nemzetet anakronizmusnak nyilvánítani, amikor éppen a szocializmus hivatott arra, hogy gyakorlatilag elhozza a nemzetek igazi tavaszát? Mennyire világos, mennyire hiteles megfogalmazást kap Nicolae Ceaușescu elvtárs beszédeiben, írásaiban az a dialektikus igazság, hogy a szocialista alapon felvirágzó, egész gazdagságában kibontakozó nemzeti lét, nemzeti fejlődés maga is általános forradalmi ügy, nemzetközi érdek.

Számunkra pártunknak, pártunk főtítkáranak a nemzet, a nemzeti közösség haladó, történelmi hajtóerő szerepét hirdető felfogása külön jelentőséget hordoz. Mint ahogy a szocialista, majd a kommunista építés történelmi folyamatában a román nemzet önnön nemzeti léte mind sokoldalúbb, mind teljesebb kibontásának a korszakát teremti meg, ugyanúgy mi, romániai magyarok, akárcsak a többi itt élő nemzetiség, a román nemzettel válllvetve, testvéri egységben, mind szabadabban és mind gazdagabb lehetőségek birtokában munkálkodhatunk közösségi mivoltunk, sajátos értékeink sokoldalú felvirágztatásán.

Korunk, a világméretű forradalmi megújulás, a nemzeti újjáéledés kora új nemzetközi viszonyok halaszthatatlan parancsát hordozza, megteremtésük gyakorlati feltételeit érleli. Az államközi kapcsolatokban is gyökeres korszakváltás parancsoló szükségességét és objektív lehetőségét megértő, felmérő forradalmi gondolat — amely mintegy áthatja pártunk főtítkáranak egész művét — méltán emelkedett önálló, alkotó szellemű külpolitikánk egyik meghatározó vezérelvévé. Önmaga helyett beszél az a tény, hogy Nicolae Ceaușescu elvtárs neve elválaszthatatlanul összefonódott egy új gazdasági és politikai világrend koncepciójával. És nemcsak ezzel. Főtítkárunk alakja ma már mintegy jelképe lett az emberiség békéjét féltőn óvó fáradozásnak, a békés tárgyalások szellemét szorgalmazó, a tényleges leszerelést cselekvően előmozdító, az egyenlő elvű nemzetközi együttműködésben új utakat kereső és nyitó, lankadatlan munkálkodásnak.

Mélyreható és messzematató átalakulásoknak voltunk és vagyunk tanúi, cselekvő részesei ebben a másfél évtizedben. De nem elegendő a változásban benne élni, nem elegendő csupán cselekedni azt. Hiszen végtére is, bármely társadalmi-történelmi gyakorlat valójában így készül; a mi magasabb rendű társadalmat teremtő gyakorlatunk viszont, lényegénél fogva, forradalmi. Talán semmi sem sugárzik pártunk főtítkáranak beszédeiből, írásaiból olyan eszméletű és mozgósító erővel, mint éppen az a felismerés, hogy a változások mennyiség felhalmozódása maga is minőségi változást, fordulatot készít elő, követel meg. Pártunk XII. kongresszusa ennek a dialektikus követelménynek a jegyében ült össze és fejtette ki munkálatait; dokumentumai pedig, amelyek előkészítésében és kidolgozásában Nicolae Ceaușescu elvtársnak alapvető, meghatározó szerepe volt, ezt a követelményt ültetik át tudományos irányelvek, pártunk általános programját továbbfejlesztő irányelv-programok tömör nyelvére. Amikor a XII. pártkongresszus irányelvei az 1981—1985-ös időszak társadalmi-gazdasági fejlesztésének alapvető célkitűzését abban summázzák, hogy „magasabb fokon [kell] folytatni a párt programjának valóra váltását, a nemzetgazdaság gyors ütemű fejlesztését, a tudományos-műszaki forradalom erőteljes érvényesítését minden területen, az új minőségre való áttérést a gazdasági-társadalmi tevékenység egészében“, akkor lényegében a szocializmus kiteljesítésének a folyamatában valósgós minőségi ugrás megvalósításának a szükségességét, időszerűségét mondják ki.

Lehet-e egyáltalán szó magasabb rendű társadalmat formáló folyamatról forradalmi ugrás nélkül? Mennyire kézenfekvő, mennyire magától értetődő a kérdés most, miután az 1972. évi országos pártkonferencia, de különösen a XII. pártkongresszus tudatosította bennünk a társadalmi lét egészében végrehajtandó mélyreható változások valódi értelmét. De ne feledjük: a ma oly természetesnek tűnő igazságban — amely ismét csak pártunk főtítkáranak a forradalmi gyakorlat sajátos dialektikája iránti kivételes érzékeről tanúskodik — egy egész, torzításokkal teli ideológiai korszak átfogó, gyökeres, bátor kritikája sűrűsödik. És még valami: a szocialista rendszer viszonyai között is a változatlan forradalmi elkötelezettség magas rendű tudatosítása és töretlen vállalása. „Mindenkinek tisztában kell lennie azzal — mondotta Nicolae Ceaușescu elvtárs a Ștefan Gheorghiu Akadémia 1975. évi ünnepi ülészakán —, hogy Romániában nem szűnt meg a forradalmi folyamat, hanem magasabb fokon fejlődik. Ezért a kommunistáknak állandóan forradalmároknak kell maradniuk, a kommunizmus felé haladás irányában, mind határozottabban kell válniuk, ha be akarják tölteni az élcspat-szerepüket a nép vezetése terén e nagyszerű műben.“ A további forradalmi átalakulás, a határozott előrelépés igénye, sürgetése csendül ki a XII. kongresszuson előterjesztett főtítkári jelentés szinte minden egyes szavából. Pártunk szemléletében az egész nemzetgazdaság további gyors ütemű fejlesztése, az anyagi-műszaki alap erőteljes növelése és korszerűsítése, az új minőségre való áttérés, a tudományos-műszaki forra-

dalom széles körű kibontakoztatása, az egész nép jólétének további emelése, az új életminőség megteremtése, a munkaerő-gazdálkodás és -képzés fejlesztése — mindmegannyi forradalmi feladat. Forradalmi, amennyiben további mélyreható társadalmi átalakulások valóra váltásának objektív gazdasági feltételei és tudományosan nélkülözhetetlen eszközei. Hitelesen és objektíven forradalmi feladatok, hiszen igazi értelmüket az ember sokoldalú társadalmasításának, teljes, mindenoldali emancipációjának tudatos előkészítésében, szükségszerű megalapozásában nyerik el.

A forradalmi gyakorlat közismert marxi felfogása sokszorosan aláhúzza az emberi önmegváltoztatás követelményét, hiszen az objektív változással lépést tartó szubjektív önfejlődés az egybeesés igazi nyitja. Nos, ha ez a követelmény pártunk főtítkáranak a beszédein, írásain szinte vörös fonalként húzódik végig, akkor ez nemcsak a marxi koncepció tudatosítását szolgálja, hanem ezen túlmenően jelzi az emberi önformálás kivételes helyének és szerepének mélyenszántó felismerését a hazai forradalmi folyamat sajátos gyakorlatában. Elég csupán a pártunk főtítkára kezdeményezte két országos fórumra, a politikai nevelés és a szocialista kultúra 1976 júniusában megtartott kongresszusára, valamint az oktatás és nevelés ez évi első országos kongresszusára gondolni, hogy ráeszméljünk a kérdés valódi horderejére pártunk egész politikájában.

Lehet vitatkozni azon, vajon az emberközpontúság összefér-e — és milyen értelemben — a materialista társadalomelmélettel, az objektív társadalmi és osztályviszonyokra összpontosító tudományos szocializmussal. Ahhoz azonban egy pillanatig sem férhet kétség, hogy a világ forradalmi átalakításában, az új társadalom céltudatos építésében — miként pártunk főtítkára annyiszor hangsúlyozta — a dolog mindenekelőtt magán az emberen múlik: „Mert ha át akarjuk alakítani a társadalmat, az embert, ha meg akarjuk ismerni a természet titkait, és meg akarjuk változtatni a természetet, annál inkább meg kell változtatnunk az emberi tudatot. Enélkül nem alakíthatjuk át a társadalmat sem.“

Csak a moralisták hihetik azt, hogy az ember megjobbítása, természetének megváltoztatása a lehető legegyszerűbb, a legkevésbé matematikus feladat, amennyiben nincs hozzá szükség másra, mint a felvilágosító ige, a jobb belátásra bíró szó erejére. Pártunk főtítkára éppenséggel arra figyelmeztet, hogy az emberformálás, az emberi tudat átalakítása a legbonyolultabb feladatok egyike, talán még a társadalmi-gazdasági lét gyökeres átszervezésénél is összetettebb kérdés. Nem vagyunk illuministák, tudnunk kell, hogy a tudat a valóságos lét szerves része, az objektív viszonyoknak a létmód szempontjából szükségszerű, sajátos megjelenési és érvényesülési formája. Ennélfogva maga az erkölcsi átfurmálás nem több és nem kevesebb új emberi viszonyok kialakításánál, meggyökereztetésénél. Csakhogy az új viszonyok teremtése mi egyéb lehetne, ha nem izzig-vérig forradalmi gyakorlat? Amikor pártunk főtítkára újra meg újra a dolgozó embernek a társadalmi-politikai életbe való közvetlen bevonását, a társadalomszervezői és -irányítói tevékenységben való cselekvő részvételét szorgalmazza, amikor e részvétel egyre újabb és egyre hatékonyabb formáinak a kimunkálásán fáradozik, akkor a szocialista demokrácia állandó fejlesztésének, elmélyítésének, kiteljesítésének objektív szükségszerűségével együtt az emberformálás izzig-vérig forradalmi gyakorlatának a követelményét is szem előtt tartja.

Másfél évtized tömény tapasztalatai önmaguk helyett — és helyettünk is — beszélnek. Évekbe egész évszázadokat csak a forradalmi gyakorlat sűrítethet. Forradalmivá pedig csakis akkor és annyiban érlelődhet a gyakorlat, ha van ereje és bátorsága önmagával újra meg újra kritikailag szembesülni, ha képes szüntelenül megújítani magát az alkotó, a forradalmi gondolkodás jegyében. De lehet-e más a forradalmi elmélet, mint a kollektív tapasztalat, a kollektív bölcsesség tömör kikristályosítása? Ezért, amikor pártunk vezetőjének másfél évtizedes gazdag munkásságát köszöntjük, az egész párt, az egész dolgozó nép alkotó forradalmi tettét húzzuk alá.

Sztranyiczki Gábor

Minőségi elemek a társadalmi-gazdasági fejlődésben

Az RKP XII. kongresszusán előterjesztett központi bizottsági jelentés világosan fogalmaz:

„A következő ötéves terv alapvető célkitűzése magasabb szinten folytatni a pártprogram valóra váltását, fokozott ütemben fejleszteni a nemzetgazdaságot, minden területen erőteljesen érvényesíteni a tudományos-műszaki forradalmat, átértni az új minőségre mindennemű gazdasági-társadalmi tevékenységben.“

Ebben a vonatkozásban érdemes hangsúlyozni azt a folytonosságot és következetességet, amely a pártprogram valóra váltásában ölt testet hosszú évek óta, és újabb esztendőkre szabja meg munkánk alapvető irányulását a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom fölépítésében.

A feladatra sajátos hazai és nemzetközi viszonyok közepette összpontosítjuk erőnket. Tekintettel vagyunk egyfelől arra, hogy a nép szükségletei állandóan növekednek, az igények kielégítése pedig természetesen növeli a fogyasztást, amely csupán a tudományos-műszaki forradalom vívmányainak növekvő alkalmazása révén elégíthető ki. Ez azonban mai helyzetünkben elképzelhetetlen nemzetközi gazdasági és műszaki kooperáció nélkül. Másfelől viszont elkerülhetetlenül számolnunk kell a világ gazdasági válságának elhúzódásával s főleg az energiahányi krónikus elmélyülésével, ami nyilvánvalóan nekünk is gondot okoz, s bonyolulttá teszi a nemzetközi gazdasági együttműködést.

Hetedik ötéves tervünk gazdasági célkitűzéseit döntő módon az a tény határozza meg, hogy hazánk ebben az időszakban a fejlődés magasabb fokára lép, az előző évtizedekben végzett munka eredményeként elért mennyiségi halmozódás nyomán a társadalmi-gazdasági tevékenység új minőségét éri el.

Az új minőség a gazdasági-társadalmi fejlődés forradalmi szemléletének kifejeződése, a jelenlegi időszak mindennemű feladatának átfogó jellegű meghatározása, amely egyaránt vonatkozik az iparra, mezőgazdaságra, a szállításra és egyéb termelő, gazdasági ágazatokra, de ugyanúgy a nevelésre, a tudományos, irodalmi, művészeti, népművelési tevékenységre, a társadalom vezetésére, az egész nép élet- és munkakörülményeire.

Az új minőség követelménye jól kiviláglik a jóváhagyott tervelőirányzat elemzése nyomán, különösen a fejlődés, a növekedés tényezőinek vizsgálatakor. Ismeretes, hogy a gazdasági előrehaladás elemeit két nagy csoportba szokás sorolni: a külterjesek és a belterjesek csoportjába. A külterjesekhez tartozik: a foglalkoztatott munkaerő mennyisége, a gazdasági vérkeringés természeti erőforrásainak összessége, a termelésbe bevont állóalapok volumene. Ugyanakkor a belterjes fejlesztési tényezők közé soroljuk a munkaerő képzettségének szintjét és alkalmazásának hatékonyságát, a természeti erőforrások kiaknázásának, földolgozásának, értékesítésének a fokát, az állóalapok minőségi szerkezetét, hatékonyságának mértékét stb.

Nos, az előttünk álló esztendők új célkitűzéseinek vizsgálata alapján egyértelműen kiderül, hogy nemzetgazdaságunk jövőbeli fejlődését alapvetően a belterjes, intenzív tényezők szabják meg, miközben — lehetőségeinkhez, adottságainkhoz mérten — az extenzív emeltyük érvényesülését is minden úton-módon elősegítjük.

A belterjes elemek előtérbe nyomulását maga a valóság, az élet követeli meg. Az igazság ugyanis az, hogy a nemzetgazdaság szükségleteihez viszonyítva a külterjes tényezők, erőforrások köre egyre inkább szűkül, s lassacskán kiapad. Hivatkozunk például ebben a megközelítésben a munkaerő-helyzetre, tágabb értelemben a népesedési viszonyokra, a kérdés egyik demográfiai vetületére.

Az 1981—1985-ös esztendőkből kifejtett munkánkat jelentős módon befolyásolja majd az a tény, hogy ez idő tájt vonulnak nyugalmomba az első világháborút követően, a tizes évek végén s a húszas évek elején született (tegyük hozzá: igen-népes) korosztályok, és helyükbe állnak az 1959—1964 között világra jöttek, olyan időszak fiai és lányai, amikor a születések számát illetően hazánk a mélypontra jutott. Tehát gyér sorú nemzedék áll munkába. Vegyük ehhez még hozzá azt is, hogy a szabad szombat részleges bevezetése nyomán csökken a munkahét tartama, az érettségiző, tehát 18 éves korukig tanuló fiatalok száma pedig egyre

növekszik. Mindebből fakadóan a termelésben elhelyezkedő fiatal munkaerő száma nem lesz nagy. Ugyanakkor a mezőgazdaságnak mint az ipar és a szolgáltatások számára fölös munkaerőt szállító ágazatnak ez irányú szerepe jelentősen csökken, hiszen máris előregedés tapasztalható a földművelők közt, kiterjedt vidékeken érezhető a falusi munkaerőhiány. Mindezek nyomán vitathatatlan, hogy a közeljövőben kevésbé lehet építeni a dolgozók számának állandó és jelentős növekedésére.

Szigorodik a helyzet, és beszűkülés tapasztalható a nyersanyagok és az energiahordozók viszonylatában is. Az áruk gyors világgiazi növekedése arra készít bennünket, hogy mérsékeljük mindennemű anyagbehozatalunkat, és gazdaságosabban, célszerűbben törekedjünk hasznosításukra.

A külterjes gazdasági emeltyük maximális kiaknázásáról természetesen ezután sem mondhatunk le mindaddig, amíg ilyen tényezők rendelkezésünkre állnak, hiszen fejlődésünk mai fokán a gyors növekedés az élet egyetlen területén sem kizárható még el az extenzív elemek bevonása nélkül, mégis, hangsúlyozzuk, mai helyzetünk, fejlődésünk jelenlegi szakasza óhatatlanul megköveteli az intenzív tényezők elsődleges szerephez juttatását az élet minden területén.

Az intenzitás elsősorban hatékonyságot, lehetőségeink minden irányú jó kiaknázását jelenti. Ebben az értelemben elmondhatjuk, hogy az új minőség pedig mindenekelőtt a belterjes tényezők előtérbe kerülését, széles körű érvényesítését jelenti.

A gazdasági hatékonyságról van szó legfőképp. A hatékonyság tág fogalom, sok mindentől áll össze, egész sor tényező kölcsönhatása nyomán valósul meg. Gondolunk ebben a tekintetben a munkatermelékenység növelésére, az ésszerű anyaggazdálkodásra, az energia takarékos használatára, a nyersanyagok magas fokú értékesítésére, olyan eljárások, gépek alkalmazására, amelyek kevesebb fűtő- és nyersanyagfogyasztással járnak, továbbá az elhasznált anyagfeleségek s a hulladékok visszanyerésére és értékesítésére, az állóalapok maximális kihasználására.

Mindenzen lehetőségek közül a munkatermelékenység a legfontosabb. Növelése végett szükség van a gépesítés, az automatizálás kiterjesztésére; a kibernetika és a számítástechnika eszközeit, módszereit széleskörűen kell alkalmazni, mindenemű munkát tudományos alapon tanácsos megszervezni, a lehető legkisebbre csökkentve a nem termelő személyzet arányát. A munkaerő magas fokú képzettsége ebben az értelemben nyilvánvalóan nagy fontosságú.

Eme tényezők együttes „bevetése” nyomán a következő ötéves tervben a munkatermelékenység az iparban évente 7—7,5 százalékkal növekszik, az építés-szerelés terén pedig 5,6—6,2 százalékkal, s következésképpen a nemzeti jövedelem növekményének 80 százaléka a munka termelékenységéből származik majd.

Miként az előbb említettük, a hatékonyság fokozásának egyik lehetősége a rendelkezésünkre álló nyersanyag magasabb szintű földolgozása és az ésszerű, takarékosabb energiafogyasztás. Az előirányzatok szerint a magasabb fokú értékesítés, a munkai ingyenes termékek előállítására révén ugyanabból a nyersanyagból, ugyanannyi fűtőanyag fölhasználása árán az előző évekhez viszonyítva egyharmaddal értékesebb termékeket, gyártmányokat állítunk majd elő, főleg az iparban. Szigorú előírásokhoz kell tartanunk magunkat ebben az értelemben: a hengerelt áru gyártása területén például el kell érni a 86 százalékos fémkiaaknázást; 20—23%-kal kell csökkenteni a különböző fémek ipari fölhasználását; 21—23 százalékos takarékoságot kell elérni az energiafölhasználás terén, és 32—34%-kal növeljük általában a nyersanyagok és a fűtőanyagok értékesítésének, kiaknázásának a fokát.

Az állóalapok hatékonyabb fölhasználása is az új minőség fontos ismérve. Ebben az értelemben oda kell fejlődnünk, hogy 1985-ben az iparban az 1000 lej értékű, nem amortizált állóalap segítségével 1800 lej értékű össztermelést és 600 lejes tisztatermelést érjünk el.

A következő ötéves terv alapvető és döntő jelentőségű minőségi gazdasági ösztönzői között sajátos helyet foglal el a nemzetgazdaság fő- és alágazatai közötti megfelelő összefüggés megteremtése, hosszú távra érvényes kialakítása. Ugyanígy különleges új vonás a területi munkamegosztás, a területi jellegű fejlesztés fokozott előtérbe kerülése.

Mindezzel természetesen foglalkoztunk a múltban is. Az elmaradott vidékek fölrendítésére például a párt már évtizedekkel ezelőtt is nagy figyelmet fordított, napjainkban azonban a kérdésnek a különféle tényezők, így a munkaerőkinálat, az energiatakarékoság, a nyersanyaglelőhelyek holléte, a szállítási gondok és más körülmények sajátos hangsúlyt adnak, és fokozott megfontolásra, az összes elemek, vonatkozások gondos mérlegelésére készítenek.

Ami a fő- és alágazatok közti viszonyt illeti, ezen a téren már a közeljövőben kidolgozzák a megfelelő arányok egész rendszerét, hogy ily módon is biztosítsák az állandó, kiegyensúlyozott fejlődést, elkerüljék az aránytalanságokat, az eltoldá-

sokat, a tátongó üröket és a kiáltó különbségeket, amelyek zavarhoz, kiegyensúlyozatlansághoz vezethetnek, és megnehezítenék a magas színvonalú technika bevezetését vagy a munkaerő okszerűbb alkalmazását. E követelményeknek megfelelően a műszaki haladást biztosító, a többi ágazat fejlesztését elősegítő, energia-gondjaink könnyítő ágazatok — jelentőségüknek megfelelően — gyorsabban fejlődnek majd, és tovább szilárdul az ipar helyzete az egész nemzetgazdaságon belül. Az új ötéves tervben eszerint az össztermelés növekedésének évi üteme 9% lesz, a tiszta termelés pedig 10%. 1985-re, tehát az ötéves tervidőszak végére, az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből 65 százalékra növekszik majd az 1975. évi 56,2 százalékhoz képest.

Hogy mit fejlődött iparunk, hogy milyen szintet ért el mai kapacitása, azt híven tükrözi a következő összehasonlítás: 1938 egész évi termelésének megfelelő értéket 1975-ben 11 nap alatt állítottunk elő, 1980-ban ehhez már csupán egyetlen hét szükséges, míg a nyolcvanas évek derekán körülbelül 4 nap is elegendő lesz.

Az ötéves terv végére az egy főre jutó fontosabb termékek — acél, villanyáram, bizonyos gépek, gépi berendezések, cement, műtrágya, műanyag, műrost, műszál, cukor, étolaj, gabona, zöldség, hús, tojás, tej — mennyisége terén termelésünk eléri a gazdaságilag fejlett államok mutatószámait.

Minőségi változások, döntő jellegű átalakulások következnek be iparunk szerkezetében is — a gazdasági hatékonyság fokozása végett. Ilyen megfontolások alapján a feldolgozó ipar egyes ágai különösen gyors fölfutásnak néznek elébe, s az ipar egészének fejlődési iramát messze túlszárnyalják. Az elektrotechnika és az elektronika például esztendőnként 13 százalékkal növeli majd termelését.

Az ipar szerkezeti átalakításának keretében az úgynevezett csúcsgazatok — a fejlődés természetes logikájának megfelelően — még nagyobb hangsúlyt kapnak, ugyanakkor azonban jól átgondolt terv során és kellő lépcsőzetesség biztosításával csökkentjük az energia- és anyagigényes, drága önköltségű termékek előállítását, s ezzel párhuzamosan növeljük a kevés anyagot és áramot fogyasztó, olcsóbb árú termelését.

Az új minőség komplex jegyét kell látnunk abban a gazdasági törekvésben is, amely nagyobb növekedési ütemet biztosít a nemzeti jövedelemnek, mint a társadalmi összterméknek, ami nyilvánvalóan föltételezi a munkaerő és általában a termelőerők, mindenféle eszközök jobb kiaknázását, az anyagi ráfordítás arányának csökkenését és az új értékelőállítás arányának számottevő növekedését.

Mondanunk sem kell, hogy mindennek elérése, valóra váltása nem könnyű. Az új minőség elsősorban és mindenekfölött újmódú gondolkodást, újszerű munkastilust, nemcsak kitartást, következetességet és állhatatosságot, hanem mindennemű újdonság iránti széles körű nyitottságot, fogékonyságot, rugalmasságot föltételez a gondolkodásban és az intézkedésben egyaránt: józan mérlegelést a döntések meghozatalában, az új gazdasági mechanizmus alapján álló munkásönigazgatás további tökéletesítését és megszilárdulását a vezetés minden szintjén s általában jobb, megfontoltabb, tudományosabb és körültekintőbb, átfogóbb tervezést minden vonatkozásban.

A kitűzött cél azonban megéri az erőfeszítést: régi álmaink válnak majd valóra, kilépünk a fejlődő államok sorából, és fölzárkózunk a közepesen fejlettek közé, ugyanakkor pedig megteremtjük az előfeltételeit annak, hogy az évezred végére a fejlett országok szintjére emelkedhessünk.

A. Z. fordítása

Dénes Sándor fémdomborítása

Leninizmus — politikatudomány

Cui prodest? (kinek használ?) — a politikai események, jelenségek, folyamatok megítélésében Lenint mindig ez a kérdésfelvetés igazította el, ebből indult ki. A politika valóságos mozgatóit, valóságos logikáját az osztályérdekekben kereste. Politika-meghatározása a gazdasági és hatalmi tényezők összefüggésrendszerére épül. A politika — felfogásában — a gazdasági oldal koncentrált kifejezése, harc a hatalom megtartásáért vagy megszerzéséért (esetleg befolyásolásáért). A lenini politikatudomány alapeszméje a politika elsődlegessége minden más társadalmi tényezővel szemben, a gazdaságit is beleértve. Mivel a politikai oldalt végső soron a gazdasági oldal határozza meg, a leninizmus a gazdasági igények és érdekek megértésében és megvalósításában is a politikai tényezőt, annak társadalmi szerepét helyezi előtérbe.

A leninizmus kategorikusan szembefordul a politikában jelentkező mindenfajta dilettantizmussal, kalandorsággal, karrierizmussal. Az igazi, autentikus politika éppen felelősségteljes voltában válik a legfontosabb társadalmi tevékenységgé, amelytől az emberek millióinak és százmillióinak a sorsa függ. A politika olyan tudomány és művészet, amely „nem az égből pottyán, amelyet csak erőfeszítések árán lehet elérni“. A néptömegek alkotó erejébe vetett hite alapján Lenin a politikai köztudatot, a politikai „pszichét“ „minden bölcsesség forrásának, kiindulópontjának“ tekintette, ugyanakkor nem tartotta elegendőnek a politikai harcok irányításához. A tömegek forradalmi harcát ugyanis csak a marxista politikai ideológia, egy fejlett elmélet irányíthatja.

Mint tudománynak és művészetnek a politikának csak szigorúan alátámasztott és megcáfolhatatlan tényekből szabad kiindulnia. Ilyen értelemben a politikának saját objektív logikája van, amely független bizonyos személyek vagy pártok előzetes szubjektív vágyaitól. A kommunista párt céljai csak annyiban bizonyulhatnak helyesnek, amennyiben magukban hordozzák ezt a logikát, számolnak vele.

A leninizmus — elvi-elvszerű politika, mivel csak egy ilyen politikát tekint igazán gyakorlatinak. Csak egy nagyszabású elvi politika oldhatja meg a sajátos és konkrét kérdéseket; egy ilyen jellegű politikai vonalvezetés hiánya elvtelenségre, ingadozásra, a konkrét kérdések közti „vak téblábolásra“ kárhoztatja a politikát. Az elvi politika ugyanakkor tisztességes politika: a politika alanyait, az osztályokat nem lehet becsapni; a becsületesség az erő jele a politikában. Nem lehet igaz, hatékony, tisztességes, elvi politika az, amely bizonyos általános érvényű tételek ismételtetésében merül ki, legyenek bármennyire helyesek is ezek a tételek, illetve amely nem számol a konkrét történelmi feltételek élő dinamikájával, és a konkrét (bel- és kül-)politikai helyzetek elemzését a tételek általánosságával helyettesíti. Az a politikai elmélet, a stratégiának és taktikának az a tudománya, amely elhanyagolja vagy figyelmen kívül hagyja a különböző országok sajátos feltételeit, a küzdelem egyes szakaszainak sajátos vonásait, dogmatikus doktrinársággá fajul (ennek van jobboldali és baloldali válfaja). Abszurdítás minden olyan igazság, amelyet túlhajtanak, amelynek érvényét tényleges alkalmazhatóságának határain túlrá terjesztik ki. Ugyanígy veszélyes és abszurd dolog — hangsúlyozta Lenin — hinni olyan általános receptekben vagy szabályokban, amelyek mindenkor, minden esetben beválnak.

A Lenin halála óta eltelt időszak többrendbeli és alapvető változásokhoz vezetett az emberi társadalomban, a világ gazdasági, társadalmi és politikai arculata radikálisan megváltozott. A mai körülmények között a szocialista országok, a kommunista és munkáspártok számára döntően fontos, hogy képesek legyenek levonni a lenini intelemből adódó összes tanulságokat. A lenini figyelmeztetés szerint a sajátos helyzeteket „saját fejünkkel“ kell átgondolnunk és megoldanunk, nem pedig sematikus analógiákkal és párhuzamokkal, nem elavult tételekhez való görsös ragaszkodással. „Ezért kell — mondta pártunk főtítkára Lenin születésének 100. évfordulóján — Marx, Engels, Lenin tanítását elsajátítva és alkalmazására törekedve állandóan szem előtt tartanunk azokat a konkrét történelmi, társadalmi, nemzeti feltételeket, amelyek között élünk.“

A hűtlenség erényei vagy a hűség kockázatai

1956 óta az olasz baloldal eszmei és politikai vitáinak központi témája a lenini és Gramsci-i örökséghez való viszonyunk. Ez voltaképpen saját eszmei, politikai „folytonosságunk”, e folytonosság jelentéseinek és formáinak, ezek újradefiniálhatóságának kérdése.

Milyen pluralizmus?

A vita középpontjában a hegemonia és a pluralizmus összeegyeztethetőségének kérdése áll. Tamburrano 1962-ben egy olyan hegemoniafelfogással állt elő, mely arra hajlik, hogy alapvető különbséget mutasson ki Gramsci reflexióinak végeredménye és a leninizmus között. Ami a pluralizmus problémáját illeti, a kérdést jól és rosszul is fel lehet tenni. Rosszul teszi fel a kérdést, aki a XIX. századi liberális fogalmaival akarja megragadni — mégpedig kritikailag — a kelet-európai országok ellentmondásos valóságát. Hogyan lehet helyesen felvetni a pluralizmus kérdését? Semmi esetre sem úgy, hogy Lenintől Kautskyhoz térünk vissza. Inkább előre kell lépünk. Abból a konkrét gazdasági és intézményi rendszerből kiindulva, amelyben élünk, a demokrácia és a szocializmus, a pártok és az állam konkrét viszonyának tisztázására, a parlamenti képviselői rendszer újraértékelésére törekedve tölthetjük csak meg konkrét politikai tartalommal a pluralizmus fogalmát. Csak a saját fejünkkel gondolkozva léphetünk túl a revizionizmus vagy ortodoxia gyermeteg dilemmáján.

Marad a kérdés: hogyan egyeztethető össze a pluralizmus a hegemoniával?

Leninizmus és leninizmus

Mielőtt Gramsci leninizmusának bonyolult kérdését próbálnók megközelíteni, mindenekelőtt bizonyos különbségeket kell tisztáznunk. Mint látni fogjuk, nem filológiai „szószálhasogatásról” van szó. Egy dolog ugyanis a leninizmus mint a szovjet állam ideológiája és gyakorlata, és más dolog Lenin — a Marxot értelmező jelentős teoretikus. A II. Internacionálé egész történetében Lenin az egyetlen, aki egy, a Kautskyénál összehasonlíthatatlanul összetettebb és érettebb *Tőke*-olvasatból indul ki (a Kautsky-kivonat mindössze *A tőke* első kötetének néhány — egyébként nem sok — fejezetén alapult). Lenin túllép a bér munka meghaladásának szűkös kérdésfelvetésén, és egy olyan fogalmat elevenít fel — a gazdasági-társadalmi alakulat fogalmát —, amelynek nyoma sincs Kautsky több mint ezer oldalas, a történelmi materializmus kérdéseit összefoglaló enciklopédiájában. Lenin különben sem szorítkozik a fogalom elméleti meghatározására. Egész pályafutása során — a munkásmozgalom vezetőjeként, majd államfőként — a fogalom politikai alkalmazására törekszik: az oroszországi kapitalizmus kialakulását tárgyaló tanulmányaitól kezdve az 1921-es elemzéseig, amikor is a társadalmi-gazdasági alakulatnak azok a kérdései kerültek előtérbe, melyekkel a bolsevik pártnak taktikája és stratégiája kidolgozásában számolnia kellett. Jelentős tanulmányokkal járult hozzá a szocializmus és a demokrácia, a gazdasági és politikai harc, az elmélet és a mozgalom viszonyának tisztázásához. Ezek ma is szerves részét alkotják a marxista politikai elemzés gyakorlatának, mindenütt, ahol egyáltalán tovább él ez a gyakorlat. De éppen ebben az összefüggésben kell szót ejtenünk arról a Leninről is, aki az európai szocializmus szempontjából döntő pillanatban a dialektika s ezzel együtt az ismeretelmélet kérdéseit újra tudta gondolni. Rá tudott kérdezni a döntő kérdésre: képes-e a marxista megismerés úgy összegezni egy korszak egészének lényeges vonásait, hogy közben ne veszítse szem elől, hogy ezen a korszakon belül sajátos, történelmileg eltérő helyzetek alakulhatnak ki. Lenin volt tehát az, aki a marxi gondolkodás kiindulópontjához nyúlt vissza, azt a kérdést próbálta önállóan megválaszolni, hogy a sajátos tárgy és helyzet milyen sajátos megismerést és logikát követel.

E kérdésfelvetések politikai jelentősége ma számunkra nyilvánvaló. Kétségtelen, hogy a lenini kérdésfelvetések rendkívüli elemző erejéből a nemzetközi kommunista mozgalom későbbi története során sok minden veszendőbe ment. A

sztálini doktrínák egyértelműen visszalépést jelentettek a lenini politikatudománytól egy „machiavellista” izú szűkös politikai élet keretei közé. Erre a különbségtételeire különösen akkor van szükségünk, ha a saját gondolkodási hagyományainkhoz való viszonyunkat akarjuk kritikailag újragondolni.

Ami Gramsci leninizmusát illeti, szellemi és politikai fejlődésében kétségtelesen meghatározó szerepet játszott az, hogy 1922 és 1933 között közvetlen viszonyba került Lenin munkásságával. De aligha becsülhetjük le a bolsevik vezetők csoportjának egészéhez fűződő sokoldalú viszonyát. Ez a csoport akkoriban számtalan árnyalatot, sokféle átmenetet képviselve vitatkozott az új szovjetállam távlatairól. Nyilván voltak kérdések, amelyekben megoszlottak, sőt megütköztek egymással a vélemények. De mint Gramsci 1926-ban jellemezte a helyzetet, a véleményeknek ez a sokfélesége tette lehetővé „azt az összjátékot, amelyben a különböző tendenciák és személyiségek közeledni tudtak egymáshoz, és ideológiailag azonosulni tudtak egymással”.

Ha újraolvassuk Gramscinak a Kommunista Internacionálé vitáin elmondott szövegeit, meglepődve látjuk, hogy ezek nem játszottak kisebb szerepet például Lenin szövegeinél. És nem volt csekélyebb szerepük Buharin, Zinovjev, Trockij vagy végső soron Sztálin szövegeinél sem. Amikor a bolsevizmus sajátos történelmi múlttal és jövővel rendelkező forradalmi hagyományból aránylag rövid idő alatt „marxizmus—leninizmus”-sá alakult át, vagyis olyan ideológiává, melyet a politikai kiközösítés fegyvereként fogtak fel és vettek igénybe, és amikor elméleti sikon az ún. „dialektikus materializmus” zárt rendszerévé merevedett, Gramsci azonnal felfogta a veszélyt. Számolt ugyanis a kockázattal, hogy a marxizmus újra elmerül majd az idealizmus és materializmus régi ismeretelméleti vitájában. Tiltakozott tehát Plehanov ilyen értelmű „kijátszása” ellen, s vele szemben Labriola feltámasztásával próbálkozott. Amikor Buharin a marxizmus enciklopédikus rendszerbe foglalásának tervével állt elő, Gramsci ebben azonnal felismerte egy korporatista és autoritárius államfelfogás korlátait.

Mindéz szerves része Gramsci leninizmusának.

Másfelől viszont Gramsci leninizmusának kérdése, mint arra a francia Christine Glucksmann is rámutatott, elkerülhetetlenül összefonódik Gramsci sztálinizmus-írálatával. A *Börtönfüzetek* nemrég kiadott kötetei ezt a tényt számtalan adalékkal támasztják alá. Az iparosítás kulturális és politikai következményeivel számolva írja Gramsci 1930-ban: ha az iparosítás nem társul „önfegyellemmel, ez bonapartizmushoz vezethet, vagy pedig egy idegen támadással teremtődnek meg ama külső kényszer feltételei, amely a tekintély szavával vet majd véget a válásnak”. Világosan kirajzolódnak itt a tömegek demokráciájának fejlesztésében akadályozott fiatal szovjetállamnak azok a dilemmái, melyek aztán hosszú évekre meghatározzák a történelem alakulását. Különben ma már a legtöbb kutató egyetért abban, hogy 1934 csupán utolsó felvonása egy olyan folyamatnak, melynek kezdetét már 1924-től lehet keltezni, s melynek gyökerei a párton belül, a különböző frakciókkal és nézetekkel való leszámolás módjában kereshetők. Gramsci nemcsak tanúja volt, de szigorú ítéletet is mondott a párt és állam közti viszony illetően alakulása fölött.

A termelők önkormányzata

Nicola Badaloni írja egyik újabb munkájában (*Gramsci marxizmusa*, Torino, 1975), hogy szerinte aligha tartható fenn az a nézet, miszerint Gramsci közvetlenül és kizárólag Lenin örökségét folytatta volna. Végbement közben Sorel újraértékelése is. Ma már jobban látjuk, mint eddig bármikor: mi újat hozott Gramsci a leninizmushoz képest. És ezzel visszajutottunk az indító kérdéshez. Vannak-e Gramsci hegemoniaelméletében pluralizmuscsirák? Másképpen fogalmazva: van-e út a szocializmus felé egy olyan politikai rendszeren át, melyet több párt együttes jelenléte jellemez? Ha igenlően válaszolunk erre a kérdésre, Gramscit elkerülhetetlenül olyasmiről tesszük felelőssé, amihez tulajdonképpen semmi köze. Úgy gondolom, ami a pluralizmussal, illetve a demokratikus fejlődéssel szemben támasztott követelményeket illeti, Gramsciban ennél valamivel kevesebb van, ugyanakkor valamivel több is. Valamivel kevesebb, ha arra keressük a választ: hogyan kell élni a demokratikus intézményekkel (a parlamenttel, a választói gyűlésekkel és így tovább) egy olyan korszakban, amikor átalakulóban vannak a hatalom gazdasági alapjai. Valamivel több viszont, ha előre akarjuk látni — mégpedig a lehető legárnyaltabban — a polgári parlamentari kormányrendszerben keletkezett demokratikus formák jövőjét, gazdagításuk és meghaladásuk módjait.

Többször elmondták már: Gramsci eredetisége főleg abban mutatkozott meg, hogy a kapitalista Nyugatról indult ki. Nem mindig vették figyelembe azonban

az eredeti gondolkodásmód objektív összefüggéseit: vagyis azt a tényt, hogy Gramscinak közvetlenül, szinte naponta meg kellett ütköznie azokkal a mechanizmusokkal, melyeken át a liberális olasz állam válsága kibontakozott, s szinte naponta szembesülnie kellett magával a válsággal, mely azután a fasiszta egypártrendszer szálláscsinálója lett. A válságtól jut el tehát Gramsci a hegemonia kérdéséhez, annak bonyolult formáiról való átfogó és általánosított reflexiókhoz. És itt a hegemoniának azokról a formáiról van szó, amelyet a Nyugat tőkés nagypolgársága valószínűleg meg a kormányzás parlamenti rendszerén keresztül. De a liberális állam válságának Gramsci-féle értelmezéséhez az elméleti alapok már az *Ordine Nuovo*-beli szövegekben megtalálhatók. Marx *A polgárháború Franciaországban* című munkájához fűzött megjegyzéseiben követhető a leginkább nyomon ez az elmozdulás a lenini örökséghez képest. Míg Lenin az *Allam és forradalomban* kifejtett államelméletének középpontjába mint „marxi elemet” az államgépezet szétzúzásának követelményét állította, Gramsci az állam kérdését egészen más oldalról közelítette meg. Őt a párizsi kommün „indusztriális oldala” érdekelte elsősorban, vagyis a marxi elemzésnek azok a vonatkozásai, ahol Marx „a termelők önkormányzatát” hangsúlyozza, melynek révén „a társadalom visszanyeri a parazita állam által elfecsérelt energiákat”. Ebből az elméleti alapvetésből kiindulva jutott el Gramsci az értelmiség, a város—falu viszony, a „történelmi blokk” különböző formáinak, a pártok és az ideológia szerepének vizsgálatáig. E kezdeti magra, melyet „preleninistának” is nevezhetünk, épül minden későbbi gondolati eredménye. Gramsci leninizmusát — a maga eredetiségében — csak úgy érthetjük meg, ha tudomásul vesszük: mindaz, amit Lenintől tanult, csak ezen a „kezdeti magon” átszűrődve vált a sajátjává. Ebben az összefüggésben jól körvonalazódik a Gramsci-féle politikatudomány nyílt jellege, hallatlan érzékenysége a *spontaneitás* új formái iránt, melyek újabbnál újabb társadalmi igényeket és szükségleteket fejtenek ki. Azzal, hogy Gramsci a „termelők önkormányzatának” kérdését állítja a középpontba, nemcsak eredeti, de *önálló* álláspontot foglat el a leninizmushoz képest. Gondolkodásának ez a kétségtelen autonómiája teszi lehetővé, hogy kritikai módon viszonyuljon a politikai demokrácia kérdéséhez, és hogy megőrizze elméletének strukturális nyitottságát az átmenet olyan hipotéziseivel szemben is, amelyek eléggé eltérnek a lenini gyakorlat (a „bolsevizmus”) politikai alakтанától és taktikai sémáitól.

Ha igaz az — és itt Marxtól idézzük —, hogy „a termelők uralmát nem lehet társadalmi szolgálattal összeegyeztetni”, ha tehát napirenden van „az állam meghódításának” kérdése (ugyanazzal a címmel jelent meg Gramsci első programcikke az *Ordine Nuovóban*), és „az állam meghódításának” a munkásosztály szervezett fellépése az előfeltétele (a liberális állam 1921—1922-es válságából Gramsci nem lát más kiutat, mint a munkásszervezkedést), akkor hogyan lehetséges, hogy Olaszország a munkásmozgalom szétverése, az osztályviszonyok illetlen való „normalizálása” után sem talált vissza a régi liberális rendszerhez, a parlamenti demokráciához? Miért nem lehetett itt is, mint más nyugati országokban, megfékezni az autoritárius folyamatot? Ezek azok a kérdések, amelyek Gramscit a hegemonia különböző történelmi formáinak átgondolására kényszerítették. A történelmi tapasztalatok alapján most már nyilvánvalóvá vált: a fasisztust semmi más nem állíthatja meg, egyedül csak a tömegek visszatérése a politika színpadára. A munkásosztály nélkül többé már nem lehet demokráciát gyakorolni. Ugyanakkor Gramscinak azt is tudatosítania kellett, hogy a parlamenti állam ereje korlátlan befogadóképességében rejlik.

A fasiszta tapasztalat nagyságrendje és mélysége a pluralizmusnak is új jelentést kölcsönzött, azt éppenséggel a többpártrendszerrel azonosította. Gramsci viszont az egypártrendszer és a totalitárius állam (ezen a színfalak mögötti alkudozások és összecsapások politikáját érti) „fekete parlamentarizmusáról” beszél, ami azt jelenti, hogy a fasiszta párton belüli ellentétek társadalmi tartalmukat tekintve nem lehetnek nem azonosak a parlamentáris államon belül jelentkező ellentétek dialektikájával. A párt belső légkörének szigorodása, mindennemű belső ellenzék erőszakos eltávolítása csak a *société civile* (a marxi politikai társadalommal szembeállított „polgári társadalom”) mélyén feszülő ellentétek tartós továbbélését próbálja eltakarni. Az ütközőpontok kiiktatása „a harc fokozódásának a tünete”. „A barométert összetörhetjük, a rossz időtől akkor sem szabadulhatunk meg” — írja Gramsci 1926-ban a börtönből.

Gramsci elfogadta tehát az egypártrendszer mint az átmenet politikai formáját, de nagyon is tudatában volt e politikai forma gyengéinek. Ezért nem akar lemondani arról, hogy minden összefüggésben újragondolja a hatalom és konszenzus viszonyának kérdését.

A *Rinascitában* 1969-ben megjelent egy kerekasztal-beszélgetés Machiavelliről és a machiavellizmusról. Abban egy csehszlovák kutató, Lubomir Sachor megemlíti: Sztálinról az a hír járta, hogy *A fejedelem* volt egyik kedvenc olvasmánya. Ugyanakkor, teszi hozzá Sachor, a sztálini korszakban ezt a művet sohasem adták ki, senki sem olvashatta.

Mi sem könnyebb, mint az ún. „machiavellizmussal“ szemben táplált ellen-szenvet Gramsci *Új Fejedelmére* is kiterjeszteni. A Machiavellitől kölcsönzött metafora azonban Gramscinál nem egy „elkülönített“, néhányak hitbizományának tekintett politikára, és nem az elkeseredett hatalmi harcokra való jelképes utalás. Az „új Fejedelem“ inkább egy mítosz, egy felszabadító eszme, a „kollektív népi-nemzeti akarat“ szerves kifejeződése. Amit az is igazol, hogy Gramsci (akárcsak Lenin) nem tud olyan tömegpolitikát elképzelni, amely ne az igazság mindenkori kimondásán alapulna.

Croce a proletariátus Machiavellijének nevezte Marxot. (Ez is része volt annak a heves polémianak, amit a felvilágosodás ellen folytatott.) „A marxizmusra vagy inkább Marx egyes, összefüggésükből kiragadott állításaira — mondta Gramsci 1925-ben — csak azért volt szüksége az olasz polgárságnak, hogy igazolja magát, miért kellett szükségszerűen lemondania a demokráciáról.“ Ilyen értelemben a Marx—Machiavelli kapcsolatra helyezett hangsúly Gramscinál jól meghatározott ideológiai szerepet játszik: nem engedi a marxizmust a politikai realizmusnak a liberális kultúra eszköztárából előhalászott formáira redukálni. Ugyanakkor van egy bizonyos kritikai éle a szociáldemokrata tradícióval szemben is. A szociáldemokráciát ugyanis éppen azért tudta elsöpörni a fasizmus, mert nem volt képes idejében felismerni a polgári-liberális demokrácia belső korlátait, a felvilágosodás „szabadságot és egyenlőséget“ hirdető ideológiáját egyszerűen valóságnak vette. Gramsci „új Fejedelme“ egy olyan párt, amely nemcsak a felépítmény, hanem a *société civile* (a „polgári társadalom“) szerves része. A metafora itt kézzelfogható közlésbe hozza a szocializmus és demokrácia szükségszerű kapcsolatát, melynek folytonosságát és folyamatát csak egy fenti értelemben felfogott párt biztosíthatja. Vajon a politikai párt Gramsci-féle elméletében ez nem egyfajta totalizációs elem? Vajon nem egy totalitárius fejlődés csiráit rejtj magában, mint azt a liberális kritika szokta hangoztatni? Gramsci valóban a pluralizmus megszüntetéséből indul ki. A párt úgy válik egyre erősebbé, ahogyan folytonosan meghaladja a pluralizmust, az egyes rétegek területi „atomizálódását“, mely a fokozódó munkamegosztással egyre bővítettebb formában termelődik újjá. A területi közvetlenség meghaladása Gramscinál lehetővé teszi az egyes egyének felemelkedését, a „társadalom-párttól“ az „iskola-párthoz“ léphetünk tovább. De pontosan a részvétel és a belső demokrácia fejlesztésének követelménye választja el igen élesen és határozottan a Gramsci-féle elképzelést attól a valóságtól, ahol a párt nem több, mint a konszenzus meg-szervezésének az eszköze.

Sokan elfeledkeznek arról, hogy amikor Gramsci a pártok autoritárius jellege és bürokratizmusa ellen fordult, tulajdonképpen az európai típusú nagy szociáldemokrata pártok lebegtek a szeme előtt (a pártszociológus Michels ezek működését elemezte). Az autoritárius veszély tehát nem csupán a kommunista pártok esetében fenyeget, hanem a nyugati demokráciákban, a többpártrendszeren belül történelmileg létrejött valamennyi tömegpártot érinti. Mégpedig annál inkább, minél inkább összefonódik a párt az állammal. A kormányfunkció mintegy észrevétlenül egyfajta választási gépezet-jelleget kölcsönöz a pártnak.

Gramsci „iskola-párt“ elképzelése (ami nemcsak demokratikus részvételt jelent a politikai vezetésben, hanem azt is, hogy megnövekszik az elmélet szerepe az irányításban) — ha úgy tetszik, még utópia voltában is — élő, értékes kritikai támpont. A kérdések (így a belső demokrácia, a hegemonia vagy a pluralizmus kérdésének) újragondolása azonban nem a leninizmusnak vagy valamely más politikai-ideológiai hagyománynak az előjoga. Ennek a feltételeit minden párt maga teremti meg magának, a társadalomhoz és az államhoz fűződő konkrét kapcsolatai révén.

Szegő György fordítása

A *Rinascita* 1977. 5. számában közölt Gramsci és a hegemonia című tanulmány rövidített szövege. Eredetileg előadasként hangzott el a Togliatti Intézet 1977. január 27—29. között tartott tudományos ülészekén.

Bethlen Gábor politikájának realizmusa

Bethlen Gábor fejedelemmé választását a legjobb akarattal sem lehet „libera electio“-nak nevezni. A Porta a rendeket Kolozsvárra parancsolta, hogy Báthori Gábor helyett, akit „ha a nagy havast megtölténé is arannyal“, sem engedi tovább uralkodni, Bethlent ültessék a fejedelmi székbe. A rendek „szabad cselekedetét“ két török basa vezérletével a tatár kán hadai és a román vajdák garantálták, akik dolguk végeztével gazdag zsákmánnyal hagyták el az országot.

A fejedelem török kapcsolataiért nem menekülhetett a kortársak kegyetlen ítélete elől, gyakran emlegették „cselszövényesnek“, „nyughatatlan elméjűnek“, Pázmány Péter Erdély uralkodóját amolyan „racion de Stato“-nak tekintette, akinek törökellenes javaslatait nem szabad komolyan venni, ígéreteiben nem tanácsos reménykedni. Az arisztokraták pedig tartózkodtak, hogy a felszentelt királyt a török jármába húzó, közönséges nemessel felcseréljék. Bethlent vádolták részegeskedéssel is, azt híresztelve, hogy csak délelőtt lehet vele tárgyalni, mert a borital délutánra elveszi az eszét. E mendemondák keletkezéséhez az akkori megbízhatatlan diplomáciai érintkezés is hozzájárult; gyakran megesett, hogy a levelek az ellenfelek kezébe kerültek, akik igyekeztek azokat minél előbb nyilvánosságra hozni, sőt nyomtatásban is megjelentetni.

Az újabb történeti munkák szerzői közül is némelyek kifakadnak a magatartásában féltelen fejedelem politikájának kiszámíthatatlansága ellen.

Természetesen az utókor a dicséretekben is kifogyhatatlan, különösen napjainkban, amikor a különböző ideológiai és politikai irányzatok majdnem mindegyike próbálkozik a kisajátítás valamilyen módjával, saját képmására formálva a bethleni koncepciót. Így született Bethlenből modern felvilágosult fejedelem, a réalpolitika bajnoka, országokat egyesítő előfutár, mi több, a huszadik századi középeurópaiságra feltétlen bizonyíték, aki előre értette, amit később felismertek vagy kitaláltak. Mintha ő gondolta volna végig a közép-európai népek együttlétezésének történetfilozófiáját.

Kemény János írta önéletírásában, hogy Bethlenhez „hasonló Mátyás királytól fogva és István királyon [Báthori István] kívül nem hallatott“. A források szövegeivel lehet igazolni, hogy Bethlen legfőbb elfoglaltsága a szellemi munka volt, vadászatra, mulatozásra nem maradt ideje, az írásbeli és szóbeli kormányzás, tárgyalások teljesen lekötötték.

Elgondolásom szerint Bethlen Gábor politikájának történeti egységét és jelentését a *politikai realizmus* ideáltípusával összevetve lehet érzékeltetni.

Az ideáltípus, fogalmi tisztaságában, a valóságban sehol sem fordul elő. A történeti munka feladata — írta Max Weber — megállapítani, hogy „milyen messze vagy milyen közel van a valóság ehhez az ideális képhez“. Tehát, Max Weber gondolatmenetét követve, az ideáltípus arra irányuló kísérlet, hogy „genetikus fogalmakban ragadjuk meg a történeti individuumokat vagy azoknak egyedi alkotórészeit“. Ebben az értelemben az ideáltípus a jellegzetesség gondolatilag lehetséges kidomborítása, Alexander von Schelling találó hasonlatával, az így felfokozott, eltúlzott, stilizált valóságnak „az egyedi jelenségek empirikus adottságaihoz való viszonya ugyanolyan, mint egy lépcsősor »legfelsőbb fokának a viszonya a lépcsősor egyre alsóbb fokaihoz«. Az empiriában többé vagy kevésbé tisztán megvalósuló tényállásokkal szemben az »ideáltípus« a gondolati »beteljesülést« képviseli.“

Ugyanakkor a források szövegeinek feldolgozása csak értékeszmékkel lehet elméletileg megfelelő magyarázat. Ez az eljárás nem azonos az ideológiai visszavetítéssel, amely a jelent változtatja múlttá, a múltban véli megtalálni a jelen értelmét.

Az egykor történetek rekonstrukciójának veleje a részletezés és a konkrétság — de az általános tartalom is. A krónikaszerű, ahogy Arisztotelész írta *Poétikájában*, a „belső szükségszerűség“ nélküli eseménybeszámoló vagy a jelent múltba magyarázó, vágyképeket kergető történetírás nem tudomány. Mark W. Wartofsky, a neves amerikai tudományfilozófus monografikus művében arra a következtetésre jutott, hogy a múlt eseményeinek megelevenítése nem nélkülözheti a történetíró művészetét: „Úgy látszik, bizonyos történetíró művészetre van szükség ahhoz, hogy megtaláljuk az egyensúlyt a faktuális üres, hipotetikus ideáltípus és a pusztán

partikuláris esemény vagy cselekvés között. Nem lehet azonban a priori módon, »elvilleg« elhatározni, hogy a történelmi események bizonyos vonásaiból nem szűrhetünk ki ésszerű absztrakciókat, és a történelem terén nem fogalmazhatunk meg valódi empirikus relevanciával bíró általános törvényeket.“ Ebben a dolgozatban nem foglalkozom az általános érvényű törvényekkel, amennyire azoknak bizonyítása lehetséges, hanem a feltételezett ideáltípushoz viszonyítom a pusztán partikulárisat.

A politika mint önálló emberi tevékenység — a történelmi tér—idő koordinátáktól meghatározottan — kitűzött cél és e célra vezető eszközök alkalmazása, a lehetőségek közötti választás formája és módja. Olyan célkitűző tevékenység, amelynek mozgatója az osztály-, réteg- és csoportérdekek s a világnézet. A politikai gyakorlatnak azonban nem feltétlenül sajátossága a lényeglátó valóságismeret és az értékgyarapító tevékenység. A valóság megismerésének teljességére való törekvés — mivel minden történelmi korszakban csak erre van mód és lehetőség — és az alternatívák közötti ésszerű választás elsikkadhat a politikai pragmatizmus gyakorlatiasságában vagy a valóságon erőszakot tevő voluntarizmus útvesztőiben. Azt mondhatjuk, hogy a politikai realizmus olyan politika — teleologikus tevékenység —, amelynek kitűzött céljai egybeesnek a történelmi kor trendvonalával és az ennek megfelelő értékgyarapítással, a körülmények tudatos alakításával.

A történelmi-társadalmi helyzetekben általában nem sok döntési alternatíva áll rendelkezésre, mert a megvalósítható politika korlátai — gazdasági tényezők, hatalmi viszonyok, ideológiák, hagyományok, művelődési szint, nemzetközi erőviszonyok — sokrétűek és hatékonyak. Egy politikai elképzelés, felfogás megvalósulásából semmiképpen sem lehet (nem szabadna!) arra következtetni, hogy más alternatívák nem valósulhattak volna meg. A tárgyilagosságra törekvő történetírás feladata, hogy az ideológiai ködképektől mentesen, a megvalósult mellett elemezze más alternatívák megvalósulási lehetőségeit is. Ez a jelen viszonyai között működő politikai döntési mechanizmus látószögéből is tanulságos. A politikai realizmus, megítélésem szerint, a történelmi kor dimenzióiban, a körülményektől meghatározottan, de attól nem leigázva, a történelem lényegi mozzanatát vonja a megvalósulás vagy megvalósíthatóság körébe.

Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a politikai realizmus ideáltípusát, mivel történelmet alakító szubjektumról van szó, sokkal körülményesebb meghatározni, mint például a „városgazdalkodás“-ét vagy a „szektá“-ét. Az ideáltípus szabatos meghatározásához szükséges az empirikusan is bizonyítható egyedi eseteket a történelmi források alapján elemezni.

A politikai realizmus a van és a legyen szerves ötvözete, s mint ilyen, nem teveszthető össze eszközeinek alkalmazásával, a diplomáciával. Ezért Széchenyi István oly találó szavai a „bűbajos erejű“ politikáról, amely a legtisztább lelkületű személyeket is elcsábítja, „s őket, ahelyett, hogy mindig csak a szent igazság hősei lennének, bármilyen oldalról jön is az, az egyoldalúságnak bajnokaivá alacsonyítja“, nem a politikai realizmus jellemzése.

A bethleni realizmus külpolitikai célképzete: Erdély és a Habsburg-uralom alatt levő területek protestáns abszolút monarchiába való egyesítése, amely szövetségben a szomszédos népekkel és Európa protestáns államaival képes önmagát megvédeni és a török birodalom ellen eredményesen fellépni.

A kettős veszedelem — a török és a katolikus Habsburg-birodalom — felismerése nem volt új dolog Bethlen Gábor korában. A XVI. század közepén (1544) Szkhárosi így verselt:

*Oltalmaz úristen ez nagy foltos hittül,
Szabadíts meg immár nagy veszedelemtül,
Hogy szakadhassunk el az hitetlenségtül,
Oltalmaz pápátul és az törököktül.*

A XVII. század elejére a reális politikai és gazdasági alap e veszedelmek elhárítására az erdélyi fejedelemség volt. Bocskai István is azért írta végrendeletében, melyet Bethlen élete végéig nem felejtett, hogy ameddig a korona a Habsburgoknál van, az erdélyi állam megőrzése és cselekvési szabadságának biztosítása életszükséglet.

A józan elmék előtt nem volt kétséges, hogy a fejedelemség ezt a feladatát csak úgy tudja teljesíteni, ha a régi, elmaradott, ellenségektől dúlt helyzetéből képes lesz kiemelkedni. Bethlen leveleiben igazi szándékát, célját többször is megfogalmazta. Az egyik, Pázmány Péterhez küldött levelében erről így írt: Isten szigorú büntetéssel sújtsa, ha nem azzal a szándékkal vagyon, hogy „miképpen fordíthatjuk kicsiny állapotunk szerint való szolgálatunkat más alkalmas és hasz-

nos dolgokra, nemzetünknek hasznára, magunknak dicsőre emlékeztetire". (1626. november 30.)

Bethlen Gábor is jól tudta, amit Rimay János oly szigorú szavakkal jellemezett, hogy a törökök patyolatos és kápás hársziák, a hamisság és csalárdság kölykei. A török birodalomban I. Ahmed, majd III. Mohamed alatt fokozódott a korrupció, a perzsa és a magyarországi háborúk kimerítették a kincstárat, a szeparatista mozgalmak, janicsárzadások, trónviszályok akadályozták a török hadsereget abban, hogy hosszabb hódító háborúba kezdjen, de a birodalom még mindig elég erős volt, hogy a hadsereg hatósugarán belül — ami a meghódított területek határáig terjedt — eredményes hadjáratra vállalkozzon. Drinápolytól egy hét, tíz nap alatt nagyobb erőfeszítés nélkül Erdély határáig érkezhettek a török hadak, nem számítva a tatár kán, a vajdák, a budai, nándorfehérvári, temesvári basák közelségét. Bethlen Gábor arra kényszerült, hogy „a hamisság és a csalárdság kölykeivel” szövetkezzen, mert a Habsburg-monarchia sem jelentett kisebb veszélyt. A Porta ellen a XVII. században európai összefogás nélkül nem lehetett fellépni.

Az óriási erőforrásokkal rendelkező spanyol és osztrák Habsburgok a status quo fenntartására törekedtek. Az okmányok arról tanúskodnak, hogy a Habsburgok 1615-ben hajlandók voltak a törököket Bethlen ellen támogatni, és a fejedelem csak Lippa átengedésével tudta elhárítani a fenyegető veszedelmet.

A történelmi körülmények a kétoldalú játéknak kedveztek. Ezért küldötte követeit a Portára, császári udvarba, nádorhoz, magyarországi rendekhez. Dolgozott hajnaltól napestig, tárgyalt, levelezett, fenyegetett, intrikált, ígért, követelt — mindent a magasabb célért. Napnyugat országai nem aggódtak a keleti keresztény népek sorsáért, beszéltek, imádkoztak, ígértek, amit rendszerint nem teljesítettek, s minden maradt a régi ben.

Az első Habsburg-ellenes hadjáratát, amelynek legjelentősebb támogatói a felsőmagyarországi főurak — Rákóczi György (Borsod), Thurzó Imre (Arva), Illésházy Gáspár (Trencsén) és mások — voltak, Illésházyhoz irt levelében így indokolta: „De kevés szóval: valamiszer való frigykötésünk és annak erősítésére diplomák cserélése forgott közöttünk az Ausztriai házzal; ugyan akkor mindjárt, sokkal bizonyosabb látható jeleit mutogatták és tapasztaltuk mi is az frigy ellen mind titkon s mind nyilvánvaló ellenséges praktikájoknak, melyet nyilván tudtunk és meg is tapasztaltunk, de türelemmel, hallgatással, Istenben és igazságunkhoz való bizással töltöttük időnköt. Ezenben mivel a religiok persekválásáért Csehországot immár másfél esztendő óta fogva veszedelni tudtuk ő fölségéggel, Magyarországon is azon persecutióban napról-napra, valahol módjok volt, mind papok, jezsuiták és az jezsuitáknak faveáló nagy urak előbb-előbb menvén, jövendőre mind az religiok dolgából s mind egyéb költött praktikás bosszúból, nekünk is megirták nyilván, mely szörnyű ártalmas szándékkal voltak mind urakhoz, városokhoz és vármegyékben mi vallásunkon levő főfőrendekhez. Melyet eszekben vévén minden rendek, nem akarván a veszedelmet fejekre várni, a Fátárn innét való böcsületes keresztény urak, főfőemberek közül nagy sokan lakó helyünkben megtaláltanak, hogy ha ő kgyemek ennek előtte ellenségünk ellen fegyvert fogtanak volt mellettünk, mi tőlünk is azt kévänná az háládatosság, ilyen szükségben hűtök szabadsága mellett segitenök meg.” (Debrecen, 1619.)

Az igazi cél ennél sokkal nagyobb jelentőségű volt: Szent Vencel koronájának megszerzése. Bethlen komolyan hitte a cseh rendek ajánlatának. Egészen más kérdés, hogy a csehek a koronát már eredetileg a pfalzi választófejedelem fejére akarták tenni. Végül is hosszú, fárasztó hadakozások után a nikolsburgi békében (1622) sikerült elérnie, hogy élethosszig megszerezze Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abauj vármegyét, Kassával együtt, Munkácsot örökjogon, Ecsedet zálogba, német hercegi címmel együtt. E gyarapodás és a fegyverekkel kivívott tekintély jelentősen megerősítette az erdélyi fejedelemséget.

A második és harmadik hadjáratral továbbra is meg tudta tartani előnyeit, katonailag veszélyes helyzetbe hozta a császári hadsereget, széles körű, egész kontinentet átfogó diplomáciai kapcsolatait tovább gyarapította. A kitűzött célt azonban nem sikerült elérnie. Elégedetlen volt eredményeivel. Illésházy Gáspárnak írott leveléből idézzük: „Nem akarván hosszú írással sem magunkat fárasztanunk, sem Kegyelmednek annak olvasásával unalmat szerezni: rövid szóval csak azt írjuk, hogy senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az nicolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio nem esett, mint minen magunknak. Gyalázatunkra azért, mert a titulo electi regis Hungariae etc. megfosztatánk, örökké való gyalázatunkkal.” (Gyulafehérvár, 1627.)

Még a cseh hadjárat kezdetén a rendek „fejükké, előttükjáróvá és gondviselőjükké” választották, Pozsonyban a korona is kezébe került, csak a koronázási ceremónia maradt el. Azóta is vitatják, hogy erre miért nem került sor. Kétség-

telen, hogy a királyválasztás nagy lépés volt a nemzeti monarchia megvalósítása felé, ugyanakkor a központi hatalom ideiglenes visszavonulását is jelentette a magyarországi rendi erőkkel szemben. Természetesen azt is világosan látta, hogy a nemzetközi erőviszonyok gyökeres megváltozása nélkül a koronát nem tudja megtartani, s a Porta sem óhajtja hatalmának további növekedését. A fehérhegyi cseh tragédia után Bethlen egyedül állt szemben az osztrák uralkodó házzal. A biztosabb, több reményre jogosító kiegyezést választotta, bármennyire is fájt a „titulo electi regis Hungariae” elvesztése.

Brandenburgi Katalinnal kötött házassága is az erőviszonyok várható alakulását mérlegelő megfontolásból történt. Sógorságba került Gusztáv Adolf svéd királlyal, rokoni szálak fűzték Frigyeshez s ezen keresztül az angol dinasztiához, IV. Keresztély dán uralkodóhoz — egy nagyméretű politikai szövetség körvonalai bontakoztak ki. A svéd diplomácia is fontosnak tartotta a házasságot, mert így Erdély e protestáns szövetséghez kötődött. Oxenstierna biztatta is a brandenburgiakat, hogy a szerencsét el ne szalajtsák. A szép és fiatal hercegnővel szentesített frigy előtt Bethlen ajánlatot tett Bécsnek is, hogy Cecilia Renata Habsburg királyleány kezét elnyerje, feltehetően arra gondolt, hogy a még mindig erős, de újabb hódításokra már képtelen török birodalom ellen megszerzi a Habsburgok támogatását.

A történészek egy csoportja Bethlen Gábornak tulajdonítja a protestáns Dácia létesítésének tervét, mely magába foglalta volna Erdély mellett a két román vajdaságot is. A valóságban Bethlen katonai szövetségre gondolt, s ezért az olyan történetírói vélekedések, melyek „magyar—szláv birodalomról” vagy egy „félip protestáns, félip ortodox dák királyságról” beszélnek, nem bizonyíthatók. Azért sem gondolhatott ilyen méretű politikai egyesítésre, mert jól ismerte a török katonapolitika természetét: a meghódított vazallusi területen erős politikai állam létrejöttét nem engedi. A törökökkel szembeni erőegyesítést a meglévő status quón kívül kellett keresni, ahogy Bethlen előtt Báthori István is megkísérelte.

Életének utolsó éveiben Bethlen figyelmét Északra és Keletre fordította. A lengyel koronát szerette volna megszerezni. A XVII. század nemzetközi politikáját a realizmus mellett az egymásnak ellentmondó, egymást kizáró tervezetek is jellemezték. Wallenstein újabb és újabb terveket kovácsolt, a megvalósíthatóság reménye nélkül. IV. Henrik Európát francia vezetéssel akarta felszabadítani a Habsburgok hegemoniája alól, a földrészt hat örökös monarchiára, hat választójogi monarchiára, három köztársaságra szerette volna osztani, szabad katolikus, lutheránus és kálvinista vallásgyakorlattal, hogy a törököt ki lehessen szorítani Európából.

Hogy mennyire világosan látta Bethlen az akkori politikai viszonyokat és lehetőségeket, a svéd követ előtt elmondott helyzetlemezése igazolja (1628): a német fejedelmek között egyetlen nagy fejedelem sincs, ezért egyikre sem lehet számítani, Miksa és a trieri érsek a protestánsokkal foglalkozik, Anglia nem mer az osztrák és spanyol Habsburgok ellen fellépni, a dán király Gusztáv Adolf iránt érzett irigységből hadakozik, a gazdag Velence hűséget nem tart, a hollandok másokkal nem törődnek, Franciaország sem megbízható. A fejedelem nagy érdeme, hogy e kedvezőtlen körülmények között is sikeresen munkálkodott országa sorsának jobbra fordításán.

Ha Bethlen Gábor csak országa cselekvési szabadságának megkönnyítéséért viselt volna hadjáratokat, kötött volna békét, szövetséget, legfeljebb nagy játékosnak nevezhetnénk, aki ismerte ellenfelei gyengéit, a csehszövés fondorlatait. Azért hadakozott, hogy a külső viszonyok alakulását a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés javára fordítsa, ahogy a fentebb idézett levelében írta, uralkodói tisztjében „alkalmas és hasznos dolgokat” műveljen.

E kérdést nem szabad formálisan, a gyakran ismételt tézissel magyarázni, miszerint a külpolitika a belpolitika kifejezője. Lehet a külső körülményekhez jól igazodó külpolitikát folytatni, anélkül hogy az ország viszonyaiban bármilyen változás történne. A politikai realizmus és a kétarcú politika közé semmiképpen sem tehető egyenlőségjel. Bethlen Gábor abszolút uralomra tört, amit sikerült is megvalósítania. Jól tudta, hogy hatalmát nem építheti az „unio trium nationum”-ra, más eszközökkel kell gazdasági, társadalmi és kulturális céljait elérnie.

Az állam ügyeibe az erdélyi rendeknek kevés beleszólásuk volt, mindenütt az ő akarata uralkodott; ezért tudott a régi állapotokon változtatni. Szuverenitását a kálvinista hittételekkel igazolta. A fejedelem kötelessége vallásának támogatása és terjesztése mindenféle világi eszközökkel, ha szükségesetük, háborúk által is. Erdélyben ismerték I. Jakab angol királynak fiához írt intelmeit a fejedelem kötelességeiről, Szepsi Korocz György fordításában, Szenczi Molnár verseivel, hogy az uralkodó „az alatta való népek megmaradása és épületire szolgáljon és hogy az

szép törvényeket kiosztván ő közéjek, ez szép csendesben és békességben megtartassék", az „egyfűjű szegény község” szabadon panaszkodhassék.

Az ilyen fejedelmi kötelezettségek előírása nem volt jellegzetesen protestáns találmány. Bethlen nagy politikai és ideológiai ellenfele, Pázmány Péter arról írt és prédikált, hogy a fejedelmek alattvalóikat védelmezzék, a törvényeket betartsák, mert a jó pásztorok (= fejedelmek) nem szabad éhezgetni, „nyúzni-fosztani”, „felettébb fárasztani” a népet, a jó kereszténnyel összeegyveztetetetlen a zsarnokoskodás, rablás, igazságtalanság.

Bethlen és Pázmány az osztyályok, rétegek, hivatalok hierarchikus rendjét isteni adottságnak tartotta, olyannak, mint a test szerveit, amelyek egymásnak „hasznosan szolgálnak”.

A meglévő viszonyok ésszerű rendezése és humanizálása volt Bethlen politikai realizmusának belső célkitűzése. Az ország gazdaságpolitikáját úgy irányította, hogy termelőképesége minél több, külföldön eladható árut állítson elő, mert így több pénz kerül az országba. Ezért reformálta meg a hagyományos terménygazdálkodást, új módszerekkel próbálkozott a termelési és értékesítési mechanizmus szerkezeti átalakításáért. Mindazokat az intézkedéseket, amelyeket hozott vagy az országgyűléssel elfogadtatott — korának merkantilista tendenciáival összhangban —, abszolút fejedelmi hatalmával érte el. A kereskedelemben okosan alkalmazta a kivitelési és felvásárlási tilalmakat, az országgyűlési proposícióiban gyakran szerepelt az árszabályozás (limitáció). Az ipari és mezőgazdasági termékek árának megállapítása a népesség gazdasági szükségleteit szolgálta. Nagyvonalú gazdaságpolitikájára jellemző, hogy néhány fontosabb európai gazdasági központba — Bécs, Krakó — szakembereket küldött, hogy kiszámítsák az egyes árucikkek árát és szállítási költségeit, hogy a világgiazi árakhoz viszonyítva végezzék Erdélyben az árszabályozást.

Bányászokat telepített az országba, hogy az elpusztult bányákat helyreállítsák, behozta az anabaptistákat, akik jól képzett mesteremberek voltak — nem félt, hogy megszegi a kálvinista hittételeket —, és megengedte nekik, hogy termékeiket a szászoknak és székelyeknek a megszabott áron felül adják el. Utasította a portai követet, hogy olyan zsidó kereskedőkkel tárgyaljon, akik „drága marhákkal”, ékszerekkel, finom szövetekkel, fegyverekkel, fűszerekkel kereskednek. Az 1623-as kiváltságlevél a szefárd zsidóknak szabad mozgást engedélyezett „ügyes-bajos dolgáik intézésére”, biztosította a szabad költözködést és vallásgyakorlatot, hogy „egynek bűnéért a többi ne lakoljon”.

Annak bizonyosságául, hogy Bethlen Gábor mennyire becsülte és védte a mesterembereket, a szépi kamarásnak írt leveléből idézek. A szabók panaszára elrendelte, hogy a kamarás „parancsoljon felőle minden helyeken levő harmincadosoknak, vámosoknak, hogy őket abban ne turbálják, ne kellések ezen dologról sok munkákkal, költségekkel, fáradságokkal ő felségét megtalálniok és panaszokkal értetniek”.

Az anyagi felemelkedés alapfeltétele a szellemi gazdagodás. Elpusztult az ország, ha nevelésre „gondviselés nem leszen”. Bethlen az elmaradott Erdélyben a legkorszerűbb oktatási intézményekkel és nevelési rendszer bevezetésével akart változtatni. Szenczi Molnár Albert is magasztalta, hogy az elpusztult területeken az iskolák is újraélednek, Erdélyben a kultúrát és hitet emelte hatalomra. Gyulafehérváron „akadémiát” alapított, intézkedett a jobbgyafiai iskoláztatásáról, szigorú büntetéssel fenyegette azokat, akik őket a tanulásban akadályozzák, diákokat küldött külföldi egyetemekre, hogy a legfrissebb műveltséget hozzák az országba. Megnemesítette a kálvinista ígéhirdetőket, fiaikkal és leányaikkal együtt. Könyvtárat létesített, valószínű, hogy a java részében tudományos munkákat tartalmazó bibliotékát fejedelmi vagy állami jellegű könyvtárnak tekintették, és a kollégiumtól többnyire külön emlékeznek meg róla.

A jobbgyorsorból felemelt udvari historikust, Bojthi Gáspárt külföldre küldötte, hogy tudós professzorokat hozzon Erdélybe. A fejedelem Alvinczi Péternek írta, hogy Bojthi Gáspár Alstediushoz is elment, és „azt mindaddig ostromolta, hogy ez mi szolgálatunkra adta magát, noha Lugdunumba volt az fő professorságra hivatalja. Ő kivüle más két professort is fogadott maga mellé, kinek Bojthi conventiót adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat.” Reménykedve tudatja udvari papjával: „Kik ha be jönnek, úgy tetszik, nem lenne utolsóbb az fejérvári schola, némely német országí scholánál.” (1629. január 7.) Bethlen közművelődési politikájának nyitottságára vall, hogy a nagyszombati nyomdát mindenfajta könyv nyomtatására rendelte, mivel „a typographia nem privátumra csak, hanem minden publicus ususra való”. (1620 elején írt levél.)

A kortársak csodálattal beszéltek és jegyezték fel vár-, város-, palota- és vízvezetéképítéseinek művészi igényességét. Ápolta az európai művészetet, osztrák,

cseh, morva, lengyel, olasz, német és francia zenészeket fogadott. A francia követ is elismerte, hogy Bethlen udvarában semmi sem emlékeztet a barbárságra — „rien de barbare”. Szalárdi *Historiájában* olvashatjuk: „udvart, nagy méltóságot és utoljára szinte királyi pompával valót tart vala, mellyben az régi nagy urak s fő emberek gyermekeit scholából kikélesek után, tisztességes fizetéseken, méltóságosan nevelvén, imide amoda való követekek mellett, s egyébként is külső országokban való járatásokban gyakorolja vala.” A román vajdák „örömet” küldték hozzá a gyermekeiket tanulni.

A négy recepta religio és a három rendi natio országában a fejedelemség idejében a kálvinista vallás és egyház a józan türelem ellenére is vezető szerephez jutott. Bethlen azonban kora szellemében cselekedett, a vallást és az egyházat alárendelte az állam érdekeinek, saját egyeduralkodói elgondolásait érvényesítette, katolikus urakat is kinevezett magas állásokba, megjelent katolikus istentiszteleteken. A nikolsburgi béke kimondotta, illetve Bethlen elfogadta a fejedelemséghez csatolt két vármegye területén a katolikusok szabad vallásgyakorlatát. Erdélybe katolikus vikáriust nevezett ki, anyagilag segítette a jezsuita Káldi György Bibliájának kiadását, lefordíttatta a bibliát román nyelvre, a román papokat a dézsmafizetés alól felmentette, a váradi országgyűlésen román papokat szenteltetett. Mint kálvinista és bibliás ember, gondolt a görögkeleti egyház protestáns reformációjára is. Ehhez a munkához kérte a konstantinápolyi pátriárka, Cyrill Lukaris segítségét.

A szobatosokkal szemben nem volt ilyen türelmes, törvényt is hoztak ellenük, igaz, nem hajtották végre betűi szerint. Valószínű, hogy a fejedelem őket sem tartotta különösebben veszedelmesnek (1618. októberi országgyűlés). Az unitáriusok ellen megújuló harcot Keserű Dajka János vezette, Bethlen távol maradt, teológiai vitákkal nem volt ideje foglalkozni. A bethleni türelmi politika a „cuius regio, eius religio” évszázadában bátor, haladó tett volt.

Amint arról már szóltam, Bethlen nem alapozhatott a három nemzet szövetségére, de minden eszközt, amennyire azt a hatalmi struktúra engedte, felhasználta, hogy Erdély népei jogaikban és lehetőségeikben ne háborgattassanak, egyenlően szerette volna őket részesíteni a kálvinista vallás és kultúra szellemi javaiból. Közvetlenül uralomra kerülése után tárgyalásokba bocsátkozott a szászokkal. Szében fejében Szászsebest kérte rezidenciának, majd 1614-ben visszaadta a Báthori által csellemel elfoglalt várost. Megpróbálta elérni, hogy a székely és magyar nemes is lehessen háztulajdonos a szász városokban, de ez a kísérlete meghiúsult.

A székelyekkel is sikerült egyezsége jutnia, a közsékelyek jelentős részét gyalogos katonaként (poxidarius) alkalmazta, a veres darabontokból és a lófőkből fejedelemtől függő katonai réteget akart alkotni. Elrendelte, hogy a székely jobbagy megválthatja szolgásgát a primortól vagy a lófőtől, és megbélyegezte azokat, akik „az hazájának való szolgálat előtt magok szabadságát ultra leteszik és jobbagyokká lesznek örömetben”.

Bethlen politikájában nyomát sem találjuk az olyanfajta etnikai megkülönböztetésnek, amelyet a cseh rendi országgyűlés 1615-ben foglalt törvénybe, megfosztva a németeket anyanyelvük magánhasználatától; aki ez ellen vétett, fél éven belül az országot kénytelen volt elhagyni, ingatlan öröklését a cseh nyelv ismeretéhez köthették, templomban is csak cseh nyelven szólhattak.

A bethleni társadalompolitika lehetővé tette a jobbagyság legtehetségesebb és legvittezebb tagjainak, hogy a kiváltságos réteg tagjai közé kerüljenek. Fellépett a jobbagyokkal szembeni túlkapások ellen. Megkísérelte olyan közös kincstár — aerarium publicum — alapítását, ahová a pénzt ne a szegény jobbagyok fizessék, mert azoknak ügyis sok „a fejedelem adója és úrszolgálatja”; hanem a nemesek és a polgárok. A rendek elfogadták, de csak egyszer fizettek.

E dolgozatot azzal a szándékkal írtam, hogy egy individuális esetben — Bethlen Gábor politikájában — kimutakssam a politikai realizmus ideáltípusának jellemző vonásait.

Mindenekelőtt ez a politika nem korlátozódott a nemzetközi viszonyok közötti fondorlatos helyezkedésre, hanem céljait az ország belső viszonyainak jobbításával összhangban érte el. Az olyan politika, amely nagyrészt vagy teljesen a külkapcsolatokra koncentrál, mit sem törődve a belső anyagi és szellemi gyarapodással, nem nevezhető realizmusnak. A társadalmi reformok előli kitérés nem szolgálhat alkalmul a nemzetközi porondon való, olykor tetszelgő ügyeskedésre.

Bethlen olyan jól tájékozódott és annyira érezte a cselekvési feltételek alakulását, hogy sohasem öltötte magára — mint a számar Ezópuz fabulájában — az oroszlán bőrét. Ezért nem esett abba a csapdába, mint a mese számára, hogy mikor a szél fújni kezdte, s a bőr lehullott róla, mezítelen maradt, és fával megbotokkal agyonverték. Bethlen nem akart többet, mint amennyit körülményei, a

nemzetközi erőegyensúly és az erdélyi viszonyok megengedtek. Távol állt tőle az utópikus képzelődés.

Az ókorban a politikum jobban kötődött az etikához. Periklész a politikai hatalmat a magasabb kultúra és életforma terjesztésével próbálta összhangba hozni, nagy volt Athén kulturális tekintélye; a szicíliaiak csak azoknak az athéni foglyoknak kegyelmeztek, akik sorokat tudtak idézni Euripidész drámáiból. A közpéri politikát is nagyjából a civitas dei eszménye vezérelte.

A politika öntörvényűségét, miszerint önnön törvényei szerint kell úzni, a reneszánsz találta ki, és Machiavelli emelte a morál fölé, foglalta elméleti rendszerbe. De az öncélú politikánál is meg kell keresni a magasabb célt, amelyre irányul. Bethlen Gábor a politika öncélúságát ki tudta vonni önköréből, hogy a „két pogány közt“ az ország sorsát jobbra fordítsa. Azt az alternatívát választotta, amely értékgyarapító eredményekhez vezetett, ezért alkotása jelentéshordozó modell maradt; értelmesen cselekedett az értelmetlenség homokhegyei között, uralkodása az ész és a moralitás villanása volt az amorális történelemben.

Az újkori politika sok tekintetben a gyakorlati hasznosság függvénye: az így kialakuló politikai pragmatizmusnak fontosabb a pillanatnyi siker, a dobravert, látszatkelető eredmény, a hatalmi csoportosulás önvédelme a körülmények ésszerű alakításánál. Erre hívja segítségül a szavak zsarnokságát, a megtévesztés agyafúrt eszközeit; a látszatok elrejtik a lényegét. (Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a realista politika alkalmazására nem volna mód.)

A politikai realizmus alapvető jegye a lényeglátással összhangba hozott ésszerű cselekvés. Bethlen értette, hogy „az világon semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindenek ennek forgandó romlása alá vétettek“. A mulandóság ellen okszerűen cselekedett.

Bethlen Gábor uralmában, az „üllő és a kalapács“ között, ahogy Németh László írta, „másfél század önmagát felülmúló értelmet nyert — az egyéniség dik-tatúrája az egyéniség fölött; viharokra emelt nyárderű“.

PAPP JÓZSEF ANDRÁS

Az erdélyi kezdeti merkantilizmus

Bethlen Gábor gazdaságpolitikája

Születésének 400. évfordulója emlékezetünkbe idézi a legnagyobb erdélyi fejedelmet, Bethlen Gábort, aki elméjének rugalmasságával és csálhatatlan tájékozódó készségével válságos időkben — a török és osztrák birodalom közé szorítottan — Európa virágzó országává változtatta a kis Erdélyt. Emberi és fejedelmi nagyságát csak növeli a szerencsétlen kor, amely nem adott konjunktúra-táitost ily nagyszerű tehetség alá. Erdély — bár 10 000 arannyal adózott a szultánnak — a hatalmas Anglia, Svédország, Velence és a protestáns német fejedelmek szerény szövetségesé lehetett. Szinte csoda, hogy annyi vész, baj, nyomorúság, pusztulás után, amit Erdély az ő fejedelemsége előtt átélt, miként tudott rövid 16 év alatt (1613—1629) oly virágzást elérni.

Roppant mozgékony és eleven elme. Páratlan ötletességgel és változatossággal, mindig az adott helyzetnek megfelelően alakítja ki és alkalmazza gazdasági eljárásait, eszközeit, amelyeknek azonban egy a céljuk: minél több jövedelmet szerezni a fejedelmi kincstárnak, hogy fedezhesse a diplomácia, a hadviselés, az országlás növekvő költségeit.

Bethlen Gábor egész gazdaságpolitikáját nagyvonalúság, vállalkozói fantázia, de egyben a lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemzi. Csak egy dologban volt szigorúan következetes, sőt pedáns: az ügyvitel ellenőrzésében, az elszámolások vizsgálatában, az adósok nyilvántartásában, általában az egész fejedelemség gazdasági és pénzügyi szervezetének páratlanul fegyelmezett rendtartásában.

Ezzel a szigorú ügyvezetéssel, kereskedői pontossággal érte el, hogy nemcsak saját fejedelmi birtokai, bányái és kamarái jövedelmét sokszorozta meg, hanem az

egész állami pénzügy terén fokozni tudta a bevételeket. Sikereinek titka, hogy nemcsak uralkodó egyéniség, kitűnő hadvezér, remek diplomata, hanem páratlan gazdasági érzékű ember is volt.

Van abban valami fatális elem, hogy Bethlen Gábort pontosan az *Il Principe* megjelenésének (1513) százéves jubileumi esztendejében választották fejedelemmé. Machiavelli híres könyvének hatása száz év alatt már Európa-szerte érezhetővé vált. Ebben az időben kezdenek fejlődni az abszolút monarchiák; mindenfelé erős, központi kormányzat alakul ki. Machiavelli tanítása az államegységről, a fejedelemeke a népi közből érdekében alkalmazható diktatórikus hatalmáról sajtóságon végül — e kor eszményvilágában — a protestantizmus által már az előző században meghirdetett, a népi tömegek számára szociális igazságot követelő álláspontjával. Ennek tulajdonítható, hogy az abszolút hatalmú kormányzás — ami másutt már előbb részben megvalósult — Erdélyben most jön létre, és a tömegeket sanyargató kiskirályok „közérdekű” rendszabályozásának jelszavával igyekszik érvényesülni. A központi hatalom szervezése is, az állandó haderő is fokozott igényeket támasztott az állami pénzügyek terén, és mindinkább rászorította az abszolutista uralkodókat arra, hogy tervszerűen növeljék országuk gazdasági erejét, főleg a külföldről pénzhez kereskedelmet.

Az egykorú krónikás szavai Bethlen azon fáradozott, hogy: „Helyreállítva otthon is az idők méltatlansága miatt felforgatott törvényeket, megzavart szabadságokat, a némely fejedelmek szörnyű tékozlása által szétszórt kincstári javakat pedig visszazerezze, s az ország más ügyeit is helyrehozza.”

Nyugat-Európában ebben az időben a hűbéres nemesi haderőket egyre inkább felváltották már a jobban képzett, harcban használhatóbb zsoldos seregek. Fenntartásuk azonban óriási összegekbe került. Egy csupán ötezer főből álló sereg évi zsoldja közel félmillió forintot emésztett fel akkor, amikor Bethlen évi fejedelmi jövedelme uralkodása elején körülbelül 250-300 000 forint volt. A fejedelem udvari zsoldosainak száma 2000-3000 körül mozgott. Utánpótlásuk sokszor a jobbágyság közül került ki, amiért zúgolódtak ugyan a nemesek, de nem sokat tehettek ellene.

Hadseregének összlétszáma — a nemesekkel, jobbágyokkal és a székelyekkel együtt — 20 000 fő körül mozgott, és ha nem is volt nyugati értelemben vett korszerű katonaság, mégis számottevő erőt képviselt Európában.

A hadsereg pontos fizetése, ellátása és fegyelmezése terén Bethlen kitűnt kortársai közül. Abban az időben ugyanis fizetlenségük miatt dúló, rabló, fosztogató zsoldos seregek garázdálkodtak szerte Európában, melyek elől mindenütt menekült a jobbágyság. Bethlen békeidőben is nagy súlyt helyezett arra, hogy katonái idejében megkapják a zsoldot, a „hópénzt”. Általában egy gyalogos katona havi fizetése uralkodása első éveiben 2-3 forint, a lovasé pedig 4 forint volt. Nehéz lenne pontosan megmondani, hogy ez sok volt-e vagy kevés. Tájékozódásul vehetjük a korabeli árakat: egy ökör 5-14, egy szablya készítése 3-4 forintba került. A csapatok élelmezése a vármegyékre hárult.

Bethlen Gábor olyan hadsereget szervezett, melynek erejét és ütőképességét mindenkinek számba kellett vennie. Azt az elvet vallotta, amelyet Adam Smith (1723—1790), a marxizmus egyik forrását jelentő klasszikus polgári közgazdaságtan kiemelkedő képviselője 150 évvel később így fogalmazott meg: „A biztonság egy nemzet számára még a bőségnél is fontosabb. Maga a fennmaradás is a gazdaságtól függhet.”

Bethlen pontosan tudta azt, amit a halála után harminc évvel — világtól csodált bölcsességként! — mondott ki Montecuccoli, hogy a hadviseléshez három dolog kell: pénz, pénz és pénz. Ma és mi ezt magától értetődőnek tartjuk. De ha meggondoljuk, hogy a későbbi nemzeti államok alapjait építő gazdasági tudatosság, a gazdasági erőknek — főleg pedig a pénznek — az államhatalom erősítése szempontjából való jelentőségét hirdető elv csak ebben az időben kezd érvényesülni Európában, akkor méltányolni tudjuk azt, hogy Bethlen Gábor hazai földön iparkodott megvalósítani az új kor ama gazdasági koncepcióját, melyet később a skatulyázó tudomány merkantilizmusnak nevezett el.

Gazdasági rendelkezéseiben Erdélyt zárt nemzeti államterületnek tekintte a külföldtől függetlenül, ugyanazon koncepció szerint, amellyel a korai merkantilizmus teoretikusai a XVI. század vége felé, alkalmazói pedig Bethlen korában kezdek kialakítani a gazdasági élet azon zárt egységeit, amelyek azután a hatalmas európai államoknak gazdasági alapjául szolgáltak.

A kezdeti merkantilizmusban a gazdasági életet a fejedelem rendezi be, akinek — mint a nemzeti egység legfőbb és legfelső képviselőjének — nagy harcokat kell folytatnia a rendiséggel, hogy gazdasági szuverenitásának birtokába lépjen. Bethlen Gábornak ez, Erdély rendjeinek ismert gyöngesége miatt, viszonylag könnyebben sikerült. Az országgyűlések nemigen merték adóköveteléseit visszautasítani, s

egyébként is a fejedelmi várak, uradalmak, bányák és egyéb üzemek jövedelme bizonyos fokig függetlenítette az uralkodót az országgyűléstől.

Első fejedelmi ténykedése az volt, hogy az „erdélyi három nemzet“ rendjeivel kimondatta az „aerarium publicum“ (közpénztár) felállításáról szóló határozatot. A közpénztárba a három nemzetnek — egyforma teherviselés alapján — kellett volna befizetnie a lerombolt várak, városok felépítéséhez, a végvárak őrzéséhez s más közösségi kiadásokhoz szükséges összegeket. Ez a határozathozatal már eléggé elárulta, hogy uralkodói koncepciójában elsősorú helyet foglalt el a pénzügyi rend és alapvetés. De midőn azt látta, hogy a rendek húzódkodnak saját határozatuk végrehajtásától, megint csak nem erőszakos hatalmi eszközöket alkalmazott a végrehajtás érdekében, hanem jellegzetesen „gazdasági észjárással“ anyagilag hozta függőségbe a fejedelmi hatalommal szemben a nemességet. Adományrevíziót rendelt el. Miután az uralkodása előtti negyedszázad sűrű fejedelmváltásai során igen sok kétes „adományozás“ történt, az ingatag helyzetű erdélyi fejedelmek sora-rendre osztogatták a fejedelmi fiskus-birtokokat, hogy híveket szerezzenek, s így a fejedelmi birtokok száma alaposan megcsappant, birtok nélkül pedig csekély erő állhat az uralkodó háta mögött; kizárólag az ő kegyeitől függött, hogy a revízió során melyik adományt minősítse „igaznak és érdemesnek“. Így aztán anyagi érdekek Damoklész-kardját függesztette a nehezen pénzelő urak feje fölé. De ezzel a „behajtási fogással“ egyidőben olyan pontos leltárt is készítettett a fejedelmi birtokokról és jövedelmekről, amilyenre — az ő korában — nincs példa. Felméri a sóaknák, rézbányák, vashámorok hozamát, az uralma alatt levő szabad királyi várak és mezővárosok adóját, a harmincad-jövedelmet stb.

Már uralkodása kezdetén megélték Erdélyben az élet. Új bányák nyílnak, az elpusztult bányák üzembehelyezésére képzett munkásokat hozott a felvidéki bányavárosokból. A sóbányákból mihamar nem kevesebb, mint 30 000 forint jövedelme volt.

Európában akkor Erdély és Svédország volt a legjelentősebb réztermelő terület. Oxenstierna svéd kancellárral egyetértésben Bethlen, a svédekkel szövetségben, az egész európai rézpiacot szerette volna monopolizálni s az árakat diktálni. Csak korai halála akadályozta meg terve valóra váltásában — pedig ez egyike lett volna az első korszerű, merkantilista nemzetközi, mai szóval élve: „kartellalakulásoknak“.

Bethlen Gábor a legkülönbözőbb kedvezményekkel, jutalmakkal sarkallta az állattenyésztés fokozását, a híres zamatos erdélyi gyümölcsöt termő fáskertek telepítését, méhesek létesítését és általában az okszerű mezőgazdasági termelést. Főleg a gazdálkodás általános színvonalának emelése érdekében tartja fontosnak a parasztok iskoláztatását. Ezért pártfogolja a tanítómestereket, buzdítja a lelkészeket is a jobbágyok „életrevaló oktatására“.

Egészen újszerű iparpolitikát kezdeményezett. Elképzelései a meglévőtől, a századokon át megszokottól teljesen eltérnek. A céhrendszer akkor még a környező országokban tiszteletnek örvend. Bethlen viszont a szabadkereskedelmet próbálja meghonosítani; morva újkeresztényeket (anabaptistákat) telepít Erdélybe, főleg Alvincre, olasz üvegmunkásokat, tanult mestereket, akik jobb árut készítenek, és termékeikre magas árakat engedélyez. A betelepített mestereknek olyan kedvezményeket ad a régi céhekbe tömörült konzervatív hazai iparossággal szemben, hogy ezáltal megbontja az ősi, céhi monopóliumrendszert, s ezzel éles versenyt indít el. Nézete szerint a székely és szász vidéken olcsóbb az élet és a termelés, úgyhogy az ottani kézműveseknek olcsóbban lehet és kell árulniuk, mint a többi vármegye mesterembereinek. De míg intézkedései nyomán valóságos szabadkereskedelmi verseny bontakozik ki, már alkalmazza az állami intervencionizmus termelést szabályozó módszereit is. Árakat maximál, s a szászok ipari és kereskedelmi hegemóniáját — más országrészek érdekében — megtőrendő, a szász városokban három-három boltot nyit, és ezek alacsony áraival versenyt támaszt a bürgerkereskedőknek. Ugyanilyen céllal törökországi zsidó kereskedőket hozott be, akiknek kiváltságokat adott drága szövetek, fűszerek behozatalára; ilyenekben a lakosság fogyasztását s ezzel életszínvonalát mindenképpen emelni akarta — akkoriban ez is korszerű gondolat volt.

Körülméktől gazdasági alopssággal, szigorú ellenőrzéssel csakhamar elérte, hogy a fejedelemség jövedelmei — amelyek Báthori István alatt, amikor őt megelőzőleg utóljára volt békés kormányzat — körülbelül 300 000 forintra emelkedtek, majd a léha életű Báthori Gábor alatt alig érték el az évi 200 000 forintot, most meghaladták az 500 000 forintot, amely összeget ő, a vele szemben ellenséges érzületű Caraffa pápai nuncius szerint, „kereskedésével és zsarnokságával“ annyira növelhetett, amennyire akart.

A nikolsburgi békében megkapta a felvidéki hét vármegyét, amelyeknek adminisztrációja akkor a Kassán székelő szepesi kamara kezében volt; ez a hatóság

most az ő parancsai szerint dolgozik, s Bethlen kemény gazda, aki nem tűri a renyhé-
heséget és rendetlenséget.

Ő maga rendkívül pontos fizető volt, de kíméletlenül behajtotta követeléseit is. Erre jellemző egyik levele — melynek stílusa elűt a bécsitől, aminthogy abban nem is fordult elő olyan vagy hasonló kifejezés, amit ő ír a szepesi kamarának, amikor egy késedelmes nagyúrtól akarja behajtani adósságát: „Mondják meg neki, ne veszdődjék velem, mert Isten úgy idvezitsen, az ebeknek vagdaltatom elibe.“ A kassai kamara alatta 120 000 forintot is bevesz a portális adóból, a tokaji és egyéb uradalmakból, holott korábban bevételei alig múlták felül a 60 000 forintot.

Ez a kor a „nemes valutaszerző“ külkereskedelem öskora. A kiviteli és behozatali vámok, az exportprémiumok ebben az időben jelentkeznek először modern formájukban és tudatos rendszerességgel, s ekkor születik meg a „pénzügyi mérleg“ fogalma, a zárt nemzetgazdasági egységek fogalmával együtt. (A „külkereskedelmi mérleg“ a kései merkantilisták vezetik be; legtökéletesebb formájában Jean Baptiste Colbert [1619—1683], XIV. Lajos gazdasági minisztere.)

Ezekről a dolgokról — ilyen elméleti kifejtésben — Bethlen Gábor persze semmit sem tudott, de a gyakorlatban meglehetősen sikerrel valósította meg a kor gazdasági eszméjét, termelési, külkereskedelmi és vámpolitikájával zárt, nemzeti gazdasági egységet hozott létre, a politikailag is önálló, saját céljait követő Erdély erős anyagi alapját.

„Aranyért a külföldnek többet eladni, mint amennyit tőle vennem kell“, ez volt a kor bontakozó gazdasági rendszerének egyik legfontosabb dogmája, mert nyilvánvaló volt, hogy csak így lehet a zárt nemzetgazdasági egységek belső vagy-
nosodását erősíteni. Ehhez azonban nemcsak az kell, hogy a jövedelmeket lehetőleg állami (fejedelmi) házi kezelésbe vegyék, hanem az is, hogy a magángazdaságot fokozott termelésre ösztököljék.

Kereskedelmi politikájában ő is a monopóliumokat — főleg a só- és fémbányászat, méz- és viasztermelés területén — és a tilalmakat alkalmazza, de nagyobb hajlékonysággal, a gazdasági változások iránti nagyobb érzékenységgel, mint a bécsi kamara emberei. Ő már most megvalósítja azt a lépést, amelyet a bécsi politika csak később tesz meg: a kereskedelmileg kiaknázható jövedelmeknek állami, saját üzembeli kezelését. Nagy változatossággal ad ki különböző árukra vételi, eladási és kiviteli tilalmakat: marhára, lóra, bőrre, aranyra, ezüstre, vasra, mézre, viaszra. A tilalmak idején esküt tett emberei által ő maga vásároltatja fel maximált árakon a korlátozás alá vont cikkeket, és — saját számlájára — maga adja el külföldön. Korának egyik legnagyobb állatkereskedője: Bécsbe és Itáliába egyaránt szállít.

A merkantilizmus gondolatkörébe vág az a törekvése is, hogy exportkereskedelme érdekében minél több országgal létesítsen állandó érintkezést. Nürnbergnek, Münchennek és a skandinávoknak ő adja el a legtöbb viaszt és mézet. Politikai kapcsolatokból az ő észjárása szerint azonnal következteti a kereskedelmi kapcsolatot és kereskedelmi hasznot.

Diplomáciai szervezetét is nagyszabású külkereskedelmi politikája szolgálatába állítja. Követei egyben kereskedelmi konzulok is, és a számukra adott — mindig sajátkezüleg írt — utasítások sokszor többet foglalkoznak a „bokor [pár] marhák alkalmas árát-“val, mint az éppen időszerű diplomáciai feladattal. Különösen sokat fáradozott a velencei árukereskedelem kifejlesztésén, politikai ügynökei, az utasításnak megfelelően („tikeyelmeitek erősen nyomják is a Senatót“ az üzlet érdekében) a velencei Senató előtt többet beszéltek erről, mint politikai megbízásuk tárgyáról.

Méltán mondhatták már kétéves uralkodása nyomán: „Hogy penig hazánkat önagsága ilyen szorgalmatossággal építi, örökké háladatossággal tartozunk mindnyáján önagságának érette, mert ugyanis nagyon több huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint önagsága ez harmadfél esztendő alatt!“

Végül hadd idézzük Szeffű Gyula Bethlen Gáborról írt sorait: „Hogy honnan vette gazdasági rendszabályait, kitől tanulta merkantilista elveit, erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Tudós nevelése alig volt, latinul is később tanult meg, nyugati országokat nem látott, korábbi viszontagságos élete csak a török birodalom területén hurcolta meg. Kálvinista prédikátoraitól sem tanulhatott nemzetgazdaságot. Így teljesen homályban vagyunk az első újkori gazdasági koncepció eredete felől, amely Erdély földjén megjelent, s fel kell tennünk, hogy Bethlen Gábor az ő szinte zsenialitással határos praktikus érzékével egyszerűen azt valósította meg, ami akkor egész Európában a levegőben volt...“

Az iskolaalapítás művészete

A száz éve született Dimitrie Gustira emlékezve

A pedagógus mindenkori dilemmája: sokakat *tanít*, de kevesek válnak *tanítvánnyá*. S ez így látszólag rendjén is volna, hiszen a tanító és tanított viszonyában örök körforgás léteznék, ha minden oktatott oktatójának fenntartás nélküli hívévé szegődnek. Az önállóság, a discipulus azonnali szembefordulása a tanultakkal a tudományokban a nagy felfedezéseknek, a művészetekben új irányzatok megjelenésének előfeltétele lehet. De nem kevésbé igaz az is, hogy egy tudós-egyéniség köré fölzárkózó csoport, vállalva az eszmeközösséget az iskolaalapítóval, ugyanúgy megújodást hozhat a szellemi kultúra gyarapításában, mint esetenként a mester elképzelésének közvetlen rebellis megtagadása.

Mi hát az iskolaalapítás titka, mikor, milyen feltételek között nem a konzervatív begyepesedés jele a tanító és tanítvány közötti egyetértő együttműködés? Íme a gondolkodástörténet egyik fogas kérdése, amelynek néhány vetületére a száz éve született iskolaalapító, D. Gusti példáján keresztül próbálkozunk választ adni.

Vannak, akik minden irányzattá formálódó tömörülésben egy kiváló egyén személyi tulajdonságait helyezik előtérbe. Tagadhatatlan, hogy a szuggesztív erő, a másokat meggyőző készség s nem utolsósorban a hozzáértés a közös célokért folyó munka megszervezésében egytől egyig szükséges valamely tudományos iskola kialakításához. Dimitrie Gustiról megszorítás nélkül elmondhatjuk: mindezekkel a kvalitásokkal magas fokon rendelkezett. Különösképpen jelentős e szubjektív adottságok között a szervezőkészség. Egy olyan hatalmas közösséget, mint amilyen a két világháború között az adatgyűjtő és a monografikus szociológiai tanulmányokat mérő szakembergárda volt, csakis egy stratégiának, a terepmunka legapróbb részleteiben is eligazodó tudós-hadvezérnek sikerülhetett mozgatnia. S mégis bizton állíthatjuk: egymagukban ezek a szubjektív erények még nem elegendők ahhoz, hogy valamely iskola kialakuljon, vagy ha kiforrálódik is, ne váljék a megújodást fékező szervezkedésé. A sugalló, mozgósító-szervező készség igen könnyen téveszmék mögé is felsorakoztathatja az önmagukat igaz ügy bajnokainak tartó becsapottakat. Hamis csillogású pávatollakkal is el lehet vakítani embereket, a „pávaskodás” üres póza s a tudatos szuggesztív hatások mögé el lehet rejteni hazug tartalmakat, kábulatba ejtett s szavakat szajkózó híveket lehet toborozni anti-értékek fölkarolására. A mozgalom-„vezér” szubjektivitása tehát egymagában még nem biztosíték arra nézve, hogy a mozgalomba bekapcsolódók valóban helyes irányban haladnak. A meghatározó tényező az, hogy valamely kollektív mozgásiránynak *mi a tartalma*, a közösséget irányító egyén *mire használja föl* a maga alanyi adottságait. S éppen ezen a ponton találjuk meg az iskolateremtő Gusti munkálkodásában az elismerést leginkább kiérdemlő elemeket.

A bukaresti monográfiai iskola fő célkitűzése, köztudottan, az *önmegismerés* volt. Az önmagunk felé fordulást hangoztatni lehet a magunkkal-eltelés mámorával, a másoknál-különbek-vagyunk érzésének élesztgetésével, de célul lehet kitűzni minden narcizmustól mentes tárgyilagossággal is. Gusti és iskolája az utóbbit tette, becsületes szándékkal vállalta a hazai, igen keserű valóság kendőzetlen bemutatását. S talán nem tévedünk, ha állítjuk: elsősorban ez a betájolás szerzett híveket az irányzatnak, tette nemzetközileg elismert iskolává a monografikus mozgalmat, s a mentor rátermettsége, hozzáértése, taktikus tapintata, megnyerő modora s anynyi más pozitív személyi tulajdonsága csak mint kedvező feltétel járult hozzá a tömeges ügyszeretet és kollektív munkavállalás kiforrálásához. A falusi adatgyűjtő táborozások lelkes fiataljai nyilván nem egyszerűen csak azért zárkóztak föl Gusti mögé, mert mesterükben példaképet láttak, hanem főleg azért, mert azonosultak azzal a céllal, amelynek előlétesére fordította minden energiáját az iskolaszervező.

Valamely közös eszmeiség zászlaja alatt haladó csoport értékelésének skáláján fontos viszonyítási pont az, hogy az adott — esetünkben tudományos — törekvés *milyen keretek között* érdemli ki ezt a megtiszteltető megjelölést: iskola. A szűk, nemzeti keretekben betokosodott tudományos csoportosulások, még ha a szervezkedés tagjai olyannyira iskolává akarják is kikiáltani saját eszmeközösségüket, a szó nemes értelmében nem viselhetik joggal ezt a nevet. A „nemzeti”-nek nevezett iskolák csak akkor elismerten azok, amik, ha mondanivalójukban túllépik saját

formális kereteiket: más közösségek felé is tolmácsolnak üzenetet. Gusti életműve egyebek között azért is becslendő, mert az önmegismerést jól össze tudta egyeztetni ezzel a kitarulkozással. Kettős csatornán biztosította az információs mozgást: a romániai realitást bemutató szintéziseiben a világ elé tárta: „íme, ezek vagyunk“, s ugyanakkor nagyfokú befogadóképességről tett tanúbizonyságot, igyekezett magába szívni mindazt, amit e tudományos munkakörben — a szociológiában és szociográfiában — világméretben elértek. A tudományos iskola tehát nem egyszerűen a tanító és a nagyszámú tanítvány együttműködését jelenti, hanem ezen túlmenően azt is, hogy a mester és követői közötti kommunikációt az iskola és a nagyvilág közötti közlés egészíti ki. Nincs olyan oktató-nevelő egység, akit kizárólag az őt követők körén belüli kapcsolatteremtés alapján nemzetközileg is elismert iskola-alapítóként tartanának számon. Az iskolateremtés művészetéhez hozzátartozik a nemzetközi tudományos vérkeringésbe való bekapcsolódás. Tudomásul kell venni azt, hogy máshol *kik* és *mit* mondanak arról, amiről *itt* és *mi* — esetleg monopolizált tudományos pozíciók révén — azt mondhatunk, amit akarunk. Gusti iskolája egyebek között azért kivont ki nemzetközi elismerést, mert nem azt mondta, amit az országon belül valóban tekintélyes (ha nem is monopolizált) helyzeténél fogva önkényesen is állíthatott volna Románia társadalmi viszonyairól, hanem azt szövegte le minden szépítés nélkül, amit a tények diktáltak. S ez összességét a nemzetközi tudományos közvélemény objektív, adekvát értékítéleteivel.

Ennek eredményeként az iskola irányítója és számos szakembere a nemzetközi szintű tudományos vitákon, kongresszusokon, értekezleteken emelt fővel ismertethette a bukaresti monografikus irányzat célkitűzéseit, vívmányait. Az iskola tagjai tudták: nem „hazai használatra“ készült ún. igazságokat tolmácsolnak — rontva ezzel a kutatások hitelét, s kiváltva az önmagunk ámtására szolgáló rózsaszínű ábrázolással szembeni jogos nemzetközi bírálatot —, hanem a realitásokra építenek. Érezték: e tények nem alkalmasak a nyugodt önelégültség táplálására, de összhangban állnak a valóban hiteles tudományossággal, s így nem válthatják ki a nemzetközi tudományos fórumokon a kételkedő mosolytól az elutasító bírálatig menő reakciót.

S ezzel már eljutottunk oda, hogy rákérdezzünk valamely irányzatként létező iskola tartalmának fő elemére: milyen társadalmi érdekeket fejez ki az adott áramlat? Tiszavirágéletű minden olyan, önmagát iskolának tituláló megmozdulás, amely a szűk keresztmetszetű érdekek alapján, holmi konjunktúrális helyzetet kihasználva nem az adekvát valósághoz-igazodást szolgálja, hanem inkább érzelmi telítettségű „jó volna, ha így volna“ alapon azt nevezi ténylegesnek, amit „jólésik“ realitásnak hinni. A bukaresti monografikus iskola éppen azért került elő a keréksorsot, mert a korszak nyújtotta lehetőségek határain belül igyekezett megszabadulni az érzelmi beszűküléstől, nem holmi üres önérték-felborzólást szolgált, nem a magunkat hitegető ábrándvilágot, hanem a nyersen drámai társadalmi helyzetet akarta megéleveníteni. Az ilyen célirányosság mögött kirajzolódó érdekháttér ideig-óráig megtevesztő látszatossággal tükröződött az akkori uralkodó politikai körök szemében: a maguk érdekeit vélték felfedezni a monografikus munkálkodásban. Az elkészült művek viszont rádöbbenettek az államhatalom birtokosait arra, hogy az önhitegetés, a valóságot elkendőző misztifikálás sokkal hasznosabb számukra, mint a Gusti-féle szókimondás. Így állt elő aztán az a helyzet, hogy a bukaresti szociológiai iskola a polgári-földesúri államvezetés kegyvesztettje lett — s éppen ez igazolta, mennyire kiérdemli a szűk politikai érdekeken felülemelkedő tudományos iskola címet.

A társadalomtudományi iskolák és az érdekek korrelációjában föllelhető még egy lényeges mozzanat: az igazi tudományosság igénye — mint a délibábos valóságátlátásban érdekelték szemléletével ellentétes követelmény — szükségképpen egyetértésre talál mindazokban, akik a mozgalmon kívül állnak ugyan, de azonosulnak magával az irányzat alapelvével. Ez az adott iskola szempontjából a hatókör tágulásának lehetőségét nyújtja: a tudományosságban-érdekeltség révén a kívülálló szimpatizánsok — az iskola szűkebb értelemben vett országos keretein túl is — mind nagyobb számban válhatnak az irányzat eszméinek propagálói, elméletének-módszerének alkalmazói. Ez történt a két világháború között a monografikus szociológiai vizsgálódással is. Sokan a bukaresti iskola irányítását meghaladó, az országhatárokon túli létközegben — így Magyarországon — is érvényesítették a mester elgondolásait. S ennek a ténynek nagy súlya van. Főnyesen igazolja, hogy a közös tudományos szándékban megmutatkozó érdekazonosság a mesterségesen kreált érdekellentétek fölél tud emelkedni. Gusti örömmel állapította meg: „Rendkívüli és váratlan visszhangra talált a román szociológiai monográfia módszere a kolozsvári egyetem magyar diákjai körében a bécsi döntés után, valamint a magyarországi szociológusok között.“ A bukaresti szociológiai iskola tudományos hig-

gadsággal kellőképpen disztingválni tudott, a horthysta *rendszer* nem azonosította e rendszerben élő *magyar:ággal*, a „magyar fasizmus“ kifejezésben meglátta: nem a magyar fasiszta, hanem léteznek fasiszták a *magyar nemzetiségűek* között is (mint ahogy voltak *román nemzetiségű* fasiszták is), de szép számmal talált becsületes magyarokat, akikhez nemcsak az országhatáron átnyúló barátság fűzte, de akikkel — mint az említett kolozsvári diákok esetében — összekapcsolta a közös tudományos intenció.

Egy iskola megvalósításai mindig kollektív eredmények. Ez élesen fölveti a mester és követői közötti viszony kérdésének egy nem utolsósorban erkölcsi vonatkozását: kinek milyen érdemei vannak ezeknek a megvalósításoknak az elérésében, becsületes dolog-e, ha a glória csupán az iskolateremtőt övezi, s mindenki más csak névtelen közkatona, avagy egyenes eljárás-e az, ha minden egyéni érdem, még az iskolának nevet adó személyiségé is, teljesen feloldódik a közösségi sikerben. Az oktató és a tanítvány, avagy teljesebben: a vezéregyenység és az öt követők viszonyában ennek a megítélése nyomatékos. Gusti példaadóan viszonyult ehhez az etikai töltetű kérdéshez: sem az álszerénység nem jellemezte — tehát a kollektív érdemen belül minden magafitogtatás nélkül kiderült, mennyire oroszlanrészt vállalt magára a hatalmas monografikus felmérések elméleti és módszertani megalapozójaként és megszervezőjeként —, de az idegen tollakkal való ékeskedéssel sem lehetett vádolni. A komplex munkacsoportok s azok tagjai egyéniségüket megőrizve végezték az összehangolt tevékenységet, s mindenki saját hozzájárulása szerint kaphatott elismerést a közösségi eredmény alapján. Ennek az erkölcsi tartásnak ékes bizonyítékai a szerény, de az egyéni hozzájárulás értékének tudatában irt előszavai a monumentális kollektív falumonográfiaihoz. S ez nem is lehetett másként, hiszen a Gusti-iskolában a mester és a tanítvány kapcsolatát sajátosan kellett értelmezni, az összetett munkacsoportokban nemcsak szociológusok, tehát a közvetlenül Gusti nevelte szakemberek, hanem orvosok, közgazdászok, folkloristák stb. is részt vettek, akik a rokonszámuk művelőinek minőségében, nem pedig az iskolavezető szárnyai alól kikerülve végezték a maguk, az egészen belül önértékkel is bíró munkájukat. Mester és tanítvány, mester és munkatárs ilyen bonyolult viszonyrendszerre biztosította a sokszínűségében is egységes bukaresti iskola összetartó erejét.

Végül hadd jelezzük az iskola jellegű tudományos áramlatnak még egy lényeges meghatározó jegyét: maradánot alkot egy iskola akkor is, ha az új körülmények között a régi formában nem tud ugyan tovább élni, de kitörölhetetlen nyomot hagy, s ami lényeges: biztosítja a magasabb szintű folytatást. Nem létezhet egyetlen, magára valamit is adó tudományos iskola, amely azzal a meggyőződéssel indul, hogy ő maga minden kérdést megold, az utódokra nem feladatokat, hanem csak eredményeket hagy. A folytatásnak ez a folytonosságát és megszakíthatóságot egyaránt magában foglaló folyamata ismét csak visszakanyarít minden iskola belső strukturáltságának alapvető viszonyához, a névadó és a követők viszonyához. A valóban előremutató tudományos iskolaszervezettségben az alapító olyan erőket tömörít maga köré, amelyek közül egyesek képesek felnőni a vezéralak szintjére, esetleg alkalmasak új iskola megteremtésére, vagy legalább az eredmények új összefüggésbe hozására. Minden önmegújulásra képes irányzat maga termeli ki azokat a személyeket, akik a továbbhaladás úttörői lesznek. Az eszmék történetében nem annyira a kívülről jövő tagadás, hanem inkább a belülről kiképzett meghaladás jelenti az alacsonyabb szintről a magasabb szintre, az egyik minőségi állapotról az új minőségre történő átmenetet. (Ne feledjük: Marx is az ifjúhegelianizmuson keresztül jutott el a hegeli rendszer minőségi meghaladásához.)

Ennek a vonatkozásnak a monografikus szociológia esetében döntő fontossága volt. Közismert tény, hogy a Gusti-iskola a *polgári* valóságlátás egyik megnyilvánulásaként a lényegében *idealista* társadalomszemlélet alapján érte el az általunk is megbecsült eredményeit. Nos, az iskolának minden elméleti ingatagsága ellenére megvolt az a nagy erénye, hogy nem zárta ki önmaga meghaladásának a lehetőségét. Jellemző, hogy ezt a meghaladást a maga berkeiben felnőtt tudósnemzedék is elő tudta segíteni akkor, amikor a felszabadulás utáni új gazdasági-társadalmi-politikai viszonyok között, a képzett marxista gondolkodókkal karöltve, elsajátította a marxista filozófiát, és a dialektikus materialista társadalomszemléletet gazdagítva, értékesítette a múlt hagyományait. Egy iskola értékeivel akkor sáfárkodnak jól a tanítványok, ha nem vakon követik a mestert, hanem rugalmasan-dialektikusan közelkednek hozzá, s továbbgondolásra alkalmas kiindulópontot látnak nézeteiben — íme a Gusti-féle tapasztalatokból is levonható s bármelyik iskolaszervezés életképességének fokmérőjeként fölfogható következtetés.

Alapszemélyiség és nemzeti karakter

Az alapvető személyiségszerkezet (Basic Personality Structure) fogalmát és a fogalom köré épülő társadalomlélektani-kultúrantropológiai elméletet az egyén, a társadalom és a kultúra interdiszciplináris vizsgálatának és egyetlen strukturális kontinuumként való leírásának a szándéka hívta életre a harmincas évek második felében. Kidolgozása Abraham Kardinernek, a neofreudizmus jeles amerikai teoretikusának és Ralph M. Lintonnek, a behaviorizmus felé tájékozódó szociológia és személyiségkutatás kiváló képviselőjének a nevéhez fűződik, de körvonalazásában szerepe volt a Columbia Egyetem néhány más etnológusának és kultúrantropológusának is. Az elmélet első koncepcionális kifejtését Kardiner és Linton 1939-ben megjelent *The Individual and His Society* (Az egyén és társadalma) című együttes munkája tartalmazza, első átfogó etnológiai-kultúrantropológiai alkalmazását pedig Kardiner, Linton, C. Du Bois és James West 1945-ben kiadott *The Psychological Frontiers of Society* (A társadalom pszichológiai határterületei) című közös műve nyújtja. Legvilágosabb áttekintést Linton egyik, 1943-ban tartott, majd 1945-ben *The Cultural Background of Personality* (A személyiség kulturális háttere) címmel könyvalakban is közrebocsátott (és 1968 óta román nyelven is olvasható) kollégiumi előadássorozata ad róla. Az európai szociológiában és társadalomlélektanban az alapvető személyiségszerkezet elméletét Mikel Dufrenne, a neves francia esztéta és társadalomtudós, a bölcseleti antihumanizmus minálunk is jól ismert és gyakran idézett kritikusá honosította meg. Ez elmélet kulcsfogalmát — részben Linton nyomán — Dufrenne *bázisszemélyiségre* rövidítette, s ez a rövidített fogalmi forma aztán szinte általánossá vált a szakirodalomban. Megjegyzendő, hogy a szociológia és a társadalomlélektan használja még a *modális személyiség* (Modal Personality) fogalmát is, de ez utóbbi fogalomnak — miként alább látni fogjuk — az alapvető személyiségszerkezet, illetve bázisszemélyiség fogalmától némileg eltérő jelentése van.

Kardiner és Linton érdeklődésének előterében a társadalomlélelektan és a kultúrantropológiának az a fölöttébb sokat tárgyalt — és valóban központi jelentőségű — kérdése áll, hogy mi a viszony a társadalom szociokulturális rendszere és a személyiség struktúrája között, miképpen sajátítja el az egyén a társadalom viselkedési normáit és irányadó értékeit, s milyen szociológiai meg pszichológiai közvetítések érvényesülnek az elsajátításban. Elemzéseiben Kardiner a Bronislaw Malinowski nevével fémjelzett funkcionista etnológia és a neofreudista társadalomlélektan megközelítésmódját igyekszik egybekapcsolni, Linton viszont a behaviorista viselkedéslélelektan egy oldottabb, az egyén belső motivációival is számot vető változatára, valamint George Herbert Mead ugyancsak behaviorista szellemben fogant szociológiájára támaszkodik. Nyomatékosabban Kardiner hangsúlyozza, de Linton is magáévá teszi azt a Malinowskitól származó gondolatot, mely szerint minden kultúra egységes egésznek képvisel, s az egyes kultúrákon belül valamennyi intézmény, illetve valamennyi értékmagatartás-rendszer, állandósult cselekvés- és viselkedésforma a globális struktúra funkcionális elemeként működik. Egyöntetűen vallják azt is, hogy jól kivehető összefüggés van a társadalom történetileg meghatározott kulturális konfigurációja (alakzata) és a társadalmat alkotó egyének személyiségvonásai között: ez utóbbiak — végtelen változatosságuk, nagyfokú szóródásuk ellenére — az adott kultúra szerkezeti sajátosságait, modális jellemzőit tükrözik vissza, és azoknak megfelelően alakulnak.

Kardiner szerint minden társadalom, pontosabban: minden kulturális közösség kifejleszt és nemzedékről nemzedékre továbbörökíti egy sor alapvető jellegű intézményt — az intézmény fogalmának itt különleges, „etnológizált” jelentése van —, amelyek elősegítik a biológiai reprodukciót, lehetővé teszik a felnövekvő fiatal korosztályok szocializációját, összetartják a közösség tagjait, s ilyenképpen biztosítják magának a közösségnek a fennmaradását is. Ezeket az intézményeket Kardiner *elsődleges intézményeknek* nevezi, közéjük sorolván a család hagyományos rendjét, az élelemszerzés módjait, a szexuális tilalmak hálózatát és a gyermekek, jesül a csecsemőkorúak gondozásának szokáskörét. Hatásuk alól senki ki nem vonhatja magát, születésétől fogva körülveszik az egyént, s végül egy olyan *pszichokulturális és értékattitúd-rendszerre* sajátulnak benne (*internalization*), amely a továbbiakban a viselkedés és a világhoz való viszonyulás legfőbb szabályo-

zójaként működik. Ez a pszichokulturális és értékattitűd-rendszer a személyiség strukturális alapja, illetve ezt a rendszert képviseli a bázisszemélyiség.

A társadalom kulturális konfigurációja és az egyén személyiségstruktúrája közötti viszonyt Kardiner nem egyirányú viszonyként, hanem bonyolult, pszichológiaiilag közvetített visszacsatolások kapcsolatként fogja fel. Bár figyelme fókuszában a kulturális közegnek az egyénre gyakorolt szocializáló hatása áll, igyekszik felfejteni az egyéntől a kultúrához vezető determinációs szálakat is. M. Davy kifejezésével szólva, Kardiner „körkörös” oksági összefüggést lát az egyén és a kultúra között: úgy véli, hogy az egyén a maga mátrixszerűen egymáshoz illeszkedő személyiségvonásaival nem csupán produktuma, hanem ugyanakkor alkotója és fenntartója is az intézményeknek. Az elsődleges intézményekben megtestesülő társadalmi-kulturális modellek és viselkedési sztereotípiák elsajátítása nem elegendő ahhoz, hogy az egyén biztonságban érezze magát és helyt tudjon állni a világban. Értelmeznie kell az egyénnek még a saját eredeti tapasztalatait is. Az elsajátított modelleket és sztereotípiákat minduntalan megzavaró környezeti tényezők frusztrációs feszültségeket és névtelen szorongásokat idéznek elő a szubjektív Énben, amelyek aztán a belső egyensúlyra és biztonságérzetre törekvő egyén kivetít magából, racionalizál, és valamilyen fölöttes logikával lát el. Így jönnek létre az úgynevezett *projektív rendszerek*, vagy más szóval a *másodlagos intézmények*: a vallás, a mítoszok, a kollektív ideálok stb.

Tehát Kardiner szociálpszichológiai elmélete szerint az alapvető személyiségstruktúra végső fokon nem egyéb, mint egy bizonyos társadalmi közösség tagjaira általánosan jellemző pszichés vonásoknak és értékattitűdöknek az integrációs rendszere, s mint ilyen az illető közösség kultúrájának úgszólván a középpontjában, az intézményektől az egyének és az egyénektől az intézmények felé irányuló determinációs hatásoknak a kereszteződési pontján helyezkedik el. A kultúra sajátos egységéből nő ki, a kultúra pedig általa őrzi meg a maga sajátos egységét. Azonos apperceptív készségeket kölcsönöz az adott társadalmi közösség valamennyi tagjának, és — itt Linton megfogalmazását használjuk — lehetővé teszi, hogy a kollektív értékeiket érintő helyzetekre azonos módon reagáljanak.

Ralph M. Linton Kardinerhez hasonlóan, de sokkal szociologikusabban értelmezte az alapvető személyiségstruktúra, illetve — ő többnyire ezzel a másik fogalommal élt — a bázisszemélyiség kialakulását és az egyénnek a kultúrához, valamint a kultúrának az egyénhez való viszonyát. Az elsődleges és a másodlagos intézmények kardineri megkülönböztetését jórészt mellőzte, s ugyancsak mellőzte Kardinernek a *super-ego* (felettes én) személyiségkonstituáló szerepére vonatkozó, kimondottan neofreudista fogantatású fejtegetéseit is. Vizsgálódásai centrumába — behaviorista tájékozódásának megfelelően — a környezeti hatásokra adott válaszreakciók kérdését állította, s konceptuális szempontból is ehhez a kérdésfeltevéshez igazodott. Az egyént szocializáló és a személyiség szerkezetét döntően meghatározó tényezők közül az emberek kulturálisan sztereotipizált viselkedésére és kulturálisan körülhatárolt tárgyi világára, egyszerűen a *kulturális modellekre* helyezte a hangsúlyt, a bázisszemélyiséget pedig sajátos, az adott társadalom inhereus modellrendszerével összhangban álló válaszkonfigurációként határozta meg.

Kardinerhez képest Linton igazán újat hozott, hogy körültekintőbben elemezte a társadalom rétegződése, nemek, nemzedékek, osztályok és szociális pozíciók szerinti tagolódása, valamint a személyiségstruktúrák egyéni változatossága közötti összefüggéseket. Kardiner figyelmét sem kerülték el ezek az összefüggések, de átfogóan mégis Linton próbálta leírni őket, s a konceptualizálásuk is főképp az ő nevéhez fűződik. G. H. Meadtól — aki elsőként vitte be a polgári társadalomlélektanba azt a gondolatot, hogy személyközi kapcsolataik során az emberek kollektív elvárásokhoz, társadalmilag megszabott helyzeti normákhoz alkalmazkodnak, és hogy ez az alkalmazkodás nem pusztán a kognitív tudatosság, hanem a szocializáció folyamatában kialakult személyiségösszetevők talaján megy végbe — Linton átvette és a *státus* korrelatív fogalmával együtt új megvilágításba helyezte a *szerep* fogalmát. Nevezetes megfogalmazása szerint a szerep nem egyéb, mint a státus dinamikus aspektusa, ami némileg leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a szerep olyan kulturálisan meghatározott és szociálisan elvárt viselkedésforma, melyet az egyének a társadalomban elfoglalt pozíciója, vagyis a státusa involvál. Ebből kiindulva a *bázisszemélyiség* fogalmához Linton hozzárendeli a *státusszemélyiség* (Status Personality) fogalmát. Megállapítja, hogy egy adott társadalomnak, közelebbről pedig egy adott társadalmi közösségnek a tagjai szükségszerűen sok azonos személyiségvonással rendelkeznek, s életvétekenységük szinte valamennyi mozzanatának közös kulturális nevezője van: az étkezési szokásaik és az egészen elvont jellegű értékattitűdjeik egyaránt ugyanabba az egységes válaszalakzatba ágyazódnak. De a tár-

sadalom belsőleg megoszlik, az egyének különböző nemekhez és korcsoportokhoz tartoznak, különböző foglalkozásokat űznek, és a társadalmi hierarchiában különböző szinteken helyezkednek el, egyszerűen: az egyéneknek különböző szerepeket tölthető státusai vannak. Így aztán a társadalomra jellemző alapvető válaszalakzat mellett úgynevezett *kiegészítő válaszkonfigurációk* is létrejönnek. Ezek — a társadalmi helyzetből adódó és közvetlenül a társadalmi státust tükröző — válaszkonfigurációk a személyiség státusvetülékeiben jutnak kifejezésre, illetve a státusszemélyiségek által kapnak közösségi-gyakorlati relevanciát.

A kultúrán belül Linton két egzisztenciális réteget különböztet meg: az *explicit réteget* egyrészt a konkrét, kézzelfogható tárgyi kultúrát, másrészt pedig az egyének ténylegesen kinyilvánított és így a többiek számára is valóságos viselkedését foglalja magába; az *implicit réteget* a kultúra kimondatlan premisszáiból, nehezen ellenőrizhető, de annál meghatározóbb pszichés elemeiből s a társadalom rejtett ítélet- és értékattitűd-rendszeréből áll. A státusszemélyiségek elsősorban az explicit szinten adott manifeszt válaszai révén léteznek és tartják fenn magukat mint státusszemélyiségek. Már pusztán ezért sem bontják feltétlenül meg az adott kultúra lényegi egységét, de nem bontják meg azért sem, mert végső fokon a bázisszemélyiségre épülnek rá, és rendszerint a specifikus válaszai is bizonyos sztereotípiákon belül mozognak. Természetesen megtörténhet, és gyakran megtörténik — írja Linton —, hogy a státusszemélyiség elszakad a bázisszemélyiségtől, kizárólag vagy zömmel specifikus válaszokat ad, s így kérdésessé válik az implicit kultúrához, a társadalmi közösség alapvető személyiségtípusát jellemző értékattitűd-rendszerhez való viszonya. Általában azonban a státusszemélyiségek éppúgy ismérvei egy kultúrának, és éppúgy megkülönböztetik azt más kultúráktól, mint a bázisszemélyiség.

A bázisszemélyiség és a státusszemélyiség közötti különbségekből, valamint abból a tényből kiindulva, hogy személyiségüket tekintve az egyes társadalmak tagjai jelentős egyéni eltéréseket mutatnak, és hogy ugyanazok a személyiségtípusok megtalálhatók a legkülönbözőbb társadalmakban, Linton végül eljut az úgynevezett *modális személyiség* fogalmához. Megállapítása szerint a modális személyiség fogalma ugyanarra a jelenségre utal, mint a bázisszemélyiség fogalma, de a jelenséget nem strukturális, hanem statisztikai megközelítésben fejezi ki. Azt jelzi, hogy egy bizonyos társadalmi közösségre jellemző alapvető személyiség szerkezetet hordozói a társadalom személyiségtípusainak összdinamikáján belül mennyire uralkodó helyet foglalnak el.

Kardiner és Linton elméletének számos rész megoldását a jelenkori szociológia és szociálpszichológia maradéktalanul magáévá tette, de ugyanakkor jó néhány vonatkozását meg is kérdőjelezte. A polgári teoretikusok, a kísérleti lélektan hívei Kardiner és Linton főleg módszertani eljárásaik, túlfeszített általánosításaik miatt bírálják, a marxista szociológusok és szociálpszichológusok viszont kiváltképpen azért, mert az individuumból indulnak el, és az individuumhoz érkezőnek vissza, figyelmen kívül hagyják a gyakorlatnak az egyén és a társadalom közötti közvetítésben játszott szerepét, s így nem tudnak kielégítő magyarázatot adni a legfontosabb kérdésre, a kultúrák genezisének kérdésére. E helyütt mi csak azokat a vitákat kívánjuk számba venni, amelyek akörül bontakoztak ki, hogy az alapvető személyiségstruktúra, illetve a bázisszemélyiség elmélete mennyiben alkalmazható és egyáltalán alkalmazható-e a nemzeti jelleg szociológiai-társadalomlélektani vizsgálatában.

Kardiner az alapvető személyiség szerkezet elméletével a társadalomba való beilleszkedés tömeglélektani törvényszerűségeit igyekezett megragadni, másrészt a különböző kultúrák belső egységét, a szokásokat, hagyományokat, cselekvésformákat és értékpreferenciákat egybefogó sajátosságait, valamint az egyén és a kultúra lényegi izomorfiját próbálta megvilágítani. Úgy vélte, hogy húsz-harminc kultúra összehasonlító tanulmányozásával fel lehetne deríteni a szocializáció teljes mechanizmusát. De találunk Kardiner fejtegetéseiben olyan passzusokat is, amelyekben az alapvető személyiség szerkezet fogalmi absztrakciója a nemzeti jelleg vagy a „nemzeti személyiség” szinonimájaként szerepel. Kijelenti például Kardiner, hogy az alapvető személyiség szerkezet felfedezésével nem fedezett fel új dolgot, hiszen Hérodotosz vagy Caesar történeti műveiben, és mindenütt, ahol etnikai-nemzeti sajátosságokról esik szó, végső fokon a személyiség szerkezeti alapjellemezőiről beszélnek. *The Mark of Oppression* (Az elnyomás bélyege) című munkájában (1951) az amerikai négek karakterjegyeit gazdasági, társadalmi és politikai szegregáltságuk stigmájaként írja le, a tipikus amerikai falusi közösség, az úgynevezett „Plainville” alapvető személyiségstruktúrájával kapcsolatos elemzéseiben pedig a nemzeti jelleg kérdését kifejtett formában is előtérbe helyezi. Joggal hivatkozott tehát Linton Kardinerre, amikor a connecticuti egyetemen tartott egyik,

1949-es előadásában úgy nyilatkozott, hogy a bázisszemélyiség elmélete a nemzeti közösségekre, közelebről pedig a nemzeti jellegre vonatkozó vizsgálódásokban is gyümölcsöző lehet. A *Culture and Mental Disorders* (Kultúra és mentális zavarok) című, 1956-ban megjelent posztumusz könyvében Linton határozottan leszögezi, hogy a bázisszemélyiség fogalmán ugyanaz értendő, mint a törzsi jelleg, a nemzeti karakter vagy az etnikai személyiség fogalmán. *La personnalité de base. Un concept sociologique* című terjedelmes Kardiner-exegézisében Mikel Dufrenne szintén arra a következtetésre jut, hogy a bázisszemélyiség fogalmán voltaképpen a nemzeti jelleget kell értenünk, vagyis — miként ő írja — azt, ami által minden komancs indián — komancs indián és valamennyi francia — francia.

Az alapvető személyiség szerkezet elméletének marxista recepciója Kardiner és Linton nevét gyakran Ruth Benedict, Geoffrey Gorer, Alex. Inkeles, Otto Klineberg, Margaret Mead nevével egy sorba állítja, tehát ugyancsak számon tartja a nemzeti karakter teoretikusai között is őket. Ekképpen utal rájuk a hazai szociológiai-társadalombölcseleti szakirodalomban például Gáll Ernő, C. I. Gulian, Traian Herseni. Gáll Ernő az „erdélyi lélek”-be vetett Kós Károly-i krédó valóságfedezetének a feszegetéséhez hívja segítségül Kardinert és a *Basic Personality Structure* fogalmát. Különösen érdekes az, ahogyan Jan Szczepeński lengyel szociológus — alkalmasint a bázisszemélyiség fogalmának szociológiai operacionalizálására is gondolva — Kardiner és Linton elméletét értelmezi. Eszerint a bázisszemélyiség szintagmájának három, egymástól lényegesen eltérő jelentése van: jelenti mindenképp az azt a személyiségtípust, amely egy adott társadalmi közösségben a legnagyobb statisztikai gyakorisággal fordul elő; jelenti továbbá azoknak a személyiségvonásoknak az összességét, amelyek egy bizonyos társadalmi közösséget — az egyes egyének külső viselkedésében tapasztalható különbségeken túlmenően — általánosan jellemeznek; és jelenti végül azt a személyiséget, amely — legyen bár jelentős számbeli kisebbségben — leginkább kifejezi és képviseli az adott közösségi kultúra fontos értékeit. Ez az értelmezés megőrzi ugyan Kardiner és Linton koncepcióját, de egyszersmind el is távolodik tőle: egyfelől a társadalomlélektani megközelítésmód mellé etikai-axiológiai szempontot is beiktat, másfelől pedig a bázisszemélyiség fogalmát a szociológiaiál jóval használhatóbb modális személyiség fogalmába csúsztatja át. Ez utóbbi vonatkozással kapcsolatban megjegyzendő, hogy a nemzeti karakter kérdésének személyiségelméleti megoldásából Szczepeński erősen hiányolja az empirikus szociológia bizonyítékait.

A személyiség szerkezet problematikájának a nemzeti jelleg kérdéskörével való összekapcsolását a jelenkori szociológiában és szociálpszichológiában legalább annyian ellenzik, mint amennyien egyetértenek vele. Kardinernek a Columbia Egyetemen tartott 1935-ös pszichológiai és kultúranthropológiai szemináriuma, melynek keretében az alapvető személyiség szerkezet fogalma első formában kikristályosodott, a *trobriand* meg a *kwakiutl*, az *eszkimó* meg a *tanala* kultúrát tanulmányozta, vagyis primitív közösségi alakulatokat vizsgált. Sokak szerint ez a tény már eleve leszűkíti a kardineri koncepció érvényét, és kétséggé teszi, hogy a bázisszemélyiségből extrapolálni lehet a nemzeti karaktert. Jean Stoetzel például, aki a nemzeti jelleg kérdését különben is igen-igen agnosztikusan kezeli, úgy vélekedik, hogy hagyományos kis társadalmak esetében, ahol az emberek viselkedése szigorúan uniformizált, és az egyének viszonyulásmódja közvetlenül a közösség kulturális értékrendjétől függ, Kardiner következtetései helytállóak lehetnek, de merő oktalanság nagy modern nemzetekre is alkalmazni őket. Hasonlóan nyilatkozott H. C. J. Duijker és N. H. Frijda, midőn 1960-ban az *International Union of Scientific Psychology* felkérésére jelentést készített a nemzeti karakter és a nemzeti sztereotípiák kutatásának állásáról. A két amszterdami pszichológus professzor vitathatatlanak mondta ugyan azt a hipotézist, mely szerint a kultúrák közötti különbségek számottevően befolyásolják a jellemalakulást, de kétségbe vonta, hogy a befolyás mértékét és a kultúrák közötti különbségek mibenlétét a társadalomlélektan és a kultúranthropológia pontosan tisztázní tudná. Mintha csak Duijker és Frijda gondolatmenetét követné, Maurice L. Farber amerikai szociológus egyik 1963-as tanulmánya is először a nemzeti karakter körülhatárolása során felmerülő gyakorlati-metodológiai nehézségekre figyelmeztet, hogy aztán végül arra az álláspontra jusson: az alapvető személyiség szerkezetű kardineri koncepciója „szemantikus mázt önt a nemzetek társadalmi szerkezetének repedéseire”.

Kardiner és Linton fejtegetéseiben valóban sok mindent kifogásolhatunk. A koncepcionális elfeltevéseik különösen támadhatók, de helyel-közell a következtetések is fölöttébb problematikusak. Bár a történetiség eszméje egyáltalán nem volt idegen tőlük, sőt erőteljesen hangsúlyozták az életforma és a karakterstruktúra közötti kapcsolat dinamikus jellegét, felfogásukban mégis egy szilárdan rögzült és organikus fejlődő kulturális rendszernek a képzeete dominált. Ez nyilván

azzal is magyarázható, hogy az általuk feldolgozott empirikus anyagot — Claude Lévi-Strauss újabb keletű kifejezésével szólva — úgynevezett „hideg társadalmak” szolgáltatták. Számot vetettek ugyan a személyiség-típusok történelmi és szociális változékonyságával, valamint az egyén — biopszichikai örökségen is alapuló — megismételhetetlenségével, de a társadalmiasuló egyén és a társadalmiasító közeg közötti viszonyt ennek ellenére döntően homogén viszonyként tételezték. Felfogásukban a leginkább talán az kérdőjelezhető meg, hogy jóllehet a szükségletek kategóriájából kiindulva közelítették meg a kultúra és a szocializáció kérdését, a társadalmi szabályozó tényezőket mégis elvont normatív adottságokként, nem pedig a tényleges gyakorlati élettevékenység alárendelt elemeiként szemlélték.

Mindazáltal az adott kulturális alakzat, a közösségre körülhatárolt értékattitűd-rendszer és az egyén személyiség szerkezeté közötti összefüggést illetően Kardiner és Linton elmélete feltétlenül figyelmet érdemel. A kultúrában gyökerező kollektív magatartásformák és mentális jellegzetességek, valamint az egyéni jellemvonások egymásra épülését a jelenkori társadalomlélektan és kultúranthropológia szinte valamennyi irányzata tényként fogadja el, és sok tekintetben Kardinerhez és Lintonhoz hasonlóan írja le.

Semmiképpen sem érthetünk egyet azokkal az álláspontokkal, amelyek a szociális karakter kizárólagosságának gondolata, illetve a nemzeti karakter szubsztanciális tagadása alapján utasítják el a bázisszemélyiség elméletét. Túl azon, hogy egy bizonyos strukturális szintre vonatkozó elméletnek nem lehet kritériuma a belőle extrapolált eszmék igazsága, mi az adott esetben magát az extrapolációt is tökéletesen jogosultnak tartjuk. A nemzeti jelleg nagyon is reális valóság, noha ma még sokkal több vele kapcsolatban a köznapi tudat beidegződéseire támaszkodó elképzelés, mint a szociológiailag hitelesített ismeret. Az persze nyilvánvaló, hogy a modern nemzeti társadalmakban az egyén és a közösség hajdani „természetadta” egysége nyomokban sem található meg, roppant sokféle dezintegrációs tényező feszül bennük, s olykor még kívülről jövő dezintegráló stratégiák is bomlasztják őket. Nyilvánvaló továbbá az is, hogy a primitív monolitizmus nyűgétől megszabadult kultúrát minden nemzet esetében számos egymástól eltérő törekvés barázdálja, s ugyanakkor az értékek és értékesuszlások etnikai vagy politikai határoktól független diffúziója (terjedése) is nagymértékben belejátszik alakulásába. Mindez azonban a nemzeti jelleget, illetve a kulturális alakzatok nemzeti sajátosságait nem szünteti meg, hisz — hogy más egyebet ne említsünk — az egyes konfigurációkon belül még a széthúzó mozzanatok is az alakzat jegyeit viselik magukon.

A nemzeti jelleg kutatása hallatlanul sok módszertani nehézséggel jár, s emellett még bizonyos politikai feszélyezettségek is gátolják vizsgálatát. Századunkban a hatalmi ideológiák szállításnyozói gyakran folyamodtak a nemzeti jelleg agreszív apoteózisához, s a nacionalizmus ma is fenyegető veszélyt képvisel. Az etatisztikus önkény rendszerint a nemzeti homogenitás jelszavával igyekezett elhallgatatni a társadalmi-szellemi nyitottság szószólóit, s az egyneműség diktatúrája ma is állandóan ott kísért a világban. Mindez azonban nem lehet ok arra, hogy egy fejezetet kiiktassunk a szociológiából és a társadalomlélektanból.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

VILLON UTOLSÓ TESTAMENTUMA

ahol a levelek földet érnek
ahol gyökerek ütése
még harangkondulásnyi
ahol a bogarak már földbe térnek
ahol a másvilágot
nem szokás kódulászni
ott kezdődik a vers
a szent
az igazi
ott hull ki anyjából a táltos
oda kössétek részeg lovamat
hogyha gazdája nem térne magához

Tanulmányúton Angliában

UTAK
ESZMÉK
VITÁK

Tanulmányúton a könyvtárak, a szaktudósokkal folytatott megbeszélések csupán munkám szükséges kellékeit, feltételeit jelentették, mert az igazi kérdés számomra az volt, milyen lett az angol s általában a nyugati történetkutatás belső tartalma az engemet foglalkoztató egyetemes ókortörténet területén. Más szóval, milyen irányt vett, milyen területekkel foglalkozott, milyen problémákat vetett fel ez a kutatás az utóbbi három és fél évtized alatt, vagyis azóta, amióta a hazai történetírás a történelmi materializmus útjain halad. A história mindenkori jellegzetessége, hogy a problémák a tanulmányozott kor szerint változnak, ennek megfelelően eltérnek az alkalmazott módszerek

is, mégis kétségtelen, hogy az egyetemes ókortörténet, a maga sajátos kérdései mellett is, rész az egészéből, s mint ilyen — bizonyos mértékben — az egészet is tükrözi.

A kutatás széles területe. Történelem és régészet

Először a kiadott történelmi tanulmányok, könyvek nagy mennyisége, bősége lepett meg. Szinte megszámlálhatatlan cikk, tanulmány, monográfia dolgozza fel az ókori világ különböző részeinek gazdaság-, társadalom-, politika-, demográfia-, művelődés- és művészettörténetét. Korábban ismeretlen területek, mint például Délkelet-Ázsia, Afrika, Közép- és Dél-Amerika, szerves részeivé váltak az ókortudatnak. Új forráskiadások, szótárak, lexikonok, régészeti és történelmi atlaszok, pénzéremtörténeti feldolgozások, tankönyvek jelentek meg, és a tudományos művek mellett számos olvasmányos, népszerűsítő munka kelti fel a szélesebb közönség érdeklődését az ókori civilizáció iránt. Az egyetemi kiadók mellett néhány nagyobb vállalat is szívesen közreműködik az ilyen természetű művek megjelenítésében. Főlegesen tartjuk a sok cím és név felsorolását, mégis megemlíthetjük az amerikai—angol Hudson és Thames ma már kisebb könyvtárat kitevő régészeti és ókortörténelmi kiadványait. A klasszikus antik civilizáció csaknem minden területét feldolgozó monográfiák, a kínai, indiai, amerikai kultúrák nagy szerepszemléje található meg a külsőleg és szerkesztésileg hasonló köteteknek lapjain. A hazai történelem korai szakaszait D. Berciu professzor munkája mutatja be.

A két világháború között adták ki a 12 kötetes *Cambridge Ancient History* (Cambridge-i Ókortörténet), amely a kor legjobb európai és amerikai ókortörténetészeinek közreműködésével készült. Am azóta eltelt csaknem fél század és a közben felhalmozódott régészeti anyag különösen az első két kötetet tette elavulttá. Ezért szükségessé vált a kezdeti korszakok teljesen új feldolgozása és kiadása. Az első két kötetet négy részben (tehát kétszer olyan nagy terjedelemben) tették közzé. Az új szerzők között nagynevű régészek, sumerológusok, egyiptológusok (például I. Melaart, M. E. Mallowan, R. De Vaux, Carl W. Blegen) szerepelnek. Az új kötetek a történettudományak különösen a kezdetekre vonatkozó óriási fejlődését bizonyítják, melynek során eddig nem sejtett területi, népi, művelődési és politikai összefüggések váltak világossá, mintegy igazolva a megismerésnek a múltra is kiterjedő forradalmi hatását. A legnagyobb eredmények, az újabban megfejtett szövegek mellett, a gazdag régészeti felfedezéseknek tulajdoníthatók.

Ezért aztán nagyon meglepett, amikor Cambridge-ben, de Oxfordban is egyes ókortörténetészek érezhető lelkisimánnyal beszéltek a régészetről. Először azt hittem, rosszul hallok vagy félreértem, amit mondanak, de hamar meggyőződtem, hogy nem így áll a dolog. Van ebben a magatartásban bizonyos szakmai gőg is: a történetészeknél a felkészültség óriási igénye, gyakran ismeretlen írások, nyelvek elsajátításának szüksége azt a benyomást kelti, hogy a régész mindent „fáradtság nélkül” kap meg, az ásatások ugyanis mindig konkrét, egyszerűen feldolgozásra váró anyagot nyújtanak. Ezenkívül bizonyos történetfilozófiai meggondolás is rejlik az ilyen állásfoglalásban. Úgy vélik, hogy az anyagi műveltség, bármennyire is érdekes és értékes történelmi forrás, csak közvetve kapcsolódik a történelmi folyamathoz, vagy — ahogyan az egyik professzor kifejtette — ha egy történelmi személyiség

minden emlékét, tárgyat összegyűjtjük és kiállítjuk, azokból még nem következhetünk az illetőnek a való életben játszott szerepére; ha viszont tudjuk, hogy mit cselekedett, milyen volt a jelleme, akkor a ránk maradt tárgyak és emlékek más jelentőséget nyernek, kiegészíthetik, új megvilágításba helyezhetik egész tevékenységét.

A régészek távolról sem bizonyultak ennyire egyoldalúnak. A római kori Britannia régészetének legalaposabb ismerőjével, S. Frere professzossal beszélgettem; egy pillanatig sem vonja kétségbe a két tudományág egymásrautaltságát. A legjobb történészek is felülemelkednek az ilyen szakmai elfogultságon, és bőven merítenek a régészet eredményeiből, mint ahogyan ezt a *Cambridge Ancient History* új kötetei bizonyítják.

Az ókori Kelet

A Közép-Kelet: Egyiptom, a Termékeny Félhold, Anatólia kutatásában a korábbi nagy nemzedék: Flinders Petrie, Leonard Wooley, Garstang még nem talált méltó utódokra. E terület tanulmányozása főként a helyi és az amerikai régészek dominánia lett. Az utóbbi évtizedek kutatásai Közép-Keleten a kezdetek: a csiszolt kőkorszak feltárására irányultak, melyeknek során kiderült, hogy a Termékeny Félholdon és Kelet-Kisáziában, az eddigi felfogással ellentétben, már neolitikum-kori városokról beszélhetünk. Különösen értékesek Max Mallowanek Dél-Mezopotámiában a korai sumér dinasztiák idején megindult sajátos városiasodásra vonatkozó ásatásai, továbbá AsszírIA történetének kezdetére, vagyis az i. e. III. évezred első felére fényt vető kutatások. Ugyanakkor az érdeklődés középpontjába került a Földközi-tenger keleti partvidékének, valamint Kréta és Ciprus szigetének tanulmányozása. A híres ras-samrai ásatások viszont az ókori szíriai városok, az ott élő népek és kultúrák alaposabb megismerését eredményezték. Fokozatosan feltárták azok a korai kapcsolatok, belső összefüggések, amelyek a közép-keleti ókori fejlődést meggyorsították, és hozzájárultak az ún. mediterrán műveltség kialakulásához.

Az ókori Kelet tanulmányozása természetesen nem szorítkozik Közép-Keletre; Irán, India, Kína továbbra is a kutatás fontos területe.

Az egyiptomi, mezopotámiai kultúrákkal csaknem egyenrangú indus civilizáció feltárása az angol régészet egyik dicsősége. Az ásatásokat 1922-ben kezdte meg Marshall, aki eredményeivel tudományos hírnevet (és lovagi rangot) szerzett, majd MacKay és Sir Mortimer Wheeler folytatta. A második világháború után a franciák és az amerikaiak is bekapcsolódtak, de az angol tradíciót Allchin professzor és felesége ma is fenntartja. A feltárás helyéről eredetileg Harappai-kultúrának nevezett indus civilizációt ma a történeti problémák, kapcsolatok és kölcsönhatások egész sorát veti fel. Kiderült ugyanis, hogy ez a civilizáció nem szorítkozik csupán az Indus völgyére, mert hasonló művelődési jelenségek az Iráni-fennsík keleti felében, sőt a Káspi-tó délkeleti partjától kezdődően számos helyen felbukkannak. Természetszerűen vetődnek hát fel az ilyen kérdések: kik az alapítói és hordozói ennek a városokkal, öntözéssel földműveléssel, aránylag fejlett kézművességgel és kereskedelemmel rendelkező magas műveltségnek? Milyen kapcsolata volt a mezopotámiai sumér és akkád kultúrákkal? — hiszen az akkád városokban talált indiai tárgyak, a sumér írásos emlékekben előforduló, nyilván Indiára célzó nevek e kapcsolatok meglétéről árulkodnak. Miért pusztult el ez a civilizáció az i. e. II. évezred közepén? Pusztulása természeti jelenségeknek (földrengés, éghajlati változások), vagy valamilyen külső, esetleg az indoeurópai árvíz betörésének tulajdonítható? Mikor érkeztek ide az indoeurópaiak első hullámai, és mit vettek át e magas kultúrából? Ugyanis ma már egészen bizonyos, hogy nem tűnt el nyomtalanul, hanem nyomon követhető irodalmi és vallási formákban, de még az agyagművészségben is tovább élt. A felmerült kérdésekre egységes választ még nem kapunk; annyi kétségtelen, hogy az indus civilizáció az ókori történelem egyik legérdekesebb és legizgatóbb fejezete.

Távol-Kelet, elsősorban Kína történetének kiváló képviselői főként Cambridgeben és Londonban dolgoznak, és évenként közlik a régészeti ásatások eredményeit. A londoni egyetem professzora, W. Watson a Thames és Hudson kiadónál az utóbbi években két könyvet is megjelentetett a kínai történelem kezdetéről. Az egyikben a korai kínai civilizációt (*Early Civilisation in China*) ismerteti, a másodikban a Han-dinasztia előtti korszakot (*China before the Han Dynasty*) tárgyalja, azaz a kezdeteket és az első négy dinasztia uralkodását. A megoldásra váró problémák a kínai történelemben is főleg a kezdetekre vonatkoznak, többek között arra, hogy milyen sorrendben követik egymást a gazdag neolitikus kultúrák, mikortól

fogva beszélhetünk bronzkorról, és mikorra tehető az első államok kialakulása, vagyis az osztálytársadalom megjelenése. Az egykori fővárosok, Ao és különösen Anyang (az i. e. II. évezred első fele) helyén végzett nagyszabású régészeti ásások az bizonyítják, hogy a kínai hagyományban a korábbi királyokról és fejedelmekről szóló mondák nem igazolhatók ugyan, de a kínai fejlődés a kőkorszaktól napjainkig töretlen maradt. Alaplatannak bizonyultak Teilhard de Chardinnek és más nyugati kutatóknak a kínai fejlődést sok esetben külső hatásokkal magyarázó tételei, s kiderült, hogy az agyag- és bronzművesség és maga az írás nem magyarázható északról vagy nyugatról (Irán, Mezopotámia felől) érkező hatásokkal, mert azok a belső fejlődés természetes eredményeként jöttek létre, bár később, mint ahogyan feltételezték.

Nem kevésbé foglalkoztatja a kutatást az a kérdés, hogy milyen volt a korai kínai társadalom szerkezete. Ha néhány évvel ezelőtt többen úgy vélték, hogy az ázsiai termelési mód egyik klasszikus példája éppen Kína, a mai angol kutatás e korai társadalmi szerkezetet feudálisnak tekinti, és sem az ázsiai, sem a rabszolga termelési mód meglétét nem hajlandó elismerni, bár a hivatalos kínai felfogás a „hadakozó államok” koráig (az i. e. V—III. század) rabszolgatartó társadalomról beszél.

Jelentős eredményeket ért el az angol kutatás a kínai tudománytörténet terén. Joseph Needham kilenc vasos kötete nemcsak a konkrét anyagot mutatja be, hanem példát szolgáltat a tudománytörténet módszerét illetően is. Ez a tudományág ugyanis máris kinőtt a szaktörténészek természetszerűen korlátozott hatásköréből, és történészekké váló szaktudósok területévé lett, mint ahogyan ezt Needham esete is bizonyítja.

Bővült a kutatás Délkelet-Ázsia viszonylatában is. A nyár folyamán jelent meg R. B. Smith és W. Watson szerkesztésében *Early South East Asia* (A korai Délkelet-Ázsia) címmel kiadott régészeti, történelmi és történelmi-földrajzi tanulmányok gyűjteménye, amely Hátsó-India, Indonézia és a Fülöp-szigetek őskorát dolgozza fel. Kiderült, hogy ez a terület nem tekinthető csupán a Kelet-Ázsiából vagy Indiából érkező hatások találkozóhelyének, mert az itteni fejlődés szintén eredetinek és gazdagnak mondható, ugyanis az i. e. harmadik évezredre visszamenő csiszolt kőkori és bronzkori kultúrákra épült, sőt a megalitikus építkezések maradványai is megtalálhatók.

Az antik Görögország

A görög múlt tanulmányozásának új ösztönzést adott az 1956-ban két angol kutató által megfejtené ún. *B vonalas írás*, ami a régészek, történészek, filológusok figyelmét ismét a korai görög társadalom, a műkenéi és az azt követő korszak felé irányította. M. Finley, az antikvitás egyik legnagyobb ma élő szakértője *Early Greece: the Bronze and Archaic Ages* (A korai Görögország: a bronz- és az archaikus korszak) című munkájában a régészeti eredmények tükrében kísérletet tesz a görög civilizáció hátterének megrajzolására, és végigkísérve mintegy negyven év fejlődését, bemutatja a műkenéi palota-központú állam bukását, a görög intézmények és kultúra kialakulását, valamint az athéni és a spártai városállam — *polis* — feltűnését. Ugyanakkor megvizsgálja, hogyan nyilvánult meg először az általa „társadalmi összeütközésnek”, *sztaásizis*nek nevezett osztályharc, és hogyan alakult ki az egyén és a társadalom összeütközését szimbolizáló versenyszellem — az *agon* —, ami azután az európai civilizáció mai napig meglévő eleme és hajtóereje.

J. Chadwick a *B vonalas írás* megfejteséről, F. H. Stubbings az óskori Görögországról (*Prehistoric Greece*) frott munkái új megvilágításba helyezik a görög történelem kezdeteit, kapcsolatait a krétai és a közép-keleti kultúrákkal.

Ismét felmerült a görög dráma eredete, a hagyományokba ágyazódó, de a fejlődéssel új tartalmat nyerő, a mindenkori jelenhez szóló társadalmi mondanivalója, valamint hatása az európai műveltségre.

A görög demokrácia megvalósulása, általában a demokratikus intézmények kialakulása úgyszólván a XVII. századtól kezdve állandó témája az angol történetkutatásnak. Ebben a vonatkozásban az intézmények részletes elemzése népszerűsítő munkákkal, politikai eszmefuttatásokkal, az antik és a modern eszmék összehasonlításával párosul.

Az i. e. V. század, azaz Periklész kora, annak gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési vonatkozásai, továbbá a görög filozófia kezdetei és különböző szakaszai, a klasszikus művészet nagy alkotásai mindegyre visszatérő témái a történetkutatásnak. Ugyanakkor mintha megnövekedett volna az érdeklődés Makedónia

íránt is. A számtalan cikk és tanulmány mellett a múlt évben jelent meg George Cawkwell oxfordi egyetemi professzor monográfiája II. Fülöpről, Makedónia királyáról (*Philip of Macedon*); e munka mind formai, mind tartalmi szempontból új utakon halad, ti. a szerző azt igyekszik bizonyítani, hogy az apa jelentékenyebb volt fiánál, azaz Nagy Sándornál, mert szervezési, gazdasági, politikai és katonai tevékenységében és meglátásaiban úgy benne volt a Nagy Sándor-i birodalom, miként az arisztotelészi *entelecheia* szerint a makkban már benne van a leendő tölgyfa. Ha 336-ban Fülöpöt nem gyilkolják meg, Perzsia hatalmát Kisázsia viszonylatában ő is megtöri, de a távoli Irán és India meghódítását kalandor politikának tekinti; ehelyett, az összes görög városállamok egységét megteremtve, a Földközi-tenger keleti partvidékéig tartós, Rómát megelőző és annak ellenálló birodalmat szervezett volna.

Formailag Cawkwell eltekint a számos modern munka idézésétől, mert úgy véli, hogy azok az elméletek járhatatlan tömkelegébe vezetnek, és a történelmi valóság helyreállításában nagy segítséget nem nyújtanak. Ezért az eredeti, az ókori forrásokra támaszkodik, mert — amint mondja — „a szaktörténesek nézetei mulandók”. Mintha csak a múlt század végének, századunk elejének kutatási módszere éledne újra.

A Nagy Sándor utáni, az ún. hellenisztikus korszak tanulmányozására M. Rosstoytzeffnek a második világháború alatt megjelent háromkötetes, alapvető munkája adta meg az ösztönzést. Az i. e. 336-tól i. e. 30-ig terjedő, a Nagy Sándor-i birodalom romjain kialakult hellenisztikus államokról van szó, amelyek a klasszikus görög és a Közép-Kelet társadalmainak és kultúráinak szintéziséből az Indus folyótól a Gibraltári-szorosig terjedő egységes műveltséget teremtettek meg. Irán keleti felének uralkodói és India királyai éppen úgy használták a görög nyelvet, mint a Földközi-tenger partvidékének városai. Sőt ez az a korszak, amikor az egész ókori világ — Indiát, Turkesztánt és Kinát is beleértve — kereskedelmi és kulturális kapcsolatba került. Nem csoda, ha ennek az egységesülés felé haladó ókori műveltségnek tanulmányozása számos történelmi munka megírását eredményezte.

Az ókori Róma

Mivel a római antikvitásnak közvetlen kapcsolata volt Angliával, hiszen a brit szigetek közel négy évszázadon át Róma uralma alá tartoztak, a római történelem hagyománya lett az angol ókori kutatásnak. A „nagy nemzedék” képviselői: Richmond, Jones, Syme, Birley vagy eltűntek az élők sorából, vagy nyugalomba vonultak, de a helyükbe lépő fiatalabbak méltó utódoknak bizonyultak.

A háború utáni etruszk ásatások itt is a kezdetek, az eredet kérdését vetették fel, az angol kutatók figyelem azonban — a hagyományoknak megfelelően — a római köztársaságra, a principatus kialakulására, a császárság korára és a római birodalom bukására összpontosult. Ám e „nagy korszakok” tanulmányozásában a hangulati és gazdasági, a társadalmi és a művelődési problémákra tevődött át, ami érzékelhető változást hozott, és a megszokott út feladását jelentette, s azt a nyíltan el nem ismert, de az „idegen” számára szembeötlő hatást jelzi, amelyet a történelmi materializmus gyakorol korunk gondolkodására.

A könyvtárakban és Blackwell könyvesboltjában átböngésztem a történetfilozófus Arnold Toynbee-nak Hannibálról írt, néhány évvel ezelőtt kiadott, vastkos monográfiáját (*Hannibal's Legacy* — Hannibál öröksége). Szépen megírt, gondolatokban gazdag, érdekes munka; több mint 2000 év után a római történetírás egyoldalúságát igyekszik helyrehozni. A szerző ugyanis az *audiatur et altera pars* elvéből indul ki, abból a tényből, hogy a római, akárcsak a legtöbb népi és nemzeti történetírás, csak saját múltját és hőseit dicsóítja, és ha az ellenség erényét itt-ott elismeri, azt csak azért teszi, hogy a magát még inkább magasztalja. Toynbee a tudós tárgyilagosságával és a filozófus elmélyült elemzésével mutat rá Karthágó politikai és művelődési jelentőségére, és domborítja ki Hannibál szervező és katonai tehetségét. Ennek ellenére művének a szakkörökben elmaradt az elvárható sikere: a filozófusok rendszerint azzal intézték el, hogy Toynbee mégiscsak történész, a történészek azzal, hogy elsősorban filozófus.

Nem térhetünk itt ki az összefoglaló munkák, egyetemi tankönyvek, monográfiák pusztá felsorolására sem, mégsem hagyhatjuk említés nélkül a második világháború utáni legnagyobb nyugatnémet vállalkozást, a Joseph Vogt történésznek emléket állító *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* (A római világ felemelkedése és hanyatlása) című kiadványt. Az eddig megjelent 19 vastkos kötet (van, amely meghaladja a 2000 oldalt) minden nagyobb könyvtár polcain megtalálható. Kitűzött célja: politikai, társadalmi, művelődési és katonai szempontból

egyaránt bemutatni a római világ felemelkedését, történetének hossz- és keresztmetszetét, anyagi és szellemi kultúráját, valamint hanyatlását. Szerzői között csaknem valamennyi ma élő, jelentős római régész és történész megtalálható. Az angol szakkörök mégis bizonyos lékicsinyléssel beszélnek róla, eklektikus munkának, a különböző, lazán összefüggő tanulmányok „egybekötésének” nevezik. Kétségtelen azonban, hogy ez a nagyszabású kiadvány az egész római világ részletekbe menő bemutatásával, az egyes tartományok történetének feldolgozásával felbecsülhetetlen szolgálatot teljesít a római ókortudomány fejlődésében. A szerzők között több hazai sőt kolozsvári történész nevét is olvashatjuk.

Irányváltás a történetírásban

Talán éppen a római történelem tükrében mérhető le az az irányváltás, amely jellemző a nyugati és az angol kutatásra. A társadalom, a társadalmi struktúrák, ezen belül „a munkaerő”, vagyis a termelő szabadok és rabszolgák tanulmányozása meggyőződen jelzi ezt a változást. Elég fellapoznunk a Joseph Vogt szerkesztésében kiadott *Bibliographie zur Antiken Sklaverei* (1971) könyvészeti összeállítását, és meggyőződünk arról, hogy milyen nagy súlyt kapott Nyugaton is a rabszolgaság történetének tanulmányozása. Az irányváltozás a legélesebben abban mutatkozik meg, hogy a legtöbb nyugati történész, gyakran kelletlenül ugyan, elismeri a görög-római világ rabszolgatartó jellegét. E vonatkozásban különösen M. Finley cikkei és tanulmányai érdemelnek figyelmet. Így például *Slavery in Ancient Greece* (A rabszolgaság az antik Görögországban) című művében a rabszolga termelési módról mint külön társadalmi formációról nem beszél ugyan, de elismeri, hogy a fejlett görög városállamokban a termelés alapja a rabszolga munkaerő volt. Hasonló csapáson halad M. K. Hopkins *Slavery in the Roman World* (Rabszolgaság a római világban) című munkája.

Túloznánk, ha azt állítanánk, hogy ez a felfogás általánossá vált. A legtöbb tanulmány csak felületesen tárgyalja a rabszolgáknak a termelésben elfoglalt helyét, és megelégszik néhány konkrét tény említésével, anélkül hogy ezekből valamilyen általános törvényszerűséget akarna levonni.

Tagadhatatlan azonban, hogy a társadalmi kérdések, még ha nem is az általunk igényelt megvilágításban, egyik leggyakoribb témája a nyugati és az angol historiográfiának. Feltehetően ihlető hatása volt e tekintetben Ronald Syme-nak először 1939-ben megjelent, azóta kilenc kiadást vagy utánnymást elért könyve, a *The Roman Revolution* (A római forradalom). Benne azokat a társadalmi, politikai és gazdasági változásokat elemzi, amelyek az első triumvirátus és Augustus principátusa, azaz i. e. 50 és i. sz. 14 között mentek végbe. Syme bizonyos értelemben „módszertani modellt” dolgozott ki a társadalmi átalakulások és változások megragadására, arra, hogy a hangsúlyt nem a személyekre és az eseményekre, hanem a társadalmi és a politikai csoportok mozgására kell tenni. Kétségtelen, hogy a tárgyalt korszakban a hatalomban és a vagyonos osztályok helyzetében jelentős változások következtek be, de ezek nem merítik ki a forradalom fogalmát, legalábbis a történelmi materializmus szempontjából nem.

Az utóbbi évtizedekben azután számtalan hasonló tárgyú tanulmány és könyv látott napvilágot. Legjelentősebb talán P. A. Brunt nagyírú oxfordi egyetemi tanár 1971-ben kiadott *Italian Manpower* (Az itáliai munkaerő) című, több mint 700 lapra terjedő, alapos és rendkívül értékes monográfiája. Benne az i. e. 255 és i. sz. 14 közötti időszak itáliai munkaerő-problémáját tárgyalja, ennek kapcsán részletesen elemzi a demográfiai kérdéseket, a szabad- és a rabszolgamunka viszonyát, a különböző népszámlálások adatait, a reprodukció módjait, a halandóság kérdését, a családalapítás és családkorlátozás (-tervezés?) különböző formáit, a kivándorlások, áttelepítések és háborúk következményeit és más, a modern történetírás igényeit mindenben kielégítő kérdéseit. Bizonyos értelemben hasonló témákat dolgoz fel egyik, jelenleg Amerikában tanárkodó nagynevű tanítványa, E. Badian. *Publicans and Sinners* (Publikánusok és bűnözők) című művében az adószedő társaságoknak és a magánvállalkozásnak a birodalom szolgálatában betöltött szerepét elemzi. Brunt professzor egyik, nemrégben megjelent hosszabb tanulmányában feldolgozza a köztársaságkori „társadalmi összeütközéseket”, vagyis az osztályharc különböző formáit (*Social Conflicts in the Roman Republic*). Más tanulmányok az egyes társadalmi osztályok és csoportok (nemesek, szenátori rend, lovagok, városi arisztokrácia, provinciális arisztokrácia) történeti szerepét mutatják be. Éppen csak megemlítjük K. Hopkins *Conquerors and Slaves* (Hódítók és rabszolgák) című tanulmányát, amelyben szociológiai módszert alkalmazva kísérletet tesz a római

nőditások újszerű értékelésére, és a rabszolgaság kialakulásának gazdasági okai mellett katonai indítékait hangsúlyozza.

A felsorolt példák — úgy véljük — eléggé szemléltetik az angol, általában a nyugati történetkutatásban bekövetkezett változást. A legtöbb kutató történészre talán legjobban a „neopozitívista” jelző illenék. Hatalmas tényanyag birtokában, viszonylagos tárgyilagossággal elemzik a társadalmi, gazdasági, politikai és művelődési kérdéseket. A klaszikus ókort lezárt, de azért napjainkig ható periódusnak tekintik, amelyet a történész éppen olyan elfogulatlanul vizsgálhat, mint laboratóriumában a szaktudós a fizikai és a természeti jelenségeket. Ugyanakkor a történelmet nemcsak tudománynak, hanem az ókori hagyományt követve, irodalmi műfajnak tekintik, ezért mondanivalójukat igyekeznek érdekes, változatos formába önteni és logikus, szép, gyakran éppen eszéstílusban előadni.

KISS JENŐ

KARÁCSONYKAKTUSZ

Karácsonykaktusz, most virágzol,
most tél szakán, zimankós januárban?
Mondják, hogy onnan származol te,
hol ez idő tájt éppen izzó nyár van,
hol őseid pár korhadó fa kérgén
fagyöngyként most is vígan éldegélnek —
ezért bontod ki különös virágod,
ezért, ezért hánysz fittyet te a télnek?
Korábbi léted hordod sejtjeidben?
Időérzéked most is változatlan?
Ma is az vagy te itten,
mi ott a buja délen? Az, mi hajdan?

Karácsonykaktusz, így van bizonyára!
Nem tudni: mi a „most” és mi a „régén”,
a sejtjeinkben ráérzünk a nyárra,
amely körülvevett forrón más vidéken;
az ősi létet sejtjeink megőrzik,
rejtett hidak átívelik a távot,
sejtelmünk elvisz ama messzi földig,
ahonnan jöttünk, s mely egykor hazánk volt.

Karácsonykaktusz, itt, az ablakomban,
irígyen nézem csengettyűs virágod,
vagy tisztelettel inkább s meghatottan,
hisz példát adsz te azzal, hogy kitárod,
példát azoknak, kik aranyló tájról
kerültek messze, mostohább vidékre:
virágot hozni akkor is, ha tél van —
lenni — bátran s magukhoz hűen élve!

1980. január 14.

VERESS PÁL ESKÜVŐ BILINCSBEN

Nem akarom untatni olvasóimat azzal a nyomorult tábori élettel, amit Marosgyörgyön átélünk november közepéig. Az első napok után a tábori csendörök megbarátkoztak velünk. Öreg tartalékosok, alföldi parasztemberek voltak, akiket úgyszólván senki sem ellenőrzött a szakaszvezetőn kívül. Jóska bácsinak otthon volt egy kevés kisüstön főtt szilvapalinkája. Mariska néni hozott egy fél literrel belőle. Másnap a szakaszvezető azt mondta: „Ne küldjék az asszonyokat beszélő-engedélyért, jöjjenek nyugodtan — csak el ne fecsegjék a városban, hogy kijárnak a táborba.“ Rózsai is kijárt minden második nap hozzá. Az Irányi Dániel utcától a táborig majdnem tíz km volt a távolság. És megtette oda és vissza ezt a húsz kilométeres utat, ha esett az eső, ha sütött a nap. Még ma, csaknem negyven év múltán is elérzékenyülök, ha erre a csodálatos áldozathozatalra gondolok. Talán tíz-tizenegy nap után azzal az újsággal jött a táborba Rózsai, hogy holnap esküszünk. Mami mindjárt itt lesz a ruhával... itt elakadt a hangja, és két nagy könnycsepp gördült végig az arcán. Kérdésemre elmondta: ahhoz, hogy megesküdhesünk, hogy a táborból kihozzanak, és a városházára szállítsanak, a katonai városparancsnok különleges engedélyére volt szükség. A gyalog való átkísérést nem engedélyezte, ezért egy szekeret, valamint két csendőrt is kellett adjon a beszállításomra. Megkapta az engedélyt, az anyakönyvvezető — szintén katona — jóindulatú volt, és egy cédulát adott a városmajorban székelő katonai egység parancsnokához, egy fiatal, pökhendi tiszthez. Amikor a cédulát átadta, arra a magyarzatára, hogy a szekérrel a férjét kell beszállítani a városházára, a tiszt pimaszul közbeszólt: „Talán az ágyastársát?“ Rózsit azonban nem olyan fából faragták, hogy egy ilyen pimasz, lebecsmérlő sértést eltűrt volna: „Kérem, tiszt úr! Engem nem azért küldött ide az anyakönyvvezető őrnagy úr, hogy ön sértessen.“ A tiszt feugrott, és ordítani

kezdett: „Fogja be a száját, mert azonnal kidobatom az irodámból! Megértette?“ „Meg — mondta Rózsai csendesen —, csak azt nem értem, miért mondták nekünk, hogy a magyar tisztek lovagiasak, hogy egy nőt semmilyen körülmények között meg nem bántanának, sőt kellemtelenség esetén még védelmükbe is vesznek!“ A tiszt a nem várt ironikus megjegyzésre elsápadt, valami nagy gorbosbaságot akart mondani, de aztán meg gondolta magát. Ajkát harapdálva aláírta a szekerküldésről szóló parancsot, lepecsételte, átadta Rózsainak, majd behívta a katonai őrököt, hogy Rózsit vezesse el az őrmesterhez, aki a parancsot végrehajtja. Amikor ment ki az irodából, Rózsai halkán köszönt — a tiszt maga elé meredve nézte a falat, de a köszönést nem fogadta.

Érthető, ha engem is mellbe ütött egy férfi pimaszkodó, megalázó kijelentése a feleségemmel szemben, de mit tehattünk volna? „Hadd el, szívem — vigasztaltam Rózsit —, sokszor még többet is el kell tűrni az elvtársnőknek. Hányszor lerinyózzák a letartóztatások alkalmával őket. Egyelőre semmit sem tudunk tenni ellene. Te legalább megmondad a tiszturacskának a véleményedet — és szerencséd volt. Úgy látszik, mégsem volt aljas a csontja velejéig, mert nem durváskodott tovább. Olyanra is találhatál volna, aki tényleg kidob az irodából. Van köztük rendes ember is, de a többség... az hóhérlégény.“

Később megjött Mami is a szépen vasalt inggel és ruhával, s miután mindent megbeszeltünk a másnapi esküvővel kapcsolatosan, megvigasztalódva hazamentek.

Azon az éjszakán keveset aludtam. Állandóan visszatértek gondolataim a másnapi esküvőhöz. Szekéren, szuronyos csendörök között, megláncolva fognak vinni a városra végig az esküvőre. Ilyen esküvőt nemigen láttak a vásárhelyiek az évszázadok folyamán... Eszembe jutott anyai mostohanagyanyám mondása, amikor rendőrök jöttek utánam, hogy le tartóztassanak: „Jaj, te Palika! — ha

szegény Katika (Édesanyámat hívták így) látna, hogy hurcolják a városszolgák a fiát, mentem meghasadna a szíve.“ (Nagyanyám a rendőröket még városszolgáknak hívta.) Bármennyire el akartam szakítani magam a tömegszokástól az esküvői ceremóniát illetően, mégis bennem élt a tudat, hogy két ember házassága komoly, ünnepélyes aktus, erős, őszinte, nagy fogadalom, amely egy életre kell hogy szóljon, s egy ilyen nagy, az egész életre kiható eseménynek meg kell legyenek a maga ünnepélyes külső formái is. Hát ami az esküvőnek a külső formáját illeti, az olyan volt, hogy sokáig beszéd tárgya maradt Vásárhelyen... De én azt — a szólásmondás szerint — még a halálos ellenségemnek sem kívánnám. Ez az esküvő különös, nagyon különös érzéseket váltott ki bennem, de én azokat még negyven év múltán sem kísérlem meg elmondani. Tulajdonképpen nem is rólam volt szó, hanem Rózsiról. Hiszen együttélésünk három évében nyomorúságos, állandó remegésen és szenvedésen kívül vajmi keveset tudtam nyújtani annak a drága asszonynak, aki a pokol tornácán is átverekedte volna magát, csakhogy nekem segítségemre legyen. És én, akkori nyomorult helyzetemben, még az esküvőnkön sem tudtam egy gondtalan mosolyt örömet szerezni neki.

Aznap reggel felöltöztem, és vártam a szekeret, hogy a városházára vigyenek. Ez a nem mindennapi esemény izgalomba hozta a tábor lakóit is. (Létszámunk rövid néhány nap leforgása alatt mintegy ötvenöt főre emelkedett.) Ott szorongtunk körülöttem — vajon jön-e a szekér? Úgy kilenc óra tájt kicsike porfelhő jelezte, hogy valamilyen jármű közeledik. Egy-két perc múlva már világosan ki lehetett venni az olajzöldre festett katonai szekeret, rajta a két puskás csendőrral meg a katonakocsissal. A táborparancsnok szakaszvezető fénysre vikszolt bakancscsal, kikéfélt unifomisban, karjára akasztott fegyverrel mellém állt, és mosolygva mondta: „Hát ez a tábóri szekér nem éppen menyeszói hintó, de mi sem úgy nézünk ki, mint valami vidám násznép.“ Felültünk a szekérre, én egy közbülső vendég-ülődészkára, amelyre nagy jóindulattal egy lópokrócot borítottak, hogy el ne szakítsam egyetlen jó ruhámat. A szakaszvezető és az egyik csendőr hátul ült az ülésen, én szemben velük, háttal a lovaknak, a harmadik csendőr a kocsis mellett foglalt helyet. A szakaszvezető megbilincselte, a puskákra feltűzték a szuronyokat, s a szekér elindult. Az összegyűlt táborlakók szétoszlottak, csak Jóska bácsi állt egyedül, mosolytalan arccal, összeszorított fogakkal... Talán egyedül ő értette meg és

érezte át, mennyi változata van a kommunisták megaláztatásának, meggyalázásának.

Rózi és Karcsi bátyám már vártak a városháza előtti kis parkban. A szekér a park mellett állt meg, hogy leszállásom ne okozzon nagy feltűnést. De ez nem sikerült, mert a magas oldalú katonai szekérről összekötözött kézzel nem volt olyan könnyű leszállni. Fel kellett állnom a szekérlajtórjára, és a magasból leugornom. Kicsi híja, hogy ki nem töttem a lábamat... Bementünk a városháza előcsarnokába, s akkor derült ki, hogy a tanúk nem jöttek el. Megijedtek attól, hogy csendőrök asszisztálása mellett tanúskodjanak egy megláncolt jóbarát esküvőjén. Szerencsére ott volt a hirtelen összeverődött tömegben Gergely Feri bádogos, régi kommunista barátom, aki készségesen vállalkozott tanúnak. A másik tanú a bátyám volt. Szegény Ferit az aggasztotta, hogy csak egy gyengébb utcai ruha van rajta, ami nem illő öltözék egy ilyen szertartáshoz... Aztán bevonultunk az eskető szobába. Az anyakönyvvezető tiszt rászólt a szakaszvezetőre, vegye le a bilincseket, és vonuljanak hátrább. Olyan fájdalmas és gyalázatos volt fegyveres csendőrökkel a hátunk mögött végigcsinálni a házasságkötési ceremóniát, amely két embert egy életre összekapcsolt (a miénket csak a halál törte szét), hogy szinte megbénult aggyal hallgattam az anyakönyvvezető szavait. Aztán aláírtuk a nevünket, és kiléptünk a folyosóra. Megköszöntem Gergely Feri segítségét, aki meghatottságában nem tudott egy szót sem szólni... A csendőr újra megbilincselte, Rózi és Karcsi bátyám belém karoltak, úgy vezettek le a széles, rózsaszínű márványlépcsőn... Hátul a két csendőr, karjára akasztott puskával kísérve, zárta be az „esküvői menetet“.

Délután kijött Rózi a táborba, sült húst hozott és dióval töltött palacsintát. Jóska bácsiék tapintatosan magunkra hagytak, hogy beszéljük ki magunkat. Örömmel újságolta, hogy a petróleumgyárból az elvtársak azt üzenték, ha kijövök a táborból, bevesznek maguk közé, elosztják a napokat, és nekem is fog jutni heti három nap. A régi híres petróleumgyár haldoklott. A bécsi döntés után már alig kaptak nyersanyagot Romániától. Egy-egy vagon nyersolaj érkezett a gyárba; ki tudja, milyen kapcsolatokon keresztül? A gyár kapacitásának alig tíz százaléka ha ki volt használva. Volt a gyár udvarán egy óriási gödör, tele olajjal; nem is gödör, hanem egy megvastagodott, beszennyeződött „olajtó“. Az évtizedek folyamán ide eresztették le a kellőképpen ki nem választott nyersolaj-maradványokat. Ebből a sok

száz vagon degenyszerű masszából ügyes módszerrel egyfajta kenőolajat, de főleg szekérkencőst készítettek. A gyár tehát nyersanyag hiányában, ha redukáltan is, de működött. A gyár főgépészét, Bozsoky Albert elvtársat, aki régi kommunista volt a párt megalakulása óta, Kiss Bandit, Sütő Pistát, a kicsi Huszár Gyurit, Molnár Balázst, Kacsó Nándort és a többi elvtársat nem szédítette meg a horthysta sovíniszta propaganda, gondolatok reám, nagy nyomorúságomban is szolidárisak voltak velem. Készek voltak megosztani kenyérüket, amiből nekik is kicsi darab jutott. Elmondtam később Jóska bácsinak is az üzenetet. Mosolyogva hallgatta, aztán felkiáltott: „Te Pali, látad, a vér nem válik vízzé... tudad, hogy Bozsoky Albit a párt megalakulásakor pénztárnaknak választottuk. A többieket nem esmerem személyesen, csak Albit. Rendes ember!” — „Te — folytatta Jóska bácsi —, megmandtam neked, amikor láttam a váltazáskor, hogy egyesek, akiket a miénknek tartattunk, hogy izegnek-mazagnak-helyezkednek, egy kicsit elkeseredtem, de amiket mandattal most, tudad, felvillanyozott. Meglátad, ez a nagy magyarkadás elmúlik, mint a püncsködi királyság. Na, ez nem egy napot fog tartani... de elmúlik hamar.”

Este jó érzéssel feküdtem le a бүдös, poloskás priccse, s bizakodással aludtam el. Lámcsak, egy kicsike emberi érzés megnyilvánulása, becsületes, szolidáris magatartás néhány elvtárs részéről — s a megpróbáltatásokban megszorogatott, meggyötört, reménytelenségbe taszított tudatunk úgy frissül fel, mint nyári zápor után az eltikkadt növény.

Az esküvőtől számítva már eltelt csaknem három hét. Az éjszakai hidegek erősödtek, az esős-szeles nappalok hidege csontunkig hatolt. Kértem Rózsit, rossz időben ne jöjjön ki, mert megbetegszik, s akkor jaj az egész családnak... De jött! Ha csak egy fél órára, akkor is jött. Az arca megsápadt, tudtam, hogy a megélhetés gondjai emésztik, de nekem nem panaszkodott. Ha kérdeztem: „miből éltek?” — elhárító mozdulatot tett: „Te ne törd magad ezzel, valahogy csak élünk.” Aztán mégis elmondta, hogy Mami kijár az őszerre, összeszedi a régebbi, kevésbé használható dolgokat, egy-egy kézimunkát, amelyeket egyszobás lakásunkban úgyinsincs hová tenni. Aztán vidámságot erőltetett magára, úgy mondta: „Képzeld, Mami »kenyérbe esett!« Az egyik földműves szomszédunknak a lánya férjhez ment, s a lakodalomra felfogadták Mámit — aki valóban kitűnő szakácsnő volt —, hogy süssön-főzzön. A tésztaikat nálunk készítették és sütötték. Azóta olyan

nagy becsben van Mami, hogy már háromszor volt névnapon, házassági évfordulón főzőasszony. Persze, én is segíték Máminak... „És mit fizetnek egy ilyen sütés-főzésért?” — kérdeztem Rózsit. „O, Mami bölcs asszony — válaszolta —, nem fogad el pénzt. Csirkét, tyúkot, tojást, lisztet, tejfelt stb. kér, ami otthon van a gazdák házában, tehát nem kerül pénzbe. Ha pénzt kérne, alkudoznának, de tojás-liszt kérdésében bőkezűbbek... s így mi jövünk ki jobban.”

A szabadulás reménytelenségében, a tél hidegétől való rettegetésben teltek a napok. November közepe táján két személyautó robobott be a barakk előtti térségre. Civil- meg katonaruhás urak szálltak ki belőlük. Nyomban sorakozót vezényeltek... felálltunk egyetlen hosszú sorba. Egy tiszt jött, egy orvos és egy civil, akinél a letartóztatottak listája volt. Megálltak mindenki előtt, és megkérdezték, van-e valami panasz-óhaja. Mi hárman egymás mellett álltunk, amikor meghallottuk a Jóska bácsi nevét. A listás civil olvasni kezdte mindhármunk nevét: „Soós József, Mihály József, Veress Pál. Álljanak ki a sorból!” Kiálltunk. Még négy embert állítottak mellénk: egy fiatal román tanítót és három vásárhelyi zsidó kereskedőt. Hogy a többiekkel mi lett, azt nem tudom. Néhány román értelmiségi kérte, hogy átmehessen családjával együtt Romániába. A parasztok szabadlára helyezését kérték, és persze a vidékről behozott zsidók is. Minket behívtak a barakkba, elkérték tőlünk a katonapokrócot, és felszólítottak: tíz percen belül hagyjuk el a tábor. Azt mondhattam, hogy minden írás és indoklás nélkül kitétek a táborból. Lassan ballagtunk a Maros partján a város felé. Ertelenül néztünk egymásra: mi volt ez? Valaki interveniált? Vagy mégis fontolórra vették hozzátartozóink beadványait, amelyekben sorozatosan kérték ügyünk felülvizsgálását és szabadlára helyezésünket? Sohasem tudtuk meg, hogyan szabadultunk csaknem kéthónapi letartóztatás után ilyen hirtelen. Azonban nemcsak a mi ügyünket „rendezték”. Néhány nappal később szabadon engedték a román letartóztatottakat, másokat átadték a határon, a zsidó kereskedőket, mint például a gazdag Kohn Márton szeszraktárost és fiát is szabadon engedték. Ezzel kapcsolatban azt suttogták a városban, hogy a dúsgazdag Kohnt alaposan „megkopsztották” a „megvesztegethetetlen” horthysta főhivatalnokok és csendőrök, mielőtt szabadlára helyezték. November utolsó napjaiban, mivel a barakkot nem lehetett fűteni, a tábort feloszlatták.

Régi lapok — új lapok

Bethlen Gábor öröksége

Ha már a történelem amúgy is főtantárgy oktatásunk minden szintjén, a tankönyv- és kézikönyv-használat mellett én kötelezővé tennem a könyvtárak folyóirat-osztályának látogatását is. Persze, nem az új lapok átlapoztatására gondolok — ehhez nem kellene könyvtárba menni —, hanem a húsz-harminc-ötven évvel ezelőtt megjelent újságok, havi szemlék böngészésének hasznát szeretném kollektív figyelembe ajánlani. Tudom, persze, hogy javaslatom megszívlelése sokféle akadályba ütközik, s közöttük nem az egyetlen, talán nem is a legnagyobb szüntelen rohanásunk, az állandó időhiány. Az akadályok azonban azért vannak, hogy legyőzzük őket — a hosszabb-rövidebb távú gátversenyek, akadályfutások, ugratások a sportversenyek legszebb, legizgalmasabb számai közé tartoznak, szerepelnek az olimpiai műsorban is. Miért ne neveznénk be mi is egy-egy ilyen futamra, még ha nem is számíthatunk éremre, dobogós helyezésre? Ahogy a sportvilágban, főként az amatőr mozgalomban mondani szokás: nem a győzelem, a részvétel a fontos. Csakhogy itt (és ezt már „profi”-ként állíthatom) megfordul a tétel: a részvétel maga a győzelem.

Régi lapokat forgatva, olyankor is a győzelem érzése járhatja át az embert, amikor nem azt találja meg, amit keres. A kutatás „melléktermékei” a társadalomtudományokban (így az irodalomtörténetben is) lehetnek olyan hasznosak, mint a természettudományokban. Nos, ilyen melléktermékekről próbálok beszámolni a *Korunk* olvasóinak — nem feledkezve meg arról, hogy a szűken vett irodalomtörténeti téma nem mindenkit érdekel. Az viszont, gondolom, senkinek sem közömbös, hogy az előttünk jártak milyen jelenségekbe, akadályokba, évfordulókba ütköztek; más szóval: mi újság volt húsz-harminc-ötven évvel ezelőtt.

Amikor a Budapestre távozó Áprily Lajostól Kuncz Aladár vette át az *Erdélyi Helikon* szerkesztését, nagy energiát fordított rá, hogy a lap-egész megfeleljen az 1929 szeptemberében „csendes beszélgetés” formájában kifejtett programnak (*Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal*). Nem idézhetjük elégszer Kunczot: „Erdélyből kell kiindulnunk s egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz.” Ugyancsak ő írta, ugyanebben a beköszöntőben — miután név szerint is, meleg hangon említette az irodalomtörténetész Chinezut meg Rebreatut és a szász Zillichet —: „Mert ha itt, a magunk körében, ahol a tényezőket és feltételeket, a lehetőségeket és akadályokat pontosan ismerjük, nem tudjuk a három műveltségi és irodalmi életnek párhuzamos együttműködését keresztülvinni, akkor mit álmodozunk páneurópai egységről, amelynek széles határvonalai mindaddig a káotikus semmit zárják körül, amíg az európai eszme részleteiben és egyes tagozataiban, szóval regionális alapon testet nem ölt.”

Egy-két — nagyon fontos — akció megindítása után (mint az éppen Kuncz kezdeményezte *Vallani és vállalni* vita!) az első látványos lehetőség a Bethlen Gáborra emlékezés, halálának 300. évfordulója alkalmából. A decemberi számnak pontosan a felét fordítja a Nagy Fejedelem megidézésére; a folyóirat élén hozott grafikus portré, a műmellékleten között fakszimile növeli az összeállítás rangját, de az igazi rangot a közreműködők névsora jelzi: Reményik Sándor, Makkai Sándor, Kisbán Miklós, Szekfű Gyula, Möriz Zsigmond, P. Gulácsy Irén (az *Irodalmi krónika* rovatban: Dersi Biás István és Kovács László). A Makkai Sándornak ajánlott Reményik-vers (*Az álorcás magyar*) üti le a hangot, a költő egy történelmi magatartást állít fénybe, egy magatartást, amely a realitásokra épül („Tudta: ütközni nyílt hely nincs sehol”); érdekes, hogy egy Ady-reminiscencia is belejátszik a Reményik megrajzolta Bethlen Gábor-portréba:

Ó lett az új, az álorcás magyar,
A kérdező: Ki látott engemet?
Az alkudozva is félelmes úr,
A hajlongva is töretlen gerinc.

Magát az ajánlást *A született nagyság* című Makkai-tanulmányból nem lehet megérteni (a Bethlen Gábor lelki arcát magyarázó könyv, a szintén 1929-ben, a Céh kiadásában megjelent *Egyedül* első fejezetének a bevezetője a közölt részlet); Bethlen Gábor és Makkai Sándor nevének kapcsolását egy korábbi tanulmány indokolja, amelyet a nem csupán (vagy talán nem is elsősorban?) regényíróként számon tartandó Makkai még 1922-ben, Móricz Zsigmond *Tündéerkertjének* apropójára írt, a *Pasztortűzben*. Akkor is volt egy évforduló, a nagyenyedi Bethlen Kollegium alapításának 300. évfordulója, magától kínálkozott tehát a két esemény összekapcsolása s a kérdés határozott felvetése: „mire neveljük ifjúságunkat s ehhez milyen iskola kell nekünk?” A recenzió messze túlnövő eszmefuttatás lényegét idéztem a *Móricz Zsigmond közöttünk* című Kriterion-kötetben, ide csak két mondatot iktatok a Makkai felvázolta nevelési programból: „Mert író, művészt és közönséget is nevelni kell, éspedig a *magunk* lelkéből. Mi a kezdet kezdetén állunk, de ez jobb, mintha a vég kezdetén állanánk.”

Irodalomtörténeti szempontból elsősorban az *Erdély-trilógiát* megelőző Móricz-regényrészletnél kellene megállnunk, összevetve ezt a szövegváltozatot *A Nagy Fejedelem* kötet első könyvének első és harmadik fejezetével; Móricz Zsigmond munkamódszeréről tudhatnánk meg fontos részleteket egy illyenszerű filológiai tanulmányból. (No meg Móricz és a *Helikon* kapcsolatát illetően sem mellékes ez a közreműködés.) A közölt részletben hangzik el a Móricz Zsigmondra oly jellemző mondat: „Mindenkinek kötelessége annyit vállalni magára a világ dolgaiból, amire isten neki erőt adott.”

Hogy Szekfűre, a nagy polgári történészre mennyire jellemző az *Új szinek a Bethlen Gábor-arcképhez* című tanulmány, nem rám tartozik megállapítani. Fél évszázad távlatából engem, kései és laikus olvasót az ragad meg benne, hogy a nagy évfordulón sem idealizálja hősét (nem is deheroizálja, mint ahogy egyesek makacsul és visszataszítóan kisebbítik, valóban következetesen, saját értékeinket, legjobb hagyományainkat!); nem az utókor normáit, elvárásait, öngigazolását találja meg Bethlen Gáborban, a háromszáz évvel azelőtti időbe helyezi, pontosabban nem ragadja ki belőle, ahistorikusan, a fejedelmi tetteket: „A történetkutató azonban nem nézheti a kép szépségét vagy rütségét; neki igaz képre van szüksége.”

És egy hétköznapi mondat Kovács László cikkéből (*Bethlen Gábor erdélyi ünneplése*): „Talán mindig is úgy volt: magát ünnepli az, aki a múlt nagyjait ünnepli meg.”

Maga mutatott példát

Szégyellem, hogy gondolataim kuszák, pedig Ó mindig világos kifejezésmódot követelt. És olyan tanár volt, aki rá is tudta bírni a diákjait, hogy betartsák szabályait — a tudomány szabályait.

Amikor Zörgő Benjámín professzor halálhírétől megrendülve végignézek kezdő és tapasztalt pedagógus, defektológus és pszichológus tanártársaimon, egyazon iskolának a neveltjeit látom. Mindannyian, akik a kolozsvári egyetemen az előadásait jegyeztettük, szemináriumain dolgozatainkat felolvastuk és bírálatát meghallgattuk, fogas kérdéseire válaszolni próbáltunk és vizsgái emocionális túlfűtöttségét átéltük, úgy érezzük, közös tudás részesei lettünk: megtanultunk Tőle a pszichológia sajátos nyelvén gondolkodni.

Nagy tudású professzor volt, akit tanítványai elsősorban azért csodáltak, ahogyan tudását nekik átadta, ahogy — a legelső egyetemi nap első előadásával kezdve — valamennyiünket magával ragadott és cselekvésre — olvasásra, tanulásra — készített. Nagy színész volt az egyetemi oktatás pódiumán, és minket

is izgalmas, őszinte színjátékok részesévé tett. Előadásai adatokban gazdagok, elméleti fejtegetései meggyőzőek voltak, és mindig próbára tették a hallgatók felfogóképességét. Megtanított minket magunkkal szembenézni és másokról helyesen vélekedni. Tanított általános lélektant és logopédiát, állatlélektant és differenciál-lélektant; legfőképp pedig emberségre, a szakmában és az életben való helytállásra tanított. Megtanított a munka becsületére, és maga mutatott példát, mert élete végéig alázatos és szorgos munkása volt a lélek tudományos kutatásának.

Számomra Róth Mária

A festő rabsága és szabadsága

Mi történik velem? Mi ez a tehetetlenség? Miért vergődöm, mint egy féreg?

Két úr követelte, hogy szolgáljak neki. Mint régimódi, frakkban és cilinderben feszítő nagy úr, dirigált az iskola. Konvenciók börtönében tartott. Valahányszor a Vonal önállóságra törekedett, ráripakodott, hogy ne tolakodjon, festményen nincs létjogosultsága. Ha a tubusból frissen érkező piros vagy sárga jökedvűen ráperdült a vászonra, a frakkos úr menten rikácsolni kezdett: szemérmetlen, mezelenül fekszel a vászonra!

Nem ismert tréfát: a forma tökéletesen plasztikus legyen, az anatómia hibátlan, a perspektíva pontos, az anyagszerűség megtévesztően hű, vagyis az üveg igazi üveg, az ezüst igazi ezüst legyen, a levegőt szívja be a tüdő, és a narancsot meg lehessen enni.

A másik, a fiatal és lázadó Vonal, ugyancsak nagy úr, belülről hadakozott. Dogmatikus, pálcát nyelt zsarnoknak nevezte a frakkost, és ráásított parancsaira. Felejtsd el, amit tanultál — sürgett. A frakkos nem engedi, hogy a magad nyelvét beszéljed. Egy régen megmerevedett nyelvezet által hogyan zengetnéd meg belső természeted húrjait? Te is egy része vagy a természetnek, benned is a természet akar megszólalni, sajátos hangon, s ennek a hangnak én, a Vonal vagyok az ura. Féltre a frakkossal!

Az utóbbinak adtam igazat, de az elsőnek szinte hipnotikus hatása alól nem tudtam szabadulni. Minduntalan előtérbe tolakodott, és követelte a magáét. Egyre nagyobb ellenszenvvel néztem a cilinderes úrra. Nevetséges, hogy túlhaladt festői felfogással akar gúzsba kötni.

Gyűlöllek, naturalizmus! Gyűlöllek, akadémizmus!

Most aztán szabadulj, ha tudsz — háborogtam, és félrelöktem a megkezdett képet.

Mást akarok, másra vágyom. Mire? A vonal lassójával szeretném átkarolni a napot, holdat, csillagokat, és egyesíteni velük a föld virágait. Harangok zúgásában, madarak szárnycsapásaiban ünnepelni, tavaszt és nyarat. Nők széltől lenggett hajában megzengetni vizesékek zúgását. Új elemeket ragadni ki a formavilág kincstárából s a képmezőt új élettel népesíteni be. Átírni mindent, amit ad ez a világ, abba a másik világba, mely belülről szeretne kiszabadulni, mely türelmetlenül zörget a bezárt ajtón.

Most is, a „tétlenül“ töltött húsz év alatt is mély érdeklődéssel figyeltem a tárlatokat, a képzőművészeti alkotásokat. Szenvedélyes műélvező lévén, egyetlen alkalmat sem mulasztottam el, hogy képeket láthassak. Szerettem — s most is szeretem — színlángokból kihámozni a rejtett tartalmakat. Fellelkesítettek egyes képek robbanó színei, vagy éppen szürke tónusok csöndje hatott meg. A változatosság, a sokféleség és főleg a bátorság lenyűgözött. Nagy elragadtatásom mellett is megállapítottam azonban, hogy nem egy olyan kép akad, mely a modernség leple alatt tudatlanságot, sőt szélhámoságot takargat.

De ha nem tetszett is valamelyik, az ellen sem szóltam, mert mit tudhattam, hogy a festő nem vergődik-e ki tudja milyen problémák hálójában, akárcsak jómagam? Nem volt oly „melléfogás“, melyet ne próbáltam volna menteni. Nem volt oly esztelen vakmerőség, melyet ne kimondott rokonszenvvel vettem volna tudomásul.

Valójában, a legjobban a naiv festészet bűvölt-bájoslt el. Ez az igazi, ez a félig öntudatlan alkotás, a lélek e természetes dala, ez a szabadon áradó játék

azon a csodálatos hangszeren, mely nincsen fémből, sem csontból, sem porcelánból, mert ez a hangszer maga a szív, lényünk központja.

A formák ösbölcsessége, mely nem vitázik botladozó arányokkal; a hit világos egyszerűsége, melynek nincsen szüksége se felügyeletre, se fenyegetésre. Boldog bizalom rábízni magamat a szem örömére, a kéz ártatlanságára és irányítú nélkül kimerészkedni a tengerre; szakadék szélén nyugodt léptekkel járni, virágot szedni, kagylókat csodálni; fölösleges terhet nem cipelni, lepkeporos réten pillangót kergetni, fiúkkal, lányokkal hancúrozni.

O, de boldog lennék, ha én is a naiv festőkhöz, a szerelmesek e kedves családjához tartozhatnék!

Jobb lett volna megmaradni azoknál a régi, serdülőkorból való szellő-bájú, madár-skálán hangcsáló kis képeimnél. Miért is neveltem fel őket? Miért adtam a tanulás, a tudás fegyverét a kezükbe? Ma is kedvesen csipognának, fecske-itallal kínálnának. Mennyivel jobb lenne! De erről is le kell mondanom, ennek vége.

Lelkesen csatangoltam a képek világában, amennyire lehetőségeim megengedték, s közben így fohászok: Istenem, mikor fogok már végre én is dolgozni? Mikor fogom, mint a csirke, feltörni saját burkomat, és kiszabadulni belőle?

Most itt a lehetőség. Kezemben a „csodatevő“ ecset, és nem tudok csodát tenni. Szakadék választja el azt, amit festek, attól a képvilágtól, mely belső hullámok csöndjén érkezett, régtől, ki tudja honnan.

Próbálkoztam így is, úgy is, mellékutakon szaladtam, majd csalódottan kulogtam vissza.

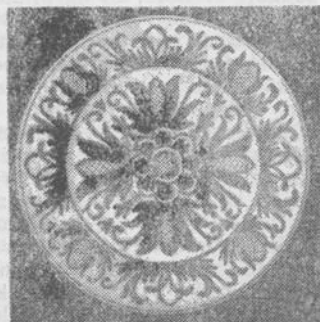
Ó, az iskola! Árnyékot vet az igazira, a belül-élőre, s kétarcú művészet jármába kényszerít.

A belső szabadság s a külső rabság viaskodásában szűkült, mint megkötözött kutya, a Kép. Szegény kép!

No ne ess kétségbe — nyugtattam magamat —, hisz még alig kezdted dolgozni, nincs gyakorlatod. Majd meglátod, idővel elmarad a természet utánzásának beidegződése, és a látványt majd átköltöd, saját prizmánodon keresztül interpretárod.

Nem! — feleltem magamnak —, nem kell. Más kiutat keresek, más megoldást. Valamit, amit még nem látok, csupán érzek, de tudom, hogy *van*. Magam kell megtalálnom, fölismernem, mert bennem született, csakis az enyém. Tudom, hogy létem parány légvételét a kozmikus légzés erőközpontjába kapcsolhatja valami... valami... amit nem tudok megnevezni, amit valami hajt, s aminek igazsága valahol létezik. Talán a természet valamely térben és időben bújócskázó emléke lenne ez, vagy egy új információ fölsejlő előjele? Nem tudom, de érzem: tudatom küszöbén át kell hogy lépjen. Mi lehet ez? Ez lenne az, amit alkotásnak nevezünk?

Gottlieb Közza

Dénes Sándor fémdomborítása

Legfőbb tanú a nyelv

Évek óta érkeznek szerkesztőségünkbe írók, történészek, néprajzosok, nyelvtudósok, művészek, pedagógusok írásai, amelyek sajátos módon közelítik meg egyes szavak, szócsoportok, nyelvtani törvények, jelenségek vitás kérdéseit. Ugy véljük, hogy bizonyos tanulmányokat, vitacikkeket közzé kell tennünk; a szólásszabadság, a termékeny eszmecsere jegyében. Amikor ezt tesszük, hangsúlyozzuk: az írások közlése nem jelenti azt, hogy a *Korunk* elkötelezte volna magát egyik vagy másik főfogás, álláspont, áramlat mellett; csupán azt fejezik ki, hogy — tág karolásban, a tévedés kockázatával is — helyet biztosítunk egészen ellentétes nézetek kifejtésének, a kérdések tisztázása érdekében. És ebben a szellemben szívesen közlünk az alábbi tanulmánnyal ellenkező véleményt valló írást is.

KORUNK

Érdekes, elgondolkasztó és további töprengésekre serkentő könyv jelent meg a múlt év folyamán a Kriterion kiadásában. Szócs István *Selyemsárhajó* című kötetéről van szó, amely a szerző meghatározása szerint: művelődéstörténeti tanulmányvázlat. A furcsa cím azonnal felkelti a kíváncsiságot, mert egyik ismert szavunkkal sem azonosítható, noha összetevői közismert, mindennapi kifejezések. Már mindjárt a könyv elején megtudjuk, hogy ez tulajdonképpen egy „félrehallott”, félreértelmezett szó, eredeti jelentése „selyem sály (vagy sár) hajú”, vagyis selymes sárga hajú, amely az átvevő ajkán eltorzult, s ilyen értelmezett formájában került tovább. Vajon a kíváncsiság felkeltésén kívül valamilyen más szándék is vezette a szerzőt, amikor ezt a kiforgatott jelentésű kifejezést állította címül a könyve élére? Nagyon is tudatosan járt el e tekintetben Szócs István, nagyon is találó a cím, hiszen *Júlia szép leány* című népballadánkat — amelynek elemzése és megvilágítása a könyv célja — a szerző legjobb meggyőződése szerint éppen így félrehallották, félreértelmezték a szaktudósok, éppígy kiforgatták eredeti mivoltából. Megszüntetni a címben érzékeltetett képtelenségeket, visszaállítani a szavak és jelenségek eredeti értelmét, helyesíteni a rosszul halló fülek tévedéseit: ez a törekvés vezet mindvégig Szócs István tollát, ennek érdekében vonatlatja fel a szaktudományok nyújtotta ismeretanyagot éppígy, mint saját, intuitív meglátásait, összefüggést teremtő észleleteit.

Szócs István nem ebben a könyvében foglalkozik először ezzel a kérdéssel. Mint ő maga mondja, már 1968-ban papírra vetette e tárgyra vonatkozó gondolatait, előbb egy kis hírlapi cikkben, majd utána egy egész cikksorozatban. A felfedezés örömeivel (s nyilván büszkeségével) mutatta ki, hogy a szakirodalomban *A mennybevit lány* típusába sorolt *Júlia szép leány* kezdetű balladánk nem középkori eredetű, és egyáltalán nem is keresztény fogantatású, mint ahogy azt több komoly tudós eddig állította, hanem a pogány ókori misztériumjátékokkal tart rokonságot (eleuszi misztériumok), de azokon is túlmutatva az ősi Egyiptom hitvilágában és művészetében gyökerezik. Izgatottan várta, mit szól majd hozzá a közvélemény, hogyan viszonyulnak hozzá a szaktudósok. De cikksorozata teljesen visszhangtalan maradt. Sem elismerés, sem cáfolat. A népköltészet, a művelődéstörténet, a nyelvészet szakértői nem érdemesítették egyetlen szóra sem. Az ösztönzést ahhoz, hogy akkori kéziratát a „láda mélyéről” újra elővegye, hogy az anyagot néhány más, de tárgyánál fogva ide illő cikkével együtt könyvbe rendezve ismét közrebocsássa, két azóta megjelent szakmunka adta: Dömötör Tekla néprajztudós könyve, *A népszokások költészete* és Erdélyi Zsuzsanna *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című, archaikus népi imádságokat tartalmazó, nagy jelentőségű gyűjteménye. Mindkettőben olyan dolgok hangzanak el, amelyek fordulópontot jelenthetnek művelődési múltunk megítélésében, egy új, ismeretlen szellemi világról vonják félre a fátylat, észleleteikben megerősítik Szócs István korábbi állításait-

feltételezéseit. Dömötör Tekla már felismeri: a *Júlia szép leány* alapszituációja azonos egy másik — mitológiai — szituációval: az anyjától elszakított fiatal lány helyzetével, „mely a görög mitológiában legtisztábban a Koré elrablásáról, s anyjával, Demétérrel való újraegyesítéséről szóló történetben jut kifejezésre”. Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imádságokat tartalmazó hatalmas gyűjteménye pedig még tovább megy: az imádságokat kísérő jegyzeteiben a tudós kutató a népi tudat olyan mélységeibe és távlataiba világít be, amelyek éppenséggel meghökkenetőek, hisz időben egészen a matriarchátusig nyúlnak vissza. „E kiváló gyűjteményt megbecsülendő, tartom fontosnak a magam szerény kis hozzászólását — és nem annyira tudományos, mint újságírói módon megírt hozzászólását — közzétenni” — mondja Szócs István könyve bevezetőjében, arra számítva, hogy a korábbi szemléleti merevségek fellazulása folytán mondandója nagyobb figyelemre, több megértésre talál majd mind a szaksajtó, mind az olvasók részéről.

Az olvasókban nem csalatkozott: könyve nagyon rövid idő alatt az utolsó példányig elkelt. De a szaksajtó, de a kutatók, a szakemberek? Egy év telt el a kötet megjelenése óta, és cikket róla csak egyetlenegy olvastam, az *Utunkban*, szokásos terjedelmű recenziót, mely éppen jellegénél fogva lényegi kérdésekhez nem szólhatott hozzá. Hogy távolibb körökben milyen visszhangja volt, azt objektív okokból nem kísérhettem figyelemmel. Valószínűnek tartom, a visszhang nem volt nagy. Ha volt egyáltalán. „Mert — ezt maga Szócs írja — ha egy laikus meg látásai eljutnak is valahova, azoknak éppen a szakember előtt — láthatatlanokká, súlytalanokká kell lenniök. [...] Gondolataim ugyanis nem a *dolgok természetes fekvésének* irányában jelentkeznek! Azaz: egy olyan adattal, amelyek nem illeszkedik egy tudományos »érvényben levő«, elfogadott, meg nem döntött koncepcióba, a tudósnak nincs mit kezdenie. Minden ismeret csak egy rendszerbe illesztve ér valamit.” Hát igen, sajnos, így van. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint éppen Erdélyi Zsuzsanna fent említett csodálatos gyűjteménye. Korántsem a tudósok voltak oda érte, hanem — a költők! Juhász Ferencet és társait kavarták fel lelkük mélyéig ezek az ősrégi imaszövegek, a bennük megnyíló titkok, a nyelvi szépségeken túl az időtlen messzeségbe visszanyúló műveltséganyag, amely, ime, mindmáig megmaradt a nép, az egyszerű, sokszor éppen irástudatlan emberek, főként asszonyok tudatvilágában. Tudományos munkáról, mely erre alapozódna, ebből indulna ki, ezt fejlesztené tovább, mindmostanig nem tudok. Hát ne furcsállja senki, ha Szócs István könyvéhez is nem egy szaktudós, hanem személyemben egy költő szól hozzá, ha féltrevé a köztünk felszikkasztott korábbi vita kellemetlen emlékét és nem alaptalan sértődöttségét, én próbálok — e nem mindennapi könyvet „megbecsülendő” — újabb érveket felhozni érvei mellé, mégpedig arról a területről, amelyet ő maga is döntő fontosságúnak tart: a nyelv területéről. „Legfőbb tanú a nyelv” — mondja egy alfejezet címében, nos én ezt a tanút szeretném a következőkben megszólaltatni, egyéni kutatásaim, elgondolásaim alapján, még ha ugyanannak az elbánás módjának teszem is ki magamat, mint amiben ő részesült, annak ti., hogy a hivatásos nyelvészek esetleg lemosolyognak, semmibe vesznek, kétségbe vonják illetékességemet e „szigorúan tudományos” kérdésben.

De még mielőtt erre érdemben rátérnék, nagyon röviden Szócs István eljárás-módjáról, arról, hogyan próbálja megközelíteni tárgyát, minden oldalról megvilágítani, elhelyezni térben és főként időben a kereszténység előtti mitológiák, hitregék, hiedelemkörök roppant kiterjedésű, ezer átfedéssel árnyékolt, határokat alig ismerő birodalmában. Nem vonja kétségbe, hogy a balladát keresztény felfogással, hozzáállással is értelmezni lehet és lehetett — talán éppen ez mentette meg a középkor minden „pogány” megnyilatkozást oly kérlelhetetlenül üldözött és pusztító áldatlan körülményei között —, egyszerűen arra korlátozva mondanivalóját, hogy egy leány égi hívásra, sugallatra elmegy apácának, érzékeny búcsút véve anyjától, aki — mivel leánya így a világ számára meghal — úgy siratja el őt, mint halottat. *A bányán, a mennyország megnyíló kapuja* stb. pompásan beleilleszkedik a keresztény képzeletvilágba, csakhogy — és itt a bökkenő! — e jelképek már a kereszténység előtt is megtalálhatók, sőt igazi értelmüket, mélyebb jelentésüket onnan hozzák magukkal. Hogy a kereszténység sok ősi elemet is magába olvasztott, az ma már nem vita tárgya. E népballadánk éppen arra szolgálhat kitűnő például, hogy egy ma is kereszténynek minősíthető művelődési termék milyen messzi múltból eredeztethető, megragadható fonalán milyen időtávlatokba juthatunk vissza. Nos, Szócs István ezt a fonalat vette kezébe, ezt az Ariadne-fonalt, hogy sorról sorra, fogalomról fogalomra haladva vergődjön át azon a labirintuson (magyarul *tömkelegesen* — amint helyesen jegyzi meg), amit a roppant idők mélye rejt, s amiben oly könnyű eltévedni. Az ő útja sem mentes ettől a veszélytől, sokszor kell ösztönéhez vagy rációjához folyamodnia segítségért, vagy a tárgyalt ballada más, itt-ott világosabban beszélő változataihoz. De végül is kijut belőle, s az idő-

nek olyan tájain találja magát, amin maga is megdöbben: „A Démétér—Perszeponé [Dömötör Teklánál Koré] mítosz a »feláldozott isten« egészen ősi téma-változatának a leszármazottja, amelyben az anyaelvű őstársadalom eredeti érték-rendje alapján a legértékesebb áldozat — csak nő lehetett. Perszeponé ennek a képviselője; és magyar balladai megfelelője, Júlia [...] szintén. Ezek szerint balladánk eredete nem is az ókorba, hanem az úgynevezett történetelőtti időkbe nyílik vissza.“ Tehát a matriarchátusig, amelynek emlékművei az archaikus népi imád-ságokban is kimutathatók! Kiterjedt, minden elérhető forrást felhasználó vizsgáló-dásait összegezve Szócs István még egyszer megállapítja: „A Júlia-ballada ezen az összehasonlítás alapon a legősibb réteghez tartozik: az Alvilágba (amiből itt később mennyország lett) alászálló áldozat még nő; aki siratja, az pedig az anya (és nem kedvese, tehát még Orpheusz előtti típus), megvan benne a túlvilág fel-táruló kapuinak a motívuma is, s egyes változatokban a váltság eleme is. Megvan a túlvilági küldött bátorító, tehát biztonságot adó, szövetségi viszonyra való utalás is. [...] Balladánk tehát egy olyan kereszténység előtti művelődési körbe tartozik, amelynek élettere a Földközi-tenger keleti partvidéke és a Fekete-tenger, valamint a nagy orosz síkság közti vidék. Ennek a területnek, ókori fogalmak szerint: az *egyiptomi-szittyia övezetnek* a műveltségéhez, s ezen belül különösen a prehellén, prelatin, ósláv és finnugor ősműveltséghez nem egy, hanem ezer szál köti.“ Tud-nunk kell, hogy ennek az ősi műveltségnek az alapja a természetvallás, majd csillagvallás volt, s ez éppúgy átfogta a különböző etnikumokat, mint később a kereszténység, buddhizmus, mohamedanizmus. Mindenik merített belőle; ha ma-gához idomítva is, eltorzítva is, átvett elemeket. A *Júlia szép leány* így férhetett meg később a keresztény eszmevilággal, és megfelelői ezért találhatók meg a sláv, román, újjörög és finnugor (főként a permi) népek népköltészetében. Eymagában is tanúsítja, hogy — mint Szócs István mondja — valaha a mi népünk ősművel-tése is ugyanazokon a fejlődési fokozatokon ment át, ugyanabba az iskolába járt, mint a többi kelet-európai és kelet-közép-tengeri népek. Ez adja meg a *Júlia*-ballada különleges értékét. „Kulcs, kapu néphagyományaink betemetett, elfelejtett rétegei felé, amelynek igen nagy részét ma már csak *szavak ősjelentéséből* [ki-emelés tőlem — K. J.], megkövült szokásokból, illetve bizonyos szavak gyanús ki-cserélődéséből vagy eltorzulásából lehet kikövetkeztetni.“ Ezzel zárja Szócs István a hatalmas tudásanyagot felvonultató, de mindvégig könnyed stílusban tartott fejte-getéseit, körként záruló műve végén visszajutva oda, ahonnan kiindult: a „felre-hallott“, eltorzult szavakhoz, a *selyemsárhajóhoz*.

A könyv történelmi, régészeti, néprajzi és mitológiai vonatkozásaihoz, állítá-saihoz vagy feltételezéseiseihez szóljanak hozzá mások, nálam illetékeisek, én — mint mondtam már — a „legfőbb tanút“, a nyelvet szeretném megszólaltatni, annál is inkább, mert Szócs István érvelése éppen e tekintetben hagy kívánni-valókat maga után, ez a bizonyítóanyaga a legszegényesebb. A kérdés az: a nyelv-ünk mint nyelv, általában véve, szolgálhat-e érvül a balladában feltáruló világ szédítő régiségére, s szorosabban véve: vannak-e olyan szavaink, amelyek kétséget kizáróan az érintett korszak, az említett őstársadalom viszonyaiban gyökereznek, azok között a körülmények között születtek, vagy éppen korábbiak. Nos, a kérdés mindkét vetületére határozott *igen*-nel felelhetünk.

Nyelvünk hallatlan régiségét legjobban új történelmi-etimológiai szótárunk bi-zonyítja, groteszk módon éppen azzal, hogy szavaink mintegy ötven százalékára *nincs* bizonyítéka-magyarázata, vagy ha van, az bevallottan bizonytalan, vitat-ható. Nem hiszem, hogy akad még a világon egy ilyen jellegű szótár, amelynek cikkelyei után annyiszor ott állana: „ismeretlen eredetű“, „bizonytalan eredetű“, „vitatott eredetű!“ A százalékarány nem a magam megállapítása, hanem egy hitelt érdemlő szakemberé. De mivel az a természet vagyok, aki szeret személyesen is meggyőződni a dolgok igazáról, ha a monstrum három kötetet ilyen szempontból nem lapoztam is végig, a *Gy* betűvel kezdődő szavak aránylag szűkebb csoportján magam is átmentem. Az eredmény a következő volt: *gyámpol*, *gyápol* (fedd, gyaláz), *gyaponik* (gerjed, lángra gyúl), *gyapot*, *gyarapodik*, *gyatra*, *gyáva*, *gyenge*, *gyentel* (gyöntől, gyöntőlödik), *gyep*, *gyepű*, *gyér*, *gyere*, *gyermek* (!), *gyik*, *gyilkos*, *gyors*, *gyökint*, *gyöz*, *gyűjt* (és a hozzá tartozó egész szócsalád), *gyurgyalag*, *gyűllől*, *gyürke* — ismeretlen eredetű! Ezek pedig: *gyarat* (sarlóval vág), *gyartat* (sántikál, vándszorog), *gyolcs*, *gyónik*, *gyönyörű* (és a szócsalád), *gyötör*, *gyűjt*, *gyűr* — bizonytalan eredetűek. Vitatott a *gyaláz*, *gyalu*, *gyarló*, *gyertyán*, *gyömöszöl*. Ami még fenn-marad e fejezet szövegéből, az részint „ősi örökség a finnugor (ill. ugor) korból“ (*gyak*, *gyakorol*, *gyalog*, *gyökér*), vagy pedig ótörök eredetű (*gyalom*, *gyapjú*, *gyász*, *gyékény*, *gyeplő*, *gyertya*, *gyom*, *gyomor*, *gyopár*, *gyöngy*, *gyűr*, *gyümölcs*, *gyűrű*, *gyűszű*). Egy-két tájszótól és újabb keletű átvételtől eitekintettem.

Miért soroltam fel ezt a töméntelen szót, miért untatom vele e sorok olvasóját? Azért, mert e fejezete szótárunknak, a maga etimológiai látleletével, igen jellemző képet nyújt nyelvünkről általában, érdekes következtetéseket vonhatunk le belőle. Mindenekelőtt: már csak e szűk fejezeten belül is egész sor olyan szóval találkozunk, amelyek közkeletűek, a mindennapi beszédből nem hiányozhatnak, amelyek nélkül megenni nem tudnánk, és eredetük — ismeretlen! Jobbára ezekhez vehetjük a bizonytalan eredetűeket is, A vitatott eredet már azt jelenti, hogy valahonnan jön a szó, csak az a kérdéses: honnan. A fent felsorolt ilyen jellegű szavakról megszűröl lerí, hogy ha jöttek is esetleg valahonnan, az nagyon rég lehetett, és az átadó hozzánk nagyon közel álló. Az ősi örökségről nincs mit mondani, az „ősi örökség“ ősi örökség a szótár bölcs szaktudósai szerint is, szóval elvitathatatlanul ősidők óta a miénk, függetlenül attól, hogy keletkezésük idejét — nem tudom, milyen megmondalások alapján — oly magabiztosan helyezik ilyen vagy olyan korba. Ami az ótörök átvételeket illeti, hát azok sem valami ifjanc szavak, s ráadásul eredeztetésük — mint pl. a *gyűrű* esetében — rendkívül tekervényes és körántsem meggyőző.

A főhangsúly az így kapott képben az ismeretlen eredetű szavak nagy számára esik, és arra, hogy ezek a kifejezések nélkülözhetetlenek mindennapi beszédünkben, ezek nélkül nem tudnánk szót váltani egymással. Mert ha — most már elszakadva a *gy*-vel kezdődő kifejezésektől — valakire azt mondom: *derék*, ismeretlen eredetű dicsérető jelzővel illetem, ha azt mondom rá: *víg*, hasonlóképpen, ha vakarózom és magyarázatként azt mondom a mellettem állónak: *viszket*, ugyan-csak ismeretlen eredetű szót használok, és ha az netán *viszolyog* ennek láttán, magatartása szintén egy ilyen ködökbe vesző szóval fejezhető ki. Én, mint szenvedélyes keresztretjvény-fejtő, gyakran találkozom e meghatározással: a legelső számszám. Ilyenkor futva írom be, hogy: *ék*, abban a meggyőződésben, hogy ez aztán igazán ősi szó, s hangzása garancia arra, hogy magyar (az *éles é*, a *kemény k*), hogy aztán a szótárból megtudjam: ha nem is ismeretlen, de bizonytalan eredetű. A ballada „fodor fehér bárány“—a esetében is a *fodor* ismeretlen, a *fehér* ismeretlen, a *bárány* a szótár szerint szláv, de Szócs szerint éppúgy lehet ősi származék. (Valóban: ha a *juh* ősi szó, miért ne lehetne a *bárány* is az?)

Új szótárunk szerkesztőinek és munkatársainak mindenesetre javukra kell írunk azt a nem kicsi bátorságot, vagy ha úgy tetszik, alázatot, amellyel annyi és annyi kifejezés esetében vállalták a szófejtés csődjét, adairván nyíltan és ápertén a szócikkely végére: „eredete ismeretlen“, vagy „bizonytalan“, vagy „vitatott“, és elutasították azokat a korábbi magyarázatokat, amelyek az adott szó mindenáron való megfejtésére törekedtek. Az előző nyelvészmenzedéktől ezt hiába vártuk volna. Ők a legkülönbözőbb nyelvekhez fordultak segítségért, s nyelvünket úgy tüntették fel, mintha az csupa kölcsönzavakból álló zagyvaléknyelv volna. Nos, ezen jobbára túlvagyunk, de még mindig nem eléggé. Új szótárunkban is vannak etimológiai bohócmutatványok, amiken csak mosolyogni, ha nem éppen nevetni lehet. Ilyen pl. az *ármány* szavunk eredeztetése. Eddig minden nyelvészünknek az volt a véleménye, hogy ez őseink által a pogány hittel behozott régi szó. Új szótárunk szerint a német *armmann*-ból (szegényember) származik. Jól van, de akkor mi legyen *ármánykodás*, *ármánykodik*, *ármányos* kifejezéseinkkel? Szegényemberkedés, szegényemberkedik, szegényemberes? Vagy itt van a Szócs István által is felhozott *manó* szavunk. A szótár szerint a *Mönch* (szerzetes) szóból ered. Ő is azon gondolkodik el, hogy ha így van, akkor mit értsünk ezen a monásunkon? Tudja a manó. Azt, hogy: tudja a német szerzetes? Vagy ezen: Hová a manóba lett? — hová a német szerzetesbe? Egy kis vidám manó sietett segítségére — úgy kell érteni, hogy egy kis vidám német szerzetes?... Ugyanilyen „vidám“ példákat lehetne felhozni arra is, hogy milyen szavainkat hogyan eredeztetik a szláv nyelvekből, sokszor éppen szláv tájszavakból! Ami ez utóbbi területen még uralkodik nyelvészetünkben, az egyenesen elképesztő. Ha nem volna hagyománya ennek a magyar nyelvtudományban (Melich, Kniezsa), akkor azt mondanám: szolgai hízélgés. De így csak azt mondom: egy túlzásba vitt régebbi irányzat kritikátlan követése.

Megkérdelhetnők: mi lehet az oka annak, hogy nyelvünkben annyi az ismeretlen eredetű szó, szavak, melyek előtt megáll a nyelvészek tudománya? Talán Jókaival felelhetnénk erre, azzal az íróval, aki a legnagyobb szókincsel rendelkezőt (és rendelkezik, meggyőződés szerint, mind a mai napig), aki az élet valamennyi területének kifejezésvilágát szuverén módon birtokolta. Ő mondta: *a magyar nyelv eurázsiai ősnyelv*. Megkockáztatta volna-é ezt alapos nyelvi vizsgálódás, nyelvünk alkatának és szellemének, a benne megnyilatkozó sajátos gondolkodásmódnak a tanulmányozása, ismerete nélkül? Ő is eltöprenghetett azon: honnan ez, honnan az, és kereste reá a választ. Tudjuk róla, hogy vaktában semmit le nem írt. Veress Zoltán mutatta ki a róla szóló, nemrég megjelent könyvében, hogy ez

a csodálatos ember tökéletesen tisztában volt kora minden tudományos felfedezésével, az egzakt tudományokkal éppúgy, mint a szellemiekkel. Megállapítása tehát nem az akkor divatozó romantikus történelemszemléletben fogant, hanem egy külön ki nem fejtett, de egy egész életen át tartó stúdium eredményeképpen kristályosodott ki. Író és nyelv. Két izgathatnak nyelvünk titkai egy egész életen át, ha nem éppen az író, aki azzal kél, azzal fekszik, akinek kenyere, anyaga, mindene a nyelv? Az írók — kisebb-nagyobb mértékben, alkalomszerűen vagy következetesen — mindig is jelét adták ez irányú érdeklődésüknek. Már Jókai előtt Dugonics példabeszédeket, közmondásokat gyűjtött és magyarázott, a költő Révai Miklós egyúttal nyelvtudós is volt, Vörösmarty nyelvi tanulmányok egész sorát írta, nyelvet újított, segített Bugát Pálnak a magyar orvosi nyelv, a legdemokratikusabb, mindenki által érthető orvosi kifejezéstár megalkotásában, hogy ne beszéljek Aranyról, akinek ilyen irányú érdeklődése közismert. De utánuk is, Kosztolányi, Erdélyi József, Szabédi László — hogy csak a legismertebbeket említsem — szenvedélyes kutatói nyelvünknek, ilyen irányú búvárkodásuk eredményeiről könyvek adnak hírt. És manapság is hazai tájainkon egy költő szenteli szinte minden pillanatát ennek az izgalmas kérdésnek: Gellért Sándor. Kár, hogy hivatásos nyelvészeink az írők-költők nyelvbúváró tevékenységének nem tulajdonítanak elég jelentőséget. Délibábos nyelvészkedés — mondják, és ezzel már ad acta is teszik. Pedig csak Erdélyi Józsefnél olyan szófejtésekre találunk, amelyek helyessége felől alig lehet kétségünk. Nem veszik tekintetbe azt, hogy a költő másként közeledik a nyelvhez, nem a nyelvész méricskélő hüvősségével, hanem az ihletettség lázában, s így hirtelen csak megnyílik előtte egy-egy szó, betekintést engedve lényegébe, múltjába, kapcsolataiba más szavakhoz, tág területeit világítva meg az addig homályban álló nyelvi világnak.

Visszatérve Jókaihoz, ő eurázsiai ősnyelvnek tartotta a magyar nyelvet, Szabédi — mint tudjuk — európai ősnyelvnek, a lényeg ebben az, hogy mindketten ősnyelvnek látták, mint ahogy Erdélyi József és Gellért Sándor kutatásai is ebbe az irányba mutatnak. Ősnyelv. Ez feltételezi a nyelv elsődleges, legkezdetibb jelentkezésének, megszületésének mozzanatait, annak nyomát, hogy az emberi beszédszerv, a száj, az ajak már *kezdeti fokon* hozzájárult egyes hangok és szavak *sajátos* kialakulásához. A magyarban ezeket a nyomokat megtaláljuk. Megvanak benne egyrészt a legprimitívebb emberi gondolatközlés még szavaknak nem minősülő hangzócsoportjai, a cecegés, hümmögés, pümpzés, ágatás, az irtózatot kifejező brr, az indulat, a fájdalom hangjai; másrészt a szómegformálásban részt vevő ajak látható törekvése arra, hogy helyzetével mintegy lerajzolja a szó jelentését, a figyelő számára érthetővé tegye. Amikor azt mondjuk: *tág*, a lehető legtágabbra nyitjuk ajkunkat, amikor azt mondjuk: *szűk*, a lehető legszűkebbre vonjuk össze. A *tát* szavunkban ugyanez nyilvánul meg. De rajzol az ajkunk akkor is, amikor azt mondjuk: *kör*, *gömb*, *gomb*, a kerek *ö* és *o* betűt rajzolja le. Hasonlít ez az ajaktevékenység ahhoz, amit a süketnémáknál tapasztalhatunk. Nem csoda, nyelvi-leg akkor még süketek-némák voltak az emberek! Tömegesen fordulnak elő nyelvünkben hangutánzó, hangfestő szavak. Ez is bizonyító erejű jelenség. Az ember a természeti hangokból, zajokból indult ki, azok utánzásával formálta meg a rájuk illő kifejezéseket. Minden szó gyökere a gyök, abból nő ki és ágazik-bogazik tovább. Beszédünkben az első szótagra, a gyökre tesszük a hangsúlyt, mintegy ezzel is jelezve alapvető fontosságát. A gyökök, a szótövek jelentőségére elsőnek Fogarasi János hívta fel a figyelmet. Elemzésük a nyelvalkotás kezdeteig vezet. Tehát nyelvünket az őskorba helyezni, ősnyelvnek nyilvánítani minden alapunk megvan.

Júlia-balladánk szintén az őskorba, a természetvallás korába, az anyajogú társadalom, a történelem *előtti* őstársadalom viszonyai közé vezet. A történetírók részről meglehetősen mellőzött időszak ez, számukra a történelem a patriarchátussal kezdődik, a férfítettek, a nagy mozgások korával, amikor már a nő csak amolyan mellékszereplő, a férfi oldalbordája, ahogy azt a teremtéslegendák is feltüntetik. — Ugyan, matriarchátus! Azt csak a múlt század végi szociológusok fújták fel — mondta nekem is nemrégiben egy történész barátom, amikor erre terelődött a szó. Részletesen utoljára a magyar történészek közül Molnár Erik foglalkozott ezzel az időszakasszal (ő is mint népi kezdeti korszakával!), azóta nemigen esett róla szó, mint ahogy magáról Molnár Erikéről sem igen beszélnek. Várkonyi Nándor *Szariat oszlopai* című átfogó munkájában olvashatunk még bővebben erről az időről, amikor az emberek a természettel vívott harcban, a fentmaradásukért folytatott ádáz küzdelmükben egyetlen örömet a szeretkezésben találtak, de még nem tudtak arról, hogy az utódok születéséhez biológiailag a férfi is hozzájárul. A gyermekét világra hozó anya így hallatlan tekintélynek örvendett, tisztelet és csodálat övezte, ő volt a szaporító, a fajfenntartó, a közösség gyarapodásának biztosítója. Az első istenek anyaistenek voltak, az életfa — egy későbbi ábrázolás szerint — a meztelenül álló

nő széttárt karjaiból ágazik-levelezik ki, s az állattisztelet központjában is a nőstény, az anyaszarvas áll. Az akkori felfogás szerint a nő önszaporító, nincs szüksége férjre. Bartha Antal írja egyik östörténeti tanulmányában, hogy „votják és cseremisz rokonaink hajadon lányait... nem adták férjhez, bárholyan is kérték. Derék, dolgos hajadon, férj nélkül is sok fiút ajándékozott a nemzetségnek, nem adjuk oda, eredj békével. Ilyen igaz emberséggel becsülték meg a tisztes anyaságot, ahogyan ők mondták: a legtisztább és legtermészetesebb nőket, akik *lelkeket fogadtak* méhükbe.“ Ennél világosabban és bájosabban nem lehetne jellemezni az akkori emberek felfogását erről a kérdéssel, azt, hogy összetartozásukat az ősök, az élők és a születésre váró lelkek egységében látták. Innen magyarázható — írja Bartha — az emberi közösség és a természet termékenysége közötti okozati kapcsolat kultikus hiedelme. (Lásd a *Júlia*-balladát!) A szaporító s másokat is szaporodáshoz segítő anyát testesíti meg a szumír Baü vagy Baba istennő, aki a Boldogasszony fogalmában ma is él népünk vallási hagyományában. A Mária alakjával azonosult Nagyboldogasszonyhoz folyamodnak a meddő nők, hogy kilenc keddi böjt árán elnyerjék tőle a gyermekalkadás adományát (Bálint Sándor). M. Lambert és mások véleménye szerint bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy a történelem előtti matriarchátus korában Baü, vagy egy őt is megelőző nőalak, lehetett az első isten, a mindenség és minden további isten szülőanyja. A nő és a természet termékenységének kultikus összekapcsolása ugyancsak kifejeződik személyében, amennyiben kifejezetten a fű és a fa, a termés és aratás asszonya. Ünnepe az a nap, amikor a nép először eszik az új gabona terméséből (Deimel). Gondoljunk a magyar falvak ünnepére, az új kenyér napjára és a Sarlós-Boldogasszonyra.

Tehát egy nem akármilyen matriarchátushoz kell visszamennünk népünk ősmúltját kutatva, hanem talán az első ilyen alakulathoz. Bartha Antal említett tanulmánya (*Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben*) az egyetlen az utóbbi időben, mely ezzel is foglalkozik. Népünknek ezt a korszakát az i. e. IV. évezred előtől az i. e. II. évezred elejéig terjedő időszakaszba helyezi, az uráli és a finnugor alapnyelv korába, az átmeneti kókor, újabb kókor, kő-rézkor természeti körülményei közé. Ez, ha jól megnézzük, több mint hatezer év, tekintélyes, ha nem éppen lenyűgöző időtávlat. De ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar régészet a tárgyi bizonyítékok alapján múltunk feltárásában ma már 12 000—13 000 évre megy vissza (László Gyula), s ha arra gondolunk, hogy a franciaországi barlangrajzokon feltűnő rénszarvas-ábrázolás (emlékezzünk Csodaszarvas-legendánkra) kb. 20 000 éves, könnyen tarthatjuk a fenti időszakaszt túl rövidre mértnek. Húszezer év szörnyűsége nagy idő, de ma, amikor két és fél millió éves emberi csontmaradványokra találunk (Kenya), és legutóbb éppen egy hárommillió éves koponyára, az emberi múlt szédületes távlataihoz képest ez az időmérés nem olyan elborzasztóan nagy. És mennyire összezsugorodik ez a messzeség, ha arra gondolunk, hogy a legújabb feltevések szerint valamiféle előember már az óriáshüllők korában is élt! Várkonyitól tudjuk, hogy újabban Morris, Hawkes, Wooley nemcsak a *homo* testi (primigenius) jegyeinek nagy régiségét tanítják, hanem lelki-értelemi (*sapiens*) vonásait is. Egy szoborcsoport Tell-Asmarból, i. e. 2500 évvel, a Kigyóistent és tisztelőit ábrázolja, hátoldalán egy brontosaurus szinte hibátlan másával. Akkor még nem voltak múzeumok s bennük pontosan összeillesztett hüllő-csontvázak, hogy alakjukat ezek alapján kirajzolhassák. Honnan tudhatta hát a szobor mestere, hogy egyáltalán volt ilyen és külsőleg így festett? Csak egy közvetítette feléje ezt az ismeretet: az *ősemlekezet*. Amely megvolt benne s az akkori emberben. Jung óta már nem olyan hihetetlen ez. Szerinte a kollektív emlékezet tudat alá süllyedt tárházában ember előtti korszakok emlékképei, archetipusai rejtőznek, s álomképeinkben bukkannak fel, áthágva a tér és az idő dimenzióit. Meséink sárkányai mind ezekhez a saurusokhoz vezethetők vissza, mint ahogy a szörnykultusok legkülönbözőbb válfajai is, s innen jön az az ösztönszerű, megmagyarázhatatlan irtózat, amit a kígyók iránt érzünk ma is. És amit — különös dolog — a majmok is éreznek. Tehát: vagy az emberi faj régiebb, mint ahogy eddig tudtuk, vagy a nagyhüllők haltak ki később, mint ahogy a fejlődélmélet megengedi. Annyi bizonyos azonban, hogy legalább a Kréta-korig kell visszamennünk, ami minimálisan 60 millió évet jelent. Ehhez képest az anyajogú őstársadalom, bármilyen régi keletű legyen is, időben egy ugrásra van tőlünk.

Láttuk, miket képes megőrizni az emlékezet elképzelhetetlenül messzsi időkről — állatokról éppúgy, mint amire nem tértem ki: vízőnőkről, elmúlt földkorokról, világtasztrófákról —, lássuk most, mit őriz az egyik emlékezetforma, a nyelv, a hozzánk közelebb eső, de még mindig éppen elég távoli őstársadalmi létünkről.

Kezdeném a *nép* szavunkkal.

Ifjúkoromban, a népi irodalom és szellem hódítása idején, ez a szó igen gyakran hangzott el, szóban és írásban egyaránt. Már akkor megakadt a szemem rajta,

és igyekeztem kihüvelyezni belső lényegét. Nem kellett sok hozzá, hogy rájőjjenek: a *né* és a *pi* (fi) összevonásából keletkezett, nők és férfiak közösségét jelenti. Anynyira ésszerűnek és természetesnek tetszett, hogy biztos voltam benne: etimológiai szótárunk is így világítja meg e fogalom eredetét. De tévedtem. A Czuczor—Fogarasi-féle nagyszótár nem tudott magyarázatot adni rá. Csak annyit mond: rokon a nő, nem, nemz szavakkal. Ezzel félretettem a kérdést, s mindaddig nem jutott eszembe foglalkozni vele, míg meg nem született első unokám. Amikor elkezdett beszélni, s mi megkérdeztük tőle: mi vagy, azt válaszolta büszkén és határozottan: *piú* vagyok! Szent isten, hisz ez az ősi *piú*, *pi* szavunk! Honnan, micsoda idők távolából kerül ennek a fiúcskának az ajkára, micsoda nyelvi emlékezés, atavizmus ez?! Különösen ha hozzáveszem azt is, hogy hibátlanul ragozta az ikes igéket, azt mondta: iszom, eszem, alszom, noha erre külön nem oktatta senki, hisz a felnőttek sem mindig respektálják e szabályt. Az esetet elhűsárgoltam egyik nyelvészprofesszor barátomnak, aki hallván, miről van szó, elgondolkozva mondta: — Érdekes, egy magyarországi nyelvész ugyanazt tapasztalta kisfiánál. Meg is jelentetett erről egy kis közleményt a *Magyar Nyelvben*.

Tehát az ilyenfajta jelenség nem is olyan ritka! Csak nem mindenki tartja számon! Ez az eset csak megerősített korábbi véleményemben, szótári bizonyítékot rá azonban ezután sem találtam sehoh. Míg aztán jött a nagy meglepetés. Új szótárunk ugyanonnan eredezteti a kérdéses szót, ahonnan én! Csak zárójelben egy kérdőjelet tesz utána. A kérdőjelet, véleményem szerint, nyugodtan elmaradhat, a *nép* szavunk minden kétséget kizáróan a *né* és a *pi* összevonásából keletkezett, s mai formája úgy alakult ki, hogy a szövegi magánhangzó az idők során lekopott.

A *pi* régisége már egymagában érv lehet nyelvünk messzi múltja mellett. Archaikus zengésével megvan a rokon nyelvekben is, a votjásoknál szintén *pi*, a voguloknál és cseremiszeknél *piú* formájában. De míg náluk változatlanul maradt meg az idők folyamán, addig a magyarban a szöveleji *p f*-fé alakult át, megteremtve a *fi* változatot s ezzel egy óriási szócsaládot, amelynek kibontása és elemzése külön tanulmányt igényelne. Ez a szöveleji hangzócsere más régi szavak esetében is bekövetkezett, így pl. a *fa* esetében, amelynek rokon nyelvi megfelelői a *po*, *pua*, *pa*, de ugyanakkor érdekes módon a szumirban is *pa*. Ami a *né-t* illeti (a későbbi *nő-t*), a férj családnevéhez kapcsolva feleség, nej értelemben mindmáig élő szó. A szótár az uráli korból eredezteti, megfelelői a rokon nyelvekben: *ni*, *ne*, *nea*. Valamikor e változatokat a magyar is használhatta: a *né* és a *ni* összevonásából lett a *néni*, a *né* és a *ne* egybekapcsolásával pedig a *néne*. A *nő* igét (amely „önmagából fejlődő szaporodás”, és szintén ismeretlen eredetű) a szótár szigorúan elkülöníti a *nő-től* mint személytől. Nem tudom, hogy nincs-e mégis kapcsolat a kettő között, éppen tartalmukból adódóan. Az akkori felfogás szerint, mint láttuk, a *nő* is önmagából szaporodott, a növekedés, a gyarapodás megtestesítője volt.

A *nép* szó megalkotásából kivilágó gondolkodásmód más rokon népeknél is felfedezhető. Bartha Antal írja említett tanulmányában, hogy a votjásoknál és cseremiszeknél a népet jelentő szó a *fiak-lányok* szavak összetételéből alakult: „Ugyanis egy ős házaspár gyermekeinek, leszármazottainak tekintették magukat.” Majd hozzátéveszi: „A magyar *nép* szóban hasonló jelentésű szóösszetétel lappanghat.” Eddig valóban lappangott, de most már a szótár is tudja, hogy ugyanolyan szóösszetételről van szó! És mégis nagy a különbség a két hasonlóan alkotott szó között. Függetlenül attól, hogy a votjások és cseremiszek egy ős házaspár gyermekeinek tekintették-e magukat vagy sem, az ő *nép* szavukban a fiak vannak elől, és utánuk következnek a lányok. Míg a magyar szóban a *né* kerül előre, megelőzve a *pi-t*, a *fi-t*, a férfit! Nagy különbség, amire még senki sem figyelte fel. Mert mit jelent ez? Azt, hogy *nép* szavunk még a *matriarchátus*, az *anyajogú őstársadalom idején keletkezett!* A nő prioritása fejeződik ki benne, az az elv, hogy a nő a férfi előtt és fölött áll, a már ismert okok miatt. A votják és cseremiszek fordított helyzetet tükröz, tehát sokkal későbbi keletű, a patriarchátus terméke, és valószínűleg magyar hatásra alakultak hasonlóan.

Egyik szavunk tehát már visszavezetett a *Júlia szép leány* világába. De vissza-vissz oda más kifejezésünk is.

Vizsgáljuk meg *ember* szavunkat. E szavunkban is elől van a nő, s csak aztán jön a férfi. Új történeti-etimológiai szótárunk szerint is *ember* szavunk az *em* (eme, emse, emlő) és *fér*(fi) összekapcsolásából keletkezett, szóközépi hangzójaváltozással. Ami az *em* múltját és elterjedését illeti, jó tudni, hogy a héberben az *em*, a szumirban az *eme*, *ene*, *ama*, a finnben az *amä* anyát jelent, a törökben az *emme* emlőt, *em-mek* pedig anyni, mint emni, szopni. Kihalt régi szavunk az *emet*, *szoptat*. Ezek alapján ősanánk, Emese neve is pontosabb megvilágításba kerül. A szóösszetétel második tagjaként szereplő *fér*-ben ugyanakkor a *fe* (fel, fent határozó-

szók töve, vagyis a magasság, nagyság) és *er* (*er-ő*) fogalma húzódik meg (*fe-er*, *fér*).

Mint e kis elemzésből is ki lehetett venni, mind a nagyobb közösséget jelölő *nép*, mind a közösség egyedeit jelölő *ember* szavunk kétségbevonhatatlanul az anyajogú társadalom korában jött létre, ősi kapcsolatban más régi nyelvekkel, sőt feltehetően egyikre-másikra hatva. Szabédi a latin *nepos*-ból származtatja *nép* szavunkat, én a fentiek alapján éppen fordítva mondanám: ha a *nepos*-nak egyáltalán köze van a *nép*-hez, akkor amaz eredeztethető ebből.

A másik szó, ami ugyanezt a korszakot tükrözi, a *néember*. Ez az általános érvényű *ember* szón belül tesz különbséget a *nő ember* és *férfi ember* között. A *néember* idővel, a *nő* szerepének csökkenésével, degradálódott, és helyét az *asszony-ember* foglalta el. A *nő* asszonyember lett (vagy asszonyállat, azaz asszony állagú), de továbbra is ember maradt. Degradálódása nem az alárendelés, hanem a *mellérendelés* irányában történt. Egyenlő *jéllé* vált, *feleség* lett belőle: a *nő* és *férfi* egy életre szóló egységének egyik fele. Az a szemlélet nyilatkozik meg ebben, ami a test egységének megítélésében. Minden más nyelvtől eltérően a magyar fél kezét, fél lábát, fél szemet, fél vesét stb. mond, mert a test kettős összetevői ellenére egy. (Különbön egy az isten is, az Öregisten, vagyis a Nagyisten.) A magyar emberben a *nő* tisztelete a patriarchátusban is, a későbbi századokban is megmaradt, jellemzője lett magatartásának, nemzeti vonássá vált. Nála a *nő* a házasságban nem vesztette el családnevét, a férjé mellett megőrizhette azt is. Nála sohase volt többnejűség, mint annyi keleti népnél, igen soknál mind a mai napig. Némelyek szerint *férfi-nő* egyenlőségünknek ellentmond az, hogy a magyar asszony a férjét „uram“-nak szólítja, szintén — mind a mai napig. Nos hát ezt csak az állíthatja, aki nem ismeri az *úr* szavunk hallatlanul gazdag ősi jelentéstartalmát. Az *úr* — a szumiroknál például — magában foglalta a „férfj“ fogalmát is! Ezek után, azt hiszem, nyugodtan kimondhatom: nőtiszteletünk a matriarchátusban gyökeredzett belénk, s vált kitörülhetetlen tulajdonságunkká, s így újabb bizonyítéka népi régiségünknek. Az, hogy a *nők* olyan szerepet játszhattak történelmünkben, mint Sarolt, Géza felesége, nem egy királyné az Árpád-ház idején, Rozgonyi Piroska, Széchy Mária, Zrínyi Ilona és mások, innen eredeztethető, a *nőnek* ebből az ősi tiszteletéből, annak emlékéből, hogy valamikor vezető szerepük volt a *nép* életében, a *közöség* fenntartóját, továbbéltetőjét tisztelték, csodálták benne. E nőtisztelet ment át a Mária-kultuszba is, egy csepp sem ütközve meg a szeplőtelen fogantatás tanán, hisz amint a fentebbi Bartha-idézetből láttuk, a legősibb felfogás egyes rokonnépek-nél, így bizonyára a magyaroknál is az volt, hogy a *nők* *lelkeket* *fogadnak méhükbe*. Íme egy óskép, ami annyi mással együtt — balladánk tanúsága szerint is — átszármaazott a kereszténységbe!

A matriarchátus állapota különben, úgy tetszik, hosszabb ideig tartott, mint ahogy egyesek — köztük Bartha is — elképzeli. László Gyula írja: „A magyarság nagyobb arányú állattenyésztése s ezzel lovas néppé alakulása legfennebb ha időszámításunk előtti évezredben... történt. Ez előtt legalább *tízezer éves* vadász-múlt áll.“ [Kiemelés tőlem — K. J.] A vadász-múlt fogalma igen tág, hisz szintén László Gyula szerint „a történelem hajnalán, a jégkorok idején az ember vadászból élt“, s ha ehhez hozzávesszük a halászatot és gyűjtögetést is, népünk múltját tekintve még messzebb időkbé mehetünk vissza. A nyelv vallomása ilyen tekintetben legalább az óskókor (paleolitikum) végéig követhető. A magyar nyelv életrajzáról írt számvetésében — amit érvül László Gyula is felhasznál — Bárczi Géza így foglalja össze a vadászéletre vonatkozó szavaink tanulságát: „A vadászatra mutat az *ij*, *ideg* (>ijhúr<), a *nyíl*, a *ló*, a *les*, a *tegez*, a *kés* meg az *eb*, *tehát* a *lesben* guggoló, felajzott *íjat* tartó *erdei gyalogos vadász képe* jelenik meg előttünk. Nem csoda, hogy számos vadnak neve ősi, *így hölgy* (>hermelin<), *menyét*, *pegyvet*, *nyuszot*, *róka*, *nyúl*, *hód*, *fajd*, *fogoly*, *daru*, *varjú*, *hattyú*, *lúd*. Kétségtelenül ismerték a *farkast*, a *szarvast*, meg a *nevét* is, azonban ezek ősi neve nem maradt fenn, nyilván mert megnevezésük, tulajdonképpeni nevük kiejtése vallásos tilalom alatt állt: tabu volt.“ Származáslegendánk is a vadászathoz kötődnek, múltunkban betöltött nagy szerepét e foglalatosságunk és hosszan tartó voltát tehát tényként kell elismernünk. Fordulatot eleink életébe az állattartás, előbb a *kisállatok*, majd a *nagyállatok* megszelídítése, használatba vétele és szaporítása hozott. Elődünk addig csak elejtette a vadállatot, most meg kellett ismernie életét, életfunkcióit, fennmaradásának és szaporodásának titkait, s tapasztalatait átvitte az emberi életviszonyokra is. Ekkor következett be a *nő* tekintélyének alábbszállása, a *férfi* felzárkózása a *nőhöz*, vagyis a *kiegyenlítődség*, az *egység* megteremtődése, az, amiről fentebb szóltunk. A *nem*, *nemz*, *nemzet*, *nemzettség* szavaink már e későbbi korszak termékei, az anyajogú leszármazást felváltotta a *férfiági* leszármazás, már nem a *férfi* *nősült* be a *nő* családjába, hanem a *nő* ment a *férfjhez*, a *férfihoz*. A *férfi* szerepe gazdaságilag is

megnövekedett, ő volt a pásztor, az állatterelő, a nemzeti vagyoni megteremtője, mert hisz akkor az állatok számában fejeződött ki a vagyoni állapot, az állat volt a fizetési eszköz is, amit *marha* szavunk régi „kincs” jelentése kitűnően igazol.

Ebben a korszakunkban keletkezett egy másik szó is, amire itt ki szeretnék térni. Előre kijelentem: feltevésem teljesen egyéni, sehol erről nem olvastam, nem hallottam. A *finn* népnévről van szó. Tudjuk, hogy a finnek magukra ezt a kifejezést nem alkalmazzák, ők a *suomi* (vagy *sómi*) névre hallgatnak. Tudjuk azt is, hogy inkább a germán nyelvekben vert gyökeret a szó, hozzánk is onnan került a szakirodalomba. Viszont ottan idegenül áll, nincs etimológiája! Egy népnév, amelynek különben a suomiktól függetlenül is jelentősége van, hiszen finn népekrol is beszélünk, ideértve jó néhány kis népet, köztük az észteket, líveket, vep-szöket. Nos, én a *nép* létrejötté és a benne megmutakozó észjárás alapján szinte biztosra veszem, hogy a finneket mi magyarok neveztük el finneknek, még hajdan, a testvéri együttélés idején, de már innen a matriarchátus időszakaszán. A megnevezés így hangzott: *fi-né* (tehát ez esetben már a férfi van elől, és utána a nő), s ahogy a *népnél*, a szó végéről itt is lekopott a magánhangzó és ugyanakkor megerősödött, megduplázódott az *n*. A *finn* nem jelent egyebet, mint *nép*, s valami olyas fejeződik ki benne a már tágabb közösséggé fejlődött, tekintélyessé vált magyarok részéről, hogy: elismerjük, testvérek, ti is néppé fejlődtetek, egy másik nép vagytok, szabadon irányíthatjátok sorsotokat. Ezért ment végbe az elválás olyan simán, minden testvéri bakalódás nélkül. A magyaroktól tanult szó a finn népcsoportokkal a Baltikumra került, ahol a germánok átvették tőlük, és használták, míg a magyarok, elszakadva e népcsoportoktól, a hosszú századok alatt megfedkeztek róla.

Ha a *nép* szavunk és azt kiegészítve az *ember*, *néember* (de még a *finn* is) ilyen messzi időkre vezet, lássuk, meddig visz minket egy másik kifejezésünk, a *kéz*. Nos, ez a szó, ez a rövidke szó még nagyobb messzeségbe nyúl vissza, az emberi érintkezések legkezdetibb szakaszáig. Amikor az emberek még a kezüket használták, ha meg akarták értetni magukat, s különösen ha számtani értékeket akartak kifejezésre juttatni. (Különben így van ez ma is, az ország nyelvét nem ismerő turisták ugyanígy járnak el.) Az akkori idők magyarja, amikor ilyen vagy olyan oknál fogva valakivel nem tudott közvetlenül értekezni, felmutatta a két kezét és azt mondta: *kete*. Ezzel két dolgot közölt: egyrészt, hogy a felmutatott végtag neve *kete*, másrészt, hogy belőle *kete* van. A szóközépi kemény mássalhangzó (kezdetben a mássalhangzók mind kemények voltak) a végtag nevében zöngéssé vált, és *keze* lett, a másik esetben (éppen azért, hogy ne zöngésedhessék el), megkettőződött, és most már így hangzott: *kette*, ill. később *kettő*. A számjegyet ma is *kettes*-nek hívjuk, a *kettőt* csak a mennyiség megjelölésére használjuk.

Idővel mindkét szó megrövidült és a rövidülés mindkettőnél azonos módon ment végbe: a keze-ből *kéz* lett, a kete-ből *két*. A *kéz* szót tárgyalva az új szótár megállapítja: ősi örökség a finnugor korból. Majd hozzátesszi: a finnugor alapalak *käte* lehetett. A kormegjelöléstől eltekintve — hisz mint láttuk, jóval messzebből eredeztethetjük a szót — az alakifejezés megjelölése helyes, és helyes az is, amit az alapszó *kézzé* való rövidüléséről mond: hogy ti. a magyar szó szóbeljei magánhangzója eredetileg rövid nyílt e volt, s a tövégi magánhangzó lekopásával nyílt meg. (Így történt ez, mint láthattuk, a *finn* népnév esetében is.) De egy szót sem ejt a magyarázat arról, hogy közben az alapalak t-je zöngéssé vált, egy olyan folyamat eredményeképpen, amely más nyelvek fejlődésében is megtalálható. — Ami most már a *két* szavunkat illeti, csupán a szó régisége tekintetében érthetünk egyet a szótárral („finnugor, esetleg uráli örökség”), azzal már nem, hogy a szót külön többől eredeztetni, valamiféle *kakta* vagy *käktä* alapalakot tulajdonítva neki. Ha a szótár nem is tud a közös eredetről, tudnak erről a rokonyelvek, amelyek egyikében-másikában mind a *kéz*, mind a *két* megjelölésére egyetlen szót használnak, és ez a *ket*!

De térjünk vissza a *kete*, *keze* alakhoz. Ez ma harmadik személyű birtokként fogható fel, amikor azonban a szó keletkezett, birtokviszonyokat a közösségi élet nem ismert, így nyilvánvalóan a nyelv sem. Akkor úgy jelölték a dolgokat, mint ma a beszélő kezdő kisgyermek. Ha kezére mutatva megkérdezzük egy ilyen gyermektől: az mi, ő azt válaszolja rá: keze, és nem azt, hogy kezem. És valamennyi hasonló dologra. Ez is valamiféle nyelvi atavizmus; gyermekeink válaszában népünk gyermekora nyilatkozik meg, egy kezdeti állapot.

Bőzödi György egy korai nyelvészeti tanulmányában — mert őt sem hagyták nyugton ezek a kérdések! — a fenti gondolatmenettől függetlenül más szavak esetében is eljut ehhez a jelenséghez, és a birtokos ragozás harmadik személyű szóalkulátát általánosan birtokosnak nevezi, és igen nagy jelentőséget tulajdonít neki különösen nyelvünk tanításában, mert rendkívüli módon leegyszerűsíti a birtokos rago-

zást. Semmi kétség, hogy amikor a tulajdonviszonyok már kialakultak, és ez a jelen-ség a nyelvben is tükröződött, az -m, -d stb. birtokos ragok ehhez az általános birtokoshoz illeszkedtek a lehető legtermészetesebb módon, és nem a kézhez. Nos, ha nyelvtanórán a diákokat felvilágosítanák erről, többé már nem csodálkoznának azon, hogy ha egyszer kéz a kéz, ragozva miért lesz kezem, kezéd. Nem kellene hangzóbeszűrésre hivatkozni, hanem csupán az -m, -d sima illeszkedésére. (Bözdői tanulmányát, amely még számos érdekes megfigyelést tartalmazott, sajnos, csak kéziratban olvashattam akkor, a szakemberek, akiknek a véleményét kikérte, lebe-széltek megjelentetéséről. Nagy kár. Azóta talán az iskolákban egyet-mást már másként tanítanak a nyelvtanórán.)

Íme, így röviden tárgyalva is, mi mindent villant fel *kéz* szavunk. De ezzel még nem végeztünk vele. Ha ez a *kéz* megragadta egyszer kezünket, más irányba, más messziségek felé is elvezet.

Térjünk vissza a kiinduló képhez és képzeljük el a két feltartott kezét, te-nyérrel kifelé, egymás mellett, s máris előttünk állanak az ősi magyar számrovás jegyei egytől tizig. A négy ujj mint az I, II, III, IIII jegye, a mutatóujjhoz csat-lakozó hüvelykujj mint a V jegye (régebb, mint tudjuk, nem volt szabályos V alakja), s aztán ez utóbbi jegyhez hozzátéve újra az ujjak jelét a számsoron fel kilencig, hogy az egymásra helyezett két hüvelykujj az X, a tízes jegyének képét rajzolja ki. Ötvenig ismét ment a dolog ezek kombinálásával, de az ötvenre más, új jegy kellett, amit úgy alkotott meg számrovásunk, hogy a V középebe, felülről lefelé, húzott-véselt egy vonalat. A százasnál ugyanez a probléma merült fel, ezt úgy oldották meg, hogy az X-et húzták át felülről lefelé egy vonallal. Az ezres jegye meg úgy jött létre, hogy az áthúzott X-re keresztben is véstek egy vonalat. Na most már: mi az érdekes ebben? Az, hogy — még ha olyannyira furcsának, sőt képtelennek tűnik is — az etruszkok számrovása egészen *ötvenig* hajszára meg-egyezik a miénkkel! Miért kell hangsúlyoznunk azt, hogy *ötvenig*? Azért, mert tizig a fent jelzett alapon bármelyik nép rájöhethet a számok jelölésének ilyen módjára, de az ötven számjegye már kombinatív eljárás eredménye, már észmunka, már elvonás! Az etruszkok százasa és ezrese szintén az X megfejtésével jött létre, te-hát hasonló gondolkodásmód alapján, csak formában kisebb eltéréssel. A latinok — mint tudjuk — a számírást az etruszoktól vették át, a fent felsorolt határszá-mokat a latin megnevezés kezdőbetűivel jelölve. Nos, nem tudom, etnikailag mi közünk van az etruszkokhoz, de abban bizonyos vagyok, hogy mind ez a titokzatos nép (sokat ma sem tudunk róla), mind pedig mi egy rendkívül kiterjedt nyelvi és művelődési alaprétéghez tartoztunk, ami olyan kapcsolatokat tett lehetővé, melyek az észlelet és gondolkodás közös jegyeihez vezettek.

Még két nagyon fontos vonatkozása miatt el kell időznünk *kéz* szavunknál. Először is: a feltartott kéz öt ujjja a számrendszerünk alapja lett. Akárcsak az egyip-tomiaknál, kezdetben nálunk is öt nappól állott a hét, egy hónap hat hét volt, kereken 30 nap. Csak jóval később lépett a helyébe a holdhónap, a maga négyszer hétnapos hetével, 28 nappal, egy csomó komplikációt okozva az év mint időegység tiszteltetésében tartása szempontjából. Új időszámításunk sem tökéletes különböző szá-mú napot magukban foglaló hónapjaival, a megcsonkított februárral, a szökőévek-kei. Az ENSZ éppen ezért naptárreformra bocsátott ki felhívást, amelynek lényege, hogy a hónapokat 30 naposakká kell kikerekíteni, csupán kettő-háromnál hagyva meg a 31 napot. Tehát: visszatérés az ősi 30 napos hónaphoz! Az egyiptomiak, az ősmagyarok és más ősi népek hónapjához! Nem elképesztő? Ez ebben mind szerepe van a kéznek! Mint ahogy, azt hiszem, más tekintetben is még sokat mon-dhatna nekünk. Az egyes ujjak nevével s e nevek jelentéstartalmával, a hozzájuk kapcsolódó számok nyelvi és matematikai vallomásával. A *kettő* érintettük, de csak éppen érintettük. Mennyit lehetne még mondani róla mint a *pár*, az összetartozás, és a *kettősség*, a széthúzás kifejezőjéről! És számkabalisztikai vonatkozásban. — Számrendszerünk alapja, az öt, különben kiegészült a másik kéz öt ujjával, és el-ültette tudatunkban a ma tízes rendszernek mondott rendező elvet, a tízesével való beosztást, csoportosítást, amely egyformán érvényesült a társadalomszervezés területén és a hadseregben. Ennek a szervezési formának nagy jelentősége volt történelmünk folyamán, mind a legutóbbi időkig, és van ma is a katonaságnál.

A másik dolog, ami még a kézhez kapcsolódik, maga a rovás, amely — mint láttuk — az ujjak vonalaiból indult ki. Különösen a nagyállattartás, a pásztor-kodás korában nőtt meg a fontossága, amikor a pásztorbot felért egy mai fő-könyvvel, a közös juhlegeltetés vonalán pedig a kétféle választható rováspálca az átvételi elismervénnyel és a termékrészesedés nyilvántartásával. Ami magát a szót, *ró*, *rov* szavunkat illeti, az új szótárunk szerint finnugor kori ősi örökség, meg-felelői föllelhetők az osztjákban, votjákban. Nekem az a feltevésem, és a fentiek alapján nem ok nélkül, hogy jóval korábbi eredetű, a *kéz* idejéből való. Vala-

mennyire hangutánzó is, mint annyi ősi szó, és magában hordja az *r*-t, az ártalmat, sérülést, irtást, kártevést kifejező szavaink (annyi meg annyi szó) szinte elengedhetetlen tartozékát. Ide vehetjük *ír* szavunkat is, mert eredetileg az sem jelentett mást, mint vésést, rovást. Amikor rovunk, kárt teszünk fában, kőben, belemarunk eszközünkkel. Ha a szónak ezt a régiségét vesszük és később betöltött szerepét, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy átkerült számos szomszédos nép nyelvébe (német: *rabisch*, *rawisch*, *rosch*; szerb: *rovas*, *rabos*; román: *rávas*; szlovák: *rovas*; lengyel: *rovasz*), de azon már elgondolkozhatunk, hogy a görögben is ott van *rabaszt* formájában! Felcsíkbán a rovás *rabus*, *rebus* alakban található meg, a *rebus* a középkori Magyarországon adókirovást jelentett (ma is *kiróják* az adót!), és megvan a latinban is, *rébusz*, azaz rejtvény formájában, mint ahogy a rovás a hozzá nem értő számára valóban rejtvény. A runának is volt „rejtvény“ értelme. Még sokat lehetne beszélni erről, de azt hiszem, ennyi is jól mutatja, hogy e kifejezés időben és térben milyen messze vezet.

Igen, még sokat lehetne beszélni erről... ezekről. Váratlanul megnyíló szavakról, meglepő kapcsolódásairól, a már említett *úr* szavunk hallatlanul gazdag és messzemutató jelentéstartalmáról, a nyelvről, mely annyi titok mellett történelmi életünk legnagyobb titka. De beszélhetnénk ugyanakkor források vallomásáról is (örmény krónikák, Sahnámé), szavaink váratlan felbukkanásáról ott, ahol nem is sejtenők, a forgó keresztelről, istenek nevééről, trón- és méltóságnevekről, a régi Kelet hajdankori viszonyainak belejátszásáról későbbi történelmi életünkbe, a szumir és finnugor szálak egymást nem kizáró, hanem éppen egybefonódó találkozásáról, fel sem lehet sorolni, még mennyi mindenről. Nagyon sok észleletemet máris papírra vethettem volna, nem azért, hogy döntőbíróként lépjek fel bizonyos nyelvi, esetleg történelmi kérdésekben, hanem hogy eltöprengve ezeken, másokat is hasonló töprengésekre serkentsek, de nem akartam visszaélni a folyóirat vendéglátásával. Így is nagy teret foglaltam el belőle. Ez alkalommal megelégedtem annyival, amennyi a tárgyalt könyv érveinek megerősítéséhez föltétlenül szükséges volt. Lehet, egy másik tanulmányban vizsgálódásaim más eredményeit is az olvasók rendelkezésére bocsátom. Addig is köszönet a szerzőnek, hogy értékes könyvével legálább ezek elmondására alkalmat adott!

Kiss Jenő

Haszmann József: Fakupa

HAZAI TÜKÖR

Katarzis, vagy csak éterbe kergetett szó?

Töprengő levél Kalotaszegről — az egykéről

Kedves Barátom! Napok óta az jár eszemben, amit legutóbbi találkozásunkkor meséltél. Népes társaságban nézted végig az *Egyetlenem* '79 című tévéfilmet. Közvetek volt egy idős kalotaszegi asszony is, aki a film láttán annyi átkot szórt a riporterre (vagyis rám), aminek egytizede is elég lenne, hogy a pokolra jussak.

Nem lepett meg az átok. A film ország-világ elé tárta az önzést, a hiú cifrálkodást, az elvakult, öngyilkos nemtörődömséget. Az elkésztő igazságot letagadni, menteni, magyarázni nem tudta ez a néző, de önkritikai érzék hiányában elfogadni sem. A visszautasításnak hát egyetlen módja maradt számára: kitérés a vita elől azzal, hogy „ne avatkozzék más az életünkbe”, s ha igen, akkor legyen átkozott.

Volt már részem hasonlóban, nem zavart. Rossz- és jókívánság, áldás vagy átok egyre megy — „kutyaugatás, számárbögés nem hallik az égig”.

Azt gondolhatnád, hogy minekutána ilyen szépen megvizsgáltam magam, napirendre tértem a dolog fölött. Nem. Hosszan elmerengtem, majd felütöttem Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárát*, hogy lássam, a régiek kire, miért, hogyan szórták átkaikat. Elámultam a szó első írásos előfordulásán: „A my pengig az Nadas wyze(n) való palot... ilety... Intyk is eo kegmeket hogy swketségre ne vegie eo kegmek hanem megh chinaltassa hogy Az keosseghtwl zytok atok es panaz ne essek Az varasra.” Eddig mit se tudtam ennek a kereken négyszáz éves tanácsjegyzőkönyvi intésnek a létezéséről. Nemcsak az átoktól való eltanácsolás miatt másoltam ide, hanem mert az említett asszony is, ama ritka-cifra Nadasmentéről való, amelynek vizén a pallót én is átfektettem, hogy közlekednénk rajta egykeellenes úgyben vizen túliak és inneniek érdekében egyaránt.

Bevallom Neked, egy pillanatra még büszke is voltam erre az átokra. Tudom én régtől, hogy „aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni”. Abban a bizonyos pillanatban úgy tűnt, nem hiába dudáltam. Vagy mégis?! Az a kalotaszegi asszony nem helyeselt, nem úgy járta, ahogy én fújtam, sőt ellenében járta, de nem mellékes, hogy az én dudám hangja perditette táncra, a kihívást-felhívást elfogadta. A hang tehát nem foszlott szét közegetlen térben. Igaz, nem lelt befogadásra, visszaverődött, de talán ez is egyik formája a visszhangnak, s amíg visszhang van, addig a dialógus és a megértés reménye is létezik.

Legnagyobb réme valamennyiünknek, akik hivatásunknál fogva bizonyos információk rendszerét közöljük az emberekkel: a visszhangtalanság. Az élőbeszéd csatornáján közlő tévé-rádiós mindig valamelyes szorongással bizza mondandóját mikrofonok, kamerák, adótornyok elektronikus laboratóriumára, mert sosem lehet biztos abban, hogy ezek a villamos impulzussá alakított hangok a nézőben, hallgatóban újra visszafordítodnak emberi beszédre. A nagy kérdőjel mindig ott görbed kísértetiesen fölöttünk: vajon kimondott szavaink nemcsak éterbe kergetett, pusztába kiáltott szavak?

Hátra- és végigtekintve tizenegy esztendőn, amióta a Kolozsvári Rádió és a Televízió antennájáról kergetem a szavakat-képeket az én frekvenciámon működő nyitott és értő fülek-szemek felé — egy hívójellel most rendbe állítottam őket, szemlét tartok soraik között. Nem soraikon vagy soraik fölött, hanem soraik között, mert nem azt kereselem, mit mondtam, mi mindenről szóltam — csupán az írásjeleimet igyekszem visszaidézni, az élőbeszéd láthatatlan, de hallható írásjeleit.

Alig talállok pontokat, megnyugtató, vagyis valamit befejező, valamit bár ideiglenesen lezáró pontokat. Úgy látszik, alig volt olyan gondolatom, mondatom, amelyik megérdemelt volna egy pontot, pontocskát, lélegzetnyi érvényességi időt, amennyi elégséges egy újabb gondolatöredék megfogalmazásához.

Nem bukkanok egyetlen felkiáltójelre sem, pedig gyakran kiáltva szóltam, mintha három felkiáltójel lett volna a mondat végén. Valójában tehát nem volt

egyetlen harsogó bizonyosságom sem. Viszont annál több jel nélküli vagy veszővel, három ponttal nyitvahagyott gondolat meredezik elő a sorból.

Milyen egy nyitvahagyott gondolat? Nyomasztó. Mert befejezetlen, mert sorsa bizonytalan, jövője fordulhat rosszra is, jóra is. Az én gondolatom — az én gyermekem, felnőtté válásáért felelős vagyok. A nyitva hagyott gondolat lényege maga a szöveg: *gond. Gond*—gondolat, gondolat—gond, amely minél súlyosabb, égetőbb, annál kevésbé görnyedek alatta, mert kimondva már több vállon oszlik meg terhe.

És így, megoszotttá térül és csak saját gondok erdején túl jutok el kérdőjeleim rengetegéhez. Mondhatnád most azt, hogy mindez így természetes, hiszen mester-ségem a kérdés, és nem hiába hangzik így mindennapi önvizsgáló teszttem: „Kérdezz valamit, és megmondom, ki vagy.”

Valamennyien vágyunk a bizonyosságra. Újra és újra meg kell győződnünk arról, hogy valami végre vagyunk a világon. Ha úgy érzem, hogy munkám eredménytelen, hatástalan — elvesztem az egyensúlyomat. És nem is akármilyen hatásra vágyom, hanem tömeges hatásra. A tévé tömegkommunikációs eszköz, s ebből egyenesen következik a tömeghatás követelménye.

Természetesen, ezt csak a jó műsorok érhetik el. A pedagógiai-etikai célzatú műsортípusok esetében a hatás maradárdósága és átütő ereje szempontjából azok a sikerültek, amelyek elsősorban a lélekre apellálnak. Jobb szó hiján „érzelmi tévénének” nevezem azt a stílust, a szerkesztésnek, a verbális és képi hatások kombinációjának azt a módját, amelyik lelki asszonzanciák kiváltására törekszik. Az ókori bölcssektől kortárs esztétikáig elméleteket is építettek erre a gondolatra. Arisztotelész katarzisa és Cocteau imperatívusza: „Döbbenst meg!”, abból a felismerésből születhetett, hogy a művészet befogadóira azoknak az információknak van a legerőteljesebb hatásuk, amelyek együttérzést, döbbenetet váltanak ki, amelyek az erkölcsi-érzelmi mechanizmust hozzák mozgásba.

A tévére mint a publicisztika és a művészet határán álló köztes műfajra hiánytalanul érvényes a katartikus hatás kiváltásának igénye. Tapasztalataim szerint ez a fajta hatás a legmaradandóbb és a magatartást legkövetlenebbül meghatározó. A katartikus átélés elmélyítésének gondolata adta az ötletet Kodolányi János *Földindulásának* kalotaszegi előadására. Az *Egyetlenem '79* című film készítése során a *Földindulás* három tömegankét bevezetőjeként került színpadra a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola diákjainak előadásában. A hatás akkora volt, amekkorára mi sem számítottunk. Sirt az egész terem, férfiak és nők egyaránt. Az emberek saját sorsukra ismertek. A darab drámai helyzetei, az egykézés tragédiák sorozatává burjánzó következményei olyan döbbenetet váltottak ki a közönségből, hogy az előadás színhelyein — Hunyadon, Mákfólván, Vistában — több száz interjúalany, valamennyi megkérdezett nyilvánította ki azt a meggyőződését, amely teljes egészében megfelelt a film pedagógiai céljának. Tömeges önkritikai vallomásokra került sor. Mindenki elítélte saját és az egész közösség addigi életvitelét, rossz hagyományait — az egykézést.

Nem véletlenül írtam előbb meggyőződésnyilvánításról, hiszen egyelőre nem volt itt többről szó, mint szóbeli manifesztumokról. A magatartás megváltozását ez még nem jelenti, de mindenképpen első lépés ebben az irányban. Követi-e szükség szerűen majd a második lépés — erről lehet vitatkozni, s ezt majd az idő dönti el. (Az öt évvel ezelőtt készült film hatásáról vannak pozitív tapasztalataink.)

Ennek a szociológiai kísérletnek a során hűségynéhányezer kalotaszegi közül több száz közvetlenül leadta voksát, és kötelezte el magát egy bizonyos szemlélet és magatartás mellett. Vitathatatlan eredménye a kísérletnek, hogy táborot támasztott a mi álláspontunk körül. Meggyőződésem, hogy más módszerrel, mint ezzel a katartikus-érzelmi ráhatással, nem lehetett volna ezt — többé-kevésbé „ellenséges” terepen — elérni.

Sokan mondták már, hogy az egyke komplexusom, magyarán: rögeszmémé vált. Vállalom, sőt szeretném rögeszméjévé tenni mindazoknak, akiket érint. És hogy ez így alakult, abban egy régi és személyes történet is közrejátszott.

Első találkozásom a jelenséggel abból az időből való, amikor Kalotaszeg létezéséről még nem is tudtam. Nyolcéves lehettem, amikor egy nap szüleim közötték velem, hogy örökbe akarnak fogadni egy gyermeket az árvaházból. Anyám élethálál között egy kockázatos műtét vállalásával tudott engem világra hozni. Több szülést nem ajánlottak az orvosok, s apámmal akkor elhatározták, hogy mégsem hagynak testvér nélkül. Az önző egyke lázadt fel bennem, s azzal fenyegetöztem, ha megteszik, világgá megyek. Hónapokig tartó meggyőzésük is eredménytelen maradt, sőt egyre konokabb lettem, magamba zárkóztam, szüleim attól tarthattak, hogy valamiféle búskomorságba esem. Serdülő koromban újra szóba került a ter-vük, de akkor sem tanúsítottam több megértést. Jó pár évnek kellett eltelnie, hogy rádöbbenjek a testvértelenség magányára, amelyet a legmelegebb szülői sze-

retet vagy barátság sem pótolhatott. Ez az élmény olykor büntudattá erősödött bennem, s ha az önvád csökkent is azóta, elmúlni nem fog soha. Nemcsak a későbbiek során tudatosult önzés és a miatta érzett szégyen vagy a magam sajnálása miatt van ez így, de mert látom, szüleimnek sem tudom egymagam mindazt megadni, amit szeretnék.

Gyakorta visszajár emlékezetembe egy tanítómese. A hindu riksakuli minden nap öt kenyert vásárolt a sarki szatócsnál. Alig keresett többet, mint az öt kenyér ára, s egyszer a szatócs meg is kérdezte tőle, minek neki az öt kenyér, hiszen egyvel is jóllakhatna. Ez igaz — mondta a riksakuli —, de kettőt kölcsönadok, kettővel pedig tartozom... Erkölcsi könyvvitelünk rendjéhez tartozik, ha hiteleink és adósságaink egyensúlyban tartják lelkiismeretünk mérlegét, s éppen embervoltunkból fakadóan nemcsak a „rentábilis“ befektetésekkel, hanem becsületbeli adósságaink törlesztésével is illik törődnünk. Mert, sajnos, nagy általánosságban igaz, amit apám szokott mondogatni: könnyebb egy szülőnek tíz gyermeket felnevelnie, mint tíz gyermeknek egy szülőt eltartania. Szóval testvér nélkül ez a mérleg is nehezen tartható egyensúlyban.

És most tovább mondom ütközéseimet az egykével, s látni fogod, hogy nem is tévednek, akik komplexust emlegetnek. Már egyetemi éveim előtt észrevettem, hogy az az Arad megyei falu, ahol élünk, családmódelben ugyanolyan, mint a miénk: mindenütt egy gyerek, néhány helyen kettő, az egész faluban alig akad többgyermekes család, de azok gúny és megszólás, botránkozás kövei a közvéleményben.

Harminchat évet éltek ott a szüleim, s mondhatom, a szemem láttára zsgorodott össze a falu még kisebbre, majdnem a felére. Persze, volt kiköltözés is, de a zsgorodást főleg az egyke idézte elő. Meg is írtam egy riportban több mint tíz éve, éppen a *Korunk*nak. Az írás csak a kefelevonatig jutott el, de magának a felmérésnek és a hosszú interjúknak annyi hasznuk volt, hogy három családban a második gyermek is megjött. Legalábbis nekem azt mondták a szülők, hogy ezért.

Amikor először jártam Kalotaszegen, a jelenség maga már ismerős volt előttem, de itt drámaibb színekben mutatkozott meg, mint falumban. Kós Károly krónikái s mások írásai egyre erősítették a hívó hangot, hogy mikrofonnal, kamerával vágjak neki a témának. Ekkor már bennem éltek az összes képek, helyszínek, elképzeltem, hol, milyen ciné-vérite jeleneteket fogok kilesni, kívánni, már „láttam“ a film epizódjait, tudtam, hogy a végén a foghíjas osztályban az elsősök visszszámolásával az oszthatatlan egyik-egykéig, a fogyás legszuggesztivebb képeivel fogok pontot tenni a filmre, illetve három ponttal függőben hagynom a döbbenetet.

A felvételek több megszakítással hónapokig tartottak. Volt olyan hét, hogy csak egy-két percnyi anyagot tudtunk felvenni. Az alanyok nagy része nem tudta pontosan, hogy mi a készülő film témája. Korábbi falujárásaim alkalmával észrevettem, hogy amint szóba jött az egyke, az emberek bezárkóztak. Egyes családhoz kellett folyamodnunk: azt mondtuk, hogy a kalotaszegi emberek életéről, szokásairól, művészetéről fog szólni a film. Az 1975-ben bemutatott első részben, a „lopott“ mondatok egyikében elhangzik a következő kérdés: „...és gyermek miért csak egy van, K. bácsi?“ „Erről nem beszélünk, nem beszélünk, nem...“

Ez a mondat jellemző volt minden falura, minden családra, kivéve az unokák után hiába sóvárgó vistai Ilona nénit, András István téesz elnököt, a mákófalvi volt K.u.K. haditengerész Kocsis bácsit. Kivételt alkottak a középiskolát végzett fiatalok is, akik több felelősséggel tekintettek falujukra, mint a többiek.

Noha a film közvetlen témáját homályban hagytuk, sok alany gyanút fogott. A kérdésekből kierezték kritikai viszonyulásunkat, és nem álltak szívesen szóba velünk. Kalotaszeget különben is elkényeztették a riporterek, szociográfusok, folklórgyűjtők. Megszokták a dicséretet, azt, hogy szép viseletükért, varrottasikért, faragványaikért, házaikért csodálják őket. A számonkérő hang szokatlan volt.

Egyik megrázó élményünk Mákófalvához fűződik. Kétszintes kőház, hatalmas udvar, lakója egy idős, gyermektelen házaspár. Nagyáruházi tételekben kerül elő a ládából, szekrényekből női és férfiruha, szöttes, varrottas — mindaz, amit két szorgalmas ember fél évszázadon át összegyűjtött, s aminek nagy részét sohasem használták. Kiderül a beszélgetésből, hogy a gyermeknek még a hiánya sem merült fel ötven esztendői házasságuk alatt. Többször is rájuk kérdezek: kinek, miért ez a szorgalmas halmozás? A néni csak legyint. Durvábban fogalmazok: ...és ...majd... kire marad mindez a sok kincs? Hátat fordít, mintha nem hallaná, s szinte dühvel lódítja az asztalra sok ezer lejt érő, „több rendbéli“ drapériáit. Újabb és újabb darabokat terít ki, hogy ámuljunk. És ne kérdezzünk.

Valóban ámulunk, de főleg azon, hogyan lehet leélni egy életet a „kinek“ és a „miért“ kérdése nélkül. Mert még azt sem mondhatják: maguknak. A láda egyik sarkában 48-as emléktárgy préselt virággal. Ennyi hát a hazafias érzés és társadalmi kötelességtudás ebben a cifragazdag bazárban?

Az *Egyetlenem* '79 első részének nagy vesztesége, hogy mindez nem került a celluloid szalagra. Nem tudtam higgadt maradni, elragadtak az indulataim, köszö-nés nélkül kirohantam az utcára. Adelman Alfréd operatőr dolgvégezetlenül jött ki utánam. Kérte, forduljunk vissza. Nem tudtam visszamenni abba a házba. Az idén pedig már nem is lett volna kihez. Meghaltak a kincshalmazók.

Bogártelken megismertem egy hatvan körüli férfit. Egykés szülő, nős fiának is egykéje van. Elmondta — mint még annyian —, neki több testvére van, de ma már ez nem divat. Ma sokkal módosabbak az emberek, mint az ő gyermekkorában voltak. Az udvaron majorság, disznók, bivalyok, autó, az emeletes házban népi bútor, „úri“ bútor —, de gyerekből elég egy. Ő nem ért ezzel egyet, de a család, a felesége, fia, menyé, a falu...

— Vegyük szalagra, amit elmondott.

— Arról szó se lehet. Erről nem beszélünk.

Bekapcsoltam a magnót. Addig provokáltam, amíg a felesége is hajlandó volt nyilatkozni, de csak miután a filmfelvevőgépet kivitette a házból. A „Jopott“ hangfelvételt Lukács Zsuzsanna vágói leleménnyel megfelelő képekkel is „lefedte“. Adás-ba került. A film bemutatása után azt üzenték, hogy agyonvernek.

Hónapok múlva felkerestem őket. Kassay Miklóst vittem magammal békítő-közvetítőnek.

— Nincs mit tárgyaljunk — mondta a házigazda, s becsapta előttünk a kaput. Mégis bementünk. A nyári konyha ajtajáig. Ebédeltek, mintha ott sem lettünk volna. Másfél órát támasztottuk az ajtófélfát, s mondtuk a magunk igazát.

— Mondja el, hogy nem ért egyet a filmmel, vagy mi az, amit másként lát, mint mi.

— Amit akkor elmondtam, az igaz, de minek tették be a tévébe? Azóta rajt-am nevet az egész falu. Persze igazuk van, mert nem jól van az, hogy fű női be a küszöbököt, meg hogy már alig vagyunk a faluban. Filmezzék — de ne velem.

— Akkor az agyonverés elmarad?!

— Sokat beszél az ember, ha mérges.

Öt év múltán újból arra jártam. A kapuban ott az unoka. Jól megnőtt, már iskolás. Egy három-négy éves kislánnyal játszik.

— Ki ez a kislány?

— Klárika, a testvérem.

— Gólya-gólya vaslapát, hozott neked kis babát — mondom neki az alkalomra átírva a hajdan tőle hallott versikét.

— Igen.

— Nagypád haragszik még?

— Nem.

Néhány házzal odébb fiatal asszony integet a nyitott utcaajtóból.

— Emlékszik rám? A Kovács Istvánka keresztelőjén engem is szekált, hogy miért van csak egy gyerekem. Megvan a második is. Most már örül?

— Igen, de maga sem bánta meg, ugye?

Kacag, s beinvítal egy pohár „mízes“ pálinkára, szelet kalácsra.

Daróc kétszáz méterre fekszik Bogártelkétől, ott lakik egy érettségizett fiatal-asszony, Albert Kati, tisztviselőnő Egeresen. Ő másként gondolkozik, mint a falu népe, annak idején három gyermeket tervezett.

— Kettő már van, de magának hány van?

Ezt a kérdést senki sem mulasztja el. — Mert a városiak mind mondják, hogy ne egykézzünk, közben nekik is csak egy van. Bort isznak és vizet prédikálnak.

— Nálam is megjött a második.

— Akkor maga jó pap.

Sárvásáron még vékony erecske a Sebes-Körös. Sás, nád, káka között bók-lászva keresi útját tágasabb medre felé. Tükre is csak néha csillan tenyérnyi helyen a zombék alatt, ha a Vigyázó felől rásüt a délutáni nap. Gránittörmeléken, béka-són tisztulva szélcsendben néha hallik csobbanása is. Itt hangzik el az *Egyetlenem* '79 utolsó kérdése, itt mondja a film utolsó mondatát a fiatal, négygyermekes Halayné: „... az az idő már itt van.“ Vagyis az az idő, amikor megszólják azt, aki nem átalija a régi, gyilkos szállóigét hangoztatni: „Egy gyerek örömmel is, bánatnak is elég.“

Jó lenne, ha ez a pont, amit ő a mondat végére tett, egy biztos pont lenne a kérdőjelek légiójában.

Kedves Barátom, itt az írást abbahagyom, mert befejezni nem lehet, akárcsak magát a témát sem.

Ölel:

Csép Sándor

Egy római út feltárása Kolozs megyében

A római-dáciai út történetének egyik legfontosabb forrása az Ajton határában talált mérföldkö (miliarium) felirata. Ezt a követ Szathmári Pap Mihály, kiváló érem- és felirattan-szakember (aki egy híres régiséggyűjteménnyel is rendelkezik) a XVIII. század második felében, valószínűleg a hatvanas években hozta Kolozsvárra.

A felirat szövegéből megtudjuk, hogy ezt a mérföldkövet a Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum equitates (az 1-es számú hispán gyalog- és lovasezred) katonái állították 107—108-ban a Potaissa—Napoca (Torda—Kolozsvár) útszakasz megnyitása alkalmával tízezer lépésre (=14 483 m) Potaissától, és hogy ezt az utat Traianus császár rendeletéből építették. A feliratot többféle-képpen irták át, és sok vitára adott alkalmat. Egyesek úgy vélték, hogy a római út a Feleki-tetőn, mások szerint Györgyfalván át vezetett Kolozsvárra.

A követ a múlt században még a Szathmári-házban (Külmagyar utca 29. sz. — ma Lenin út 75. sz.) látta Th. Mommsen, le is másolta, később pedig a Corpus inscriptionum Latinarum, III. 1627. sz. alatt közölte.

Szathmári Pap Mihály kézirataiban (amelyek a Babeş—Bolyai Tudományegyetem könyvtárában vannak) több mérföldkö rajza található, és az egyiknek a szövege, csekély eltéréssel, megegyezik a Mommsen által közzétettel. A felirat már 1773-ban közzismertté vált Seivert Bécsben megjelent műve (*Inscriptiones monumentarum Romanorum*) révén: 1863-ban Torma Károly újraközli és helyesbíti Seivert szövegét. Megjegyzendő: Torma szövege csak néhány helyen tért el a Mommsenétől.

Azóta több mint kétszáz esztendő telt el, és a szakembereknek a mai napig sem sikerült megtalálniuk a római utat. A *miliarium* is elkallódott az első világháború idején. Ajton régiségei sem vonták magukra különösképpen a régészek figyelmét, míg Tiberiu Cerghi történelemtanár, az ottani általános iskola igazgatója a község művelődési otthonának épületében kis múzeumot nem rendezett be, amelyben a falu területén talált ókori leletek és a helybeli újkori néprajzi különlegességek láthatók. Ez felkeltette a lakosság érdeklődését a falu múltja iránt, és így sikerült megmenteni a mezőgazdasági és építkezési munkálatok alkalmával előkerült régészeti leleteket is.

1975 nyarán a kolozsvár-napocai Történeti és Régészeti Intézet megbízásából Winkler Judit, Mihai Blăjan és Tiberiu Cerghi megkezdte az ajtoni római kori maradványok felkutatását. E munkálatban az iskolások önkéntesen és nagy odaadással segítettek. Az úthálózat feltérképezését D. Ursuţ, az Erdélyi Történelmi Múzeum topográfusa fogja elkészíteni.

Miután több II—III. századi ház romjait sikerült feltárnunk, többször is bejártuk a terepet, de az általunk keresett római utat nem találtuk. Mint legtöbbször a régészetben, most is a véletlen jött segítségünkre: két idősebb pásztor elbeszélte nekünk, hogy a század elején, szüleik az Ajton és Györgyfalva határában lévő legelőn, kis mélységből, több szekér követ ástak ki, és ebből építették a házukat és a gazdasági épületeket, de a lelőhelyet még hozzávetőlegesen sem tudták megjelölni. Egy másik szerencsés véletlen pedig az volt, hogy a község északnyugati határa lejtős lévén, az esős időszakban a víz elárasztotta a kerteket, így hát a háztulajdonosok egy 1,20 m mély mesterséges csatornát ástak a víz levezetésére. Az 1975-ös száraz nyár után a víz leapadt, és a csatorna falában jól látható volt, hogy a vontató 70-80 cm mélységben egy 6-7 méteres sávon 2-3 sor rakott követ vágott át. Ezt vizsgálván arra a következtetésre jutottunk, hogy ez lehet az Ajton határában talált mérföldkövön említett római út.

Tíz méter távolságban a falu szélétől, a lefolyócsatornával párhuzamosan kutatóárkot ástunk, és így 0,70-0,90 m mélységben ismét elénk tárult a kövezett úttest, melyet további 8 méteren követtünk. Véleményünkben megerősített még az is, hogy az út mellett és felette is római cserepeket és egy második századi bronzérmét

találtunk. Ezek után nem férhetett kétség ahhoz, hogy a régen keresett római út e szakaszát teljes épségben megtaláltuk.

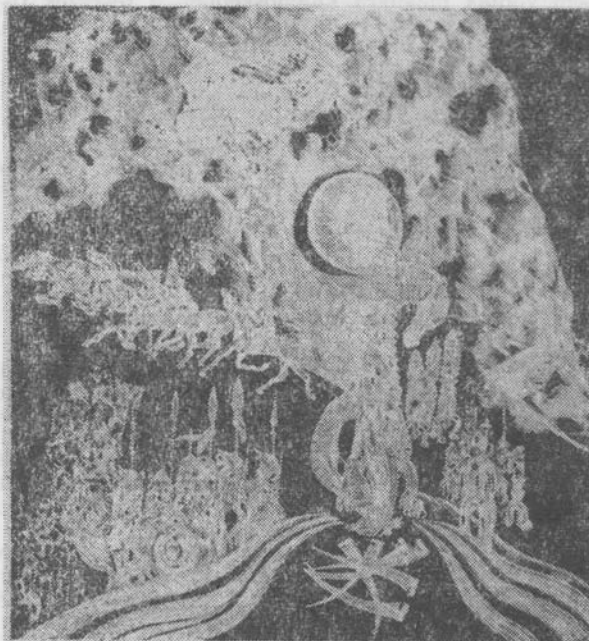
Az út szerkezete rendkívül egyszerű: a kiegyengetett talajra 2-3 réteg kavics-csal vegyített homokba ágyalt homokkővet helyeztek el (a követ a feleki hegyoldalról bányászták), lefedték kavicsos homokkal, és alaposan lesimitették. Az így elegyengetett út alkalmas volt a kereskedelmi és a katonai forgalom gyors lebonyolítására.

A további feltárás már nem okozott különösebb nehézséget, több kutatóárkot ástunk (50, 100, 150 m távolságban); megállapítottuk, hogy a századok folyamán helyenként az útköveget felszedték, de elég hosszú szakaszon jó állapotban megmaradt. Így sikerült ezek után a Borháncs-telepig nyomon követni az Ajtontól kiindulva, Györgyfalván át a kolozsvári erdőn keresztül haladó római utat. Az Agronómusok Házán túl a város épületei miatt a további kutatást nem folytathattuk.

Ekképpen oldódott meg a helyi római kori történelem egyik jelentős kérdése, nevezetesen a Potaissa—Napoca út vonulási irányának és építkezésének technikája. Az eddigi, majdnem általánossá vált közhiedelemmel szemben az út nem a Felekitetőn haladt át, hanem (amint azt már a múlt századtól kezdve jogosan feltételezték) a könnyebben járható terepen, Ajtontól Györgyfalván keresztül vezetett be Napocára, majd innen tovább haladt egészen Porolissumig (Mojgrád és Zsákfalva határában, Zilahtól északkeletre), Dácia határvárosáig, és ezen túl összekötötte a provinciát Pannóniával. Sztrabón görög geográfus feljegyzéseiből tudjuk, hogy a rómaiak különös fontosságot tulajdonítottak az utak építésének és a mérföldkövek felállításának, hisz az utak tették lehetővé a csapatok gyors mozgását és a kereskedelem lebonyolítását, amely a római birodalom kiterjedését és felvirágzását biztosította. Így érthető, hogy Traianus császár nyomban Dácia meghódítása után, 106-ban elrendelte az utak kiépítését, és — amint az ajtoni mérföldkö bizonyítja — a fő útvonal (amely a Dunától, a mai Orsova városától a meszesi hegyeken át Porolissumig haladt keresztül) el is készült már 107—108-ban Napocáig.

A kutatócsoport részéről:

Winkler Judit

Beczásy Antal: Dózsa

Dobos László olvastára

Gondolatok a könyvtárban

Világirodalmi keretben, a Kriterion Könyvkiadó *Horizont*-sorozatában jutott el hazai olvasóközségünkhöz a csehszlovákiai Dobos László eddig is nem kis fel-tűnést keltett regénye, az eredetileg Pozsonyban, a Madách-kiadónál 1976-ban meg-jelent *Egy szál ingben*. Az író gondolati riportázsában, az emlékezéssel szinte láto-másszerűvé vált helyszíni leírásaiban megelevenedik a szlovákiai magyarság élete ama nagy időben, amikor hatalomváltások és új világháború közepette a kisem-ber, minden kisember annyit szenvedett. Sokféle náció sodródása, megviseltsége, egyéni és csoportos tragédiája ebben a regényben egy kis falu — talán bodrogközi település — reményekkel és csalódásokkal, vérrel és holtakkal terhes változásaiból komorlik elő. „Elmentek a csehek, láthattam a hazájukból kivert lengyeleket, el-vitték a férfiakat katonának, hősi halott rokonaim és ismerőseim lettek, most meg a zsidókat kénszerűen halálos ismeretlenségbe“ — szorong az író ifjúkori benyo-másai közt, de a hóba-fagyba dermedő, aknatűzben pusztuló kishonvéd sorsa sem ér véget odakünn, mert aki a véstől vagy a fogságtól meg is menekül, azt odahaza valami váratlan új jelenség, a háborút követő áttelepítés vagy lakosságcsere meg-próbáltatásai várják... Itt van az a történelmi kérdőjel, ahol a romániai magyar olvasó megáll.

Mi ezt az utóháborúságot nem éltük át.

Olvashatunk pedig másutt is róla. Mintha a tényleges eseményeket követő emlékezés idő-törvénye szólalna meg: a szlovákiai magyar lakosságnak ez a cseh, lengyel, zsidó sorshoz oly félelmetesen hasonló 1945-ös, 1946-os, 1947-es kálváriája egyszerre több irodalmi mű olvasmányerejével is belénk mar, meggondolkoztat, ki-váltva az összehasonlítást a mi sorsunk egykorú kedvezőbb alakulásával, egészen más — bár azonos történelmi feltételek közt lezajlott — gazdasági és társadalmi láncsorok érvényesülésével. Dobos László szókimondó irodalmi fellépése után Doba Gyula regénye, az *Ivna* k a csukák, a Madách Könyvkiadó 1977-es bestsellere, nyi-tott rá ama évekre, egy kis falu — ezúttal a Garam táján meghúzódó település — szétszórását vázolja fel szívbeemarkoló közvetlenségében. Az átdübörgött front mögött gazdátlanul maradt — nevében képzeletbeli, valójában ugyancsak valóságos — Füzesnyék saját paraszti képességeiből összeszedi magát, megtalálja ősi csere-viszonyát az északi szlovák falvak népével is, s egyszerre csak munkaszolgálatra vagonozzák be a férfiakat: számukra a lezajlott háború a békében sem ér véget.

Igaz, egyesek hazaszökdősnek Csehszlováziából, hogy otthon családjukat istápol-hassák, s már-már kalandos adomává szelődül az emberpiac emléke, de beüt az újabb rendelkezés, s a Doba-regény tovább szövi a sötét történetet. Most már vá-lasztani lehet a csehországi kitelepítés vagy a Magyarországra való áttelepítés kö-zött. „Mondd, pán Milán — kérdi a falusi fiú szlovák barátját —, hát miért kell nekünk elmenni innen, ahol születünk? Rosszat tettünk valakinek? Miért harag-szol ránk, pán Milán, és a barátaid miért haragudznak a mi népünkre? Azok az embereitek, akik a hegyek közül lejöttek és deszkáért takarmányt vetek tőlünk, nem haragudtak ránk.“ Milán úr személyileg nem haragszik, de fentről jött a parancs, a faluból menni kell!

Mindkét regény felveti a falubeli régi kommunisták külön balsorsát. Valamiért küzdöttek, szembeszállva Horthy kakastollasaival, de nekik is távozniuk kell, a népük egyetemére kirótt felelősségrevonás alól osztályharcos múltjuk sem enged kivételt. Fábry Zoltán ebben az időben írta fájdalmas naplóját a stózi magány-ban, s minden sora vád volt az elfogult általánosítások, a „kollektív bűnözés“ le-gendája ellen, párhuzamot vonva zsidók és magyarok szenvedései közt. Ez a napló csak azért nem jelent meg, mert ama „győzelmes február“, mely 1948-ban a Be-neš-féle visszahúzó erőket a dolgozók forradalmi megmozdulásával leverte, egyben csapást mért a cseh és szlovák polgári nacionalizmusra is, s Gottwald vezetése

alatt a kommunista hatalom visszaadta a magyar dolgozók nemzetiségi jogait. Véget érték mind a kitelepítések, mind az áttelepítések, majd felszámolódtak az erőszakos „reszlovakizálás” is, s maga Fábry teljes odaadással bekapcsolódhatott a feltámadó szlovákiai magyar közéletbe.

A magyar nemzetiség javára vált fordulatot Juraj Zvara szlovák szociológus már egy 1969-es tanulmányában (az EPOCHÁ szlovák könyvkiadónál megjelent *Magyarok Csehszlovákiában* című kötetben) így jellemezte: „...a munkásosztály uralomra jutása lehetővé tette számos általános demokratikus jellegű s főleg az 1945—1948-as éveknél a magyar nemzetiségi kisebbség életében és helyzetében mutatkozó következményei felszámolásával kapcsolatos kérdés rendezése után a két nemzet és a magyar kisebbség közti kapcsolatokban a szocialista internacionális alapon alapuló *szocialista megoldásra* való áttérést.” Ez tükröződik a most kezünkben forgó Dobos-regényben is, megnyugtatónak oly sok viszontagság után. Megérkezik az első magyar újság és körbejár. „Legtovább — írja az ifjúkorára emlékező regényíró — nagyanyámnál időz, nézi, magához is tartja, akár az ünneplő fehérneműt. Olvasni nem láttam soha, a kalendáriumból is a napok egymásutánját böngészte csupán: most mohón nézi a nagy fekete betűket, még mosolyog is. A háború utáni első magyar újság hatalmas ekeket hasít az életekbe, barázdát hagy maga után, termékeny, mély barázdát.” S a nagyanya az éveken át nélkülözött magyar újsággal kezében kimondja: „Szabadok vagyunk mi is.”

Akaratlanul arra kell gondolnom, hogy nálunk négy évvel hamarabb irtunk „felszabadulás”-ról akár a brassói *Népi Egység*, akár a kolozsvári *Világosság* hasábjain. Dobos László is, Duba Gyula is bevetetlen földelkről, parlagon maradt határtól írt, azokban az években — „a hontalanság éveiben”, ahogy Pozsonyban mondják — a magyar paraszt bizalmatlan volt, nem dolgozta meg bizonytalanán a föld birtokát. Ugyanekkor nálunk Erdélyben a földosztás zajlott le, a földeken új vetés ringott, és gyárakban, vasútvonalakon, falun-városon egyformán, a romok eltakarításának, az újjraépítkezésnek a hőskora következett be, románok és magyarok testvéri összefogása, ami megtalálta kifejezését költőink, íróink, zeneszerzőink, festő- és szobrászművészeink forradalmi pátoszában is.

Mi történt ott és mi történt itt?

Ott: a polgári és munkáspártok évekig tartó elvtelen együttműködése a csehszlovák „nemzeti egység” jegyében kikapcsolta a közéletből a magyar tömegeket, annak ellenére, hogy éppen Dél-Szlovákiában, tehát a magyarok lakta vidéken, rendkívül erős volt a kommunista mozgalom, s Major István, Steiner Gábor, Mező István vezetésével százezrek meneteltek vörös zászló alatt az első köztársaságban. A magyar munkások, szegényparasztoi, földmunkások cselekvő részt vettek a katonai felszabadítást követő rövid időben, amíg népükkel együtt őket is állampolgári jogaiktól meg nem fosztották. Juraj Zvara írja már említett tanulmányában: „Szlovákia déli járásában a viszonyok meglehetősen *komplikálódtak*. A közéletben érezhetőek voltak annak a ténynek a következményei, hogy a déli járásokban a *forradalmi erők politikai bázisa* a magyar kommunistáknak a politikai életből való kizárásával jelentős mértékben meggyengült.”

Itt: a magyar kommunisták széles népfronti keretben, a Magyar Népi Szövetségben, alkotó tömegmunkára gerjesztették az észak-erdélyi magyar tömegeket, akik már akkor az ODA, vagyis az Országos Demokrata Arcvonal oldalára állottak, szoros egységben a román dolgozókkal, amikor a bukaresti tábornok-kormányokban még nem válhatott úrrá a népfronti irányzat, s Észak-Erdélyben szovjet katonai hatóság alatt kellett átmenetileg az itt élő lakosságnak a saját maga közigazgatását megvalósítania. A Román Kommunista Párt nemcsak a népi erők hatalomra jutásáért szállt síkra, hanem keményen állást foglalt mindama román polgári törekvések — a „történelmi pártok” nacionalista aspirációi — ellen, melyek a nemzetiségek jogfosztását, kitelepítését, beolvasztását célozták. Ez a forradalmi magatartás lehetővé tette az ország békés egyesítését a közös munka, az itt élő „többségiek” és „kisebbségiek” testvéri egymásratalálása és egyértelmű hazafisága jegyében.

Amire Csehszlovákiában 1948 februárjáig kellett várni, éveken át megpróbáltatásoknak kitéve a lakosság jelentős részét (a magyarság száma Csehszlovákiában több mint 600 000), az a kedvezőbb romániai körülmények közt a szovjet és a román haderő felszabadító előnyomulását követően már 1944 őszén bekövetkezett, s a Groza-kormány uralomra jutásával, majd Kolozsvárra való bevonulásával 1945 tavaszán kapott végleges formát. A haladó román erőkkel együttműködő Magyar Népi Szövetség lényegesen hozzájárult a népi demokrácia megerősítéséhez s a szocializmus alapjainak lerakásához, s az újjászülető Romániában olyan nemzetiségi közéletet intézményesített, amilyenre Csehszlovákiában sajátos politikai eltérések folytán csak évekkel később kerülhetett sor.

A Dobos-regény romániai újrakiadása egyidőre esik a már szocialista körülmények közt felnőtt új romániai magyar nemzedék fokozott érdeklődésével az 1944-et követő történelmi szakasz iránt. Ezt az érdeklődést az egyre sűrűbben nálunk is megjelenő önéletrajzi regényeknek, emlékiratoknak kellene kielégíteniük, de emlékiróink (e sorok íróját sem véve ki) egyelőre éppen csak a felszabadulásig értek el, s így a Magyar Népi Szövetség története még megíratlan. Pedig ez a történelmi pozitívum egyensúlyban tarthatná a kelet-európai térség negatív emlékeit, józan intésül mindarra, ami az eredeti helyes magatartásokat megőrzi és továbbfejleszti. Mint ahogyan a csehszlovákiai dolgokra emlékező írók is tanulságul szolgálhatnak mindazzal szemben, aminek népeink dunavölgyi egymásrautaltságában nem szabad megismétlődnie.

Ami a szlovákiai magyarság egykori meghurcolásának történetét illeti, nem állt meg a közlés láncolata. Gál Sándor új Madách-kiadványa, a *Kavicshegyek* 1979-ben is gyermekkori traumaként idézi a megtörténteiket. A kötet *Első osztályú magány* című elbeszélésében élesen felvillan a kép: „Egy katona állt az ajtóban. Egyik kezében papír volt, a másikban puská. »Maga lenni Kovacs?« — kérdezte. »Kovácsné« — mondta anyám. A katona becsukta maga mögött az ajtót. »Te... pakolni... gyorsan... gyorsan...« Anyám nem szólt egy szót sem. A katona leült a priccse, puskáját az ölébe fektette, és nézett ránk. Nemsokára autó állt be az udvarba.“ Hát igen, utánanéztem a Rákos Péter-féle cseh nyelvű magyar irodalmi lexikonban, s látom, Gál Sándor hét évvel fiatalabb az 1930-as születésű Dobosnál és Dubánál, alig volt tehát nyolc-tíz éves, amikor az a kép oly mélyen belévérsődött. A mi erdélyi felszabadulásunk megírását, beleértve a Magyar Népi Szövetség történetét, azért sürgetem, mert alkalmat adna korkülönbőség nélkül mindenkinek, hogy Dobos László, Duba Gyula vagy Gál Sándor egykor szerzett élményeinél de-rűsebb, emberibb, jövőbe nyílóbb benyomásokat ébresszen.

Balogh Edgár

Nagy Pál barangolásai

Nagy Pál könyvének* olvasása közben döböntem rá, milyen rendkívüli embertől fosztott meg bennünket a sors, a tragikus véletlen. Egy olyan ember-típust köszönthettünk benne, amilyen kevés van művészeink között, aki önfeláldozó demokratizmusával, pedagógiai és szervezői tehetségével széles körben tudott hatni. Könyve elsősorban egy rendkívüli magatartást példáz, azét a művészemberét, aki örvideni tud a kolléga remekül sikerült munkájának, még ha felfogása merőben ellentétes is. Nagy Pál mindent megért — a tehetség-telenségen kívül —, és végtelen áldozatokra képes, hogy ezt mások is megért-sék. Szinte utat mutat a pályatársaknak az egységes, nemes harcra, a fennkölt versengésre, a pezsgő képzőművészeti légkör megteremtésére. Könyvét a nagyközönségnek szánta, de talán a szakember tanulatul belőle a legtöbbet, a szakember, aki a mások munkáját hajlamos lekicsinylő tekintettel nézni...

Nagy Pál könyve nem csupán a művészettörténetre nevel, nem csupán a nagy művek születését mutatja be ol-

vasójának, nemcsak a forma, a szín belső, intim világába kalauzolja el olvasóit; ő a legtöbbet adja, ami művészi írásban lehetséges: érzékeny tesz mindannyiunkat a művészet befogadására. Közéledése meleg humánusan keresztül mintegy tenyerére vesz minket, és baráti hangon magyarázza, hogy a színek zenéje, hangszerelése, üteme és ritmusa, a formák dinamikája, az arcok kifejezőereje a lényeg, és nem az elbeszélő jelleg, nem a közönséget is meg-alázó didaktikus elmagyarázás, ami által csak eltávolodni lehet a művektől. Szinte megható az az erkölcsi emé-kedtség, amivel Nagy Pál minket, olvasókat komolyan vesz, elvitatják velünk, sőt igazat ad nekünk, majd a tárggyal kapcsolatban megvallja legbensőbb, személyes töprengéseit, végül szinte velünk együtt megadja a kristálytisztá, mara-dandó emlékü következtetést. Olyan természetesen veszünk részt a Rembrandt-önarcképek készítésében, mint amilyen jogosan otthon érezzük magunkat Morandi intim, „szinte leköthető“ szín-áryalataiban, vagy közvetlenül átérez-zük azt a belső feszítőerőt, ami Van Gogh sárga aranyait a felszínre dobta. Vele együtt örvendünk az egyiptomi

* Nagy Pál: *Barangolások a képzőművészetben*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979.

szobrász merészségének, hogy saját magát is ábrázolni mert a csónak szélén. Ez a jó kalauz, ez az érezhetően jóbarát könnyeden, szellemesen és mély lélekkel ismert meg a művészettörténet és a terpentinszagú műhelyek levegőjével, s miután társaivá váltunk, úgy érezzük, neki joga van arra is, hogy mai művészetünk, rohanó korunk művészeti kevergéseiben is tanácsot adjon.

Nagy Pál nem értekezik — ő „csak” bevezet csodálatos hangulatokba, az érzelem és a logika erejével. Megérezzük a stílusok milyenségét, tapasztalva, hogy átfutótt szavai mögött hallatlan képzőművészeti kultúra feszül.

Könyve egyedülálló könyvkiadásunkban. Elsősorban azért, mert újszerű képzőművészeti írások felé nyit utat. A belső életritmusokat, a színek fanyar vagy vitális világát tárgyalja, érti jelentésüket. A kompozíció, a vonal, a forma a grammatikája, és ezek olyan jelrendszerek, amelyek egyedüli méltók arra, hogy a plasztikai, optikai művészeteket kifejezzék. Tömörítése lényegi, az agy vitalitására épít, felkelti érdeklődésünket, de meghagyja szabadságunkat, hogy mi döntsünk. Aktív kiállítás-szemlélet nevel, de aktív képzőművész is, olyat, aki kritizálhat, de aki kritizálható is, olyan érzékenységgel, olyan „antennájú” embert, aki nem tudja, mi az önelégültség, akinek az elért eredmény csak lépésfokok a továbblépéshez.

Csodálatos, ahogy szinte mennydörögően megerősödik a hangja az utolsó féloldalt kitevő mondatban, ahol az addig szelíd hangú barát és tanító dinamikusan tudunkra adja, hogy mindezt halálos komolyan mondta, és hogy csak ilyen demokratikusan-tisztán, rugalmasan közelíthetünk a művészethez; csak így őrizhetjük meg emberi méltóságunkat.

A közeledés totális képzőművészeti jellege sajátos varázst ad az egész írásnak. Az olvasó úgy érzi, titkokba avatják be. Itt nem költőien, magasröptően írnak a képzőművészetről, hanem magát a képzőművészetet írják meg, a festő és alkotó legbensőbb impulzusait. A művészet lényegét kapjuk itt, küzdelmes, belső dinamikájával, egy festő intim műhelytitkait. Csakis egy alkotó, kereső ember mindennapi munkája adhatja meg azt az aranyfedezetet, amivel Nagy Pál leírja a különböző irányzatok egymáshoz való születését, egy-egy festői szemlélet megfáradását és az új, kifejező erőnek az eljövételét.

E nagyszerű ember emlékét úgy őrizzük meg igazán, ha eme írást páratlan kezdetnek tekintjük, és egész képzőművészetünkhöz e példakép nyomán elindulva közelítünk, ilyen őszinte etikai tartással folytatjuk megkezdett munkáját.

Nagy Pál rugalmas szemléletét igazolja az a tétele, hogy nagy múzeumokban a látogató sokszor nem azt látja viszont, amire felkészült, a legnagyobb mesterek művei is jelenthetnek csalódást eredetiben nézve, míg más, kisebb, jelentéktelenebbnek tartott festők szín- és kompozíciós világa hatalmasná nő, új értékrendek felállítására kényszeríti a nézőt. Nyomatékosan felhívja a szerző figyelmünket: engedjük a kép természetes hullámain felénk áramlani, hisz a ránk kényszerített nagyság vagy értékrend szerint úgysem kapunk maradandó élményt. A néző és mű közötti viszony áhitatos, bensőséges jellegét hangsúlyozza, a döbbenet pillanatát, amire talán mindenki képes, lelki alkotának megfelelően. Ezért nem épít a nézőben lelki gátlásokat, nem ad receptet a képről, de olyan kulcsot ad, amellyel mindenki saját lelkének zárjait nyithatja ki a rácsodálkozás pillanatában. Ez az az élmény, amelyről ha baráti körben beszélünk, átütő erővel, mágiusan, ragályosan fog hatni, ez az az élmény, amely nem hasonlítható össze a házi feladatként felfogott múzeumlátogatással.

Az író ugyanúgy otthon van Henry Moore pozitív és negatív formái, az univerzumot átfogó plasztikai jelei közt, mint Braque szín-fúgáiban vagy a japán mesterek tusrajzaiban; otthon van időben, lelki töltésben, szenvedélyben, értelmi vitalitásban — a mű megszületésének körülményeit idézve. Közvetlen közeledése a bronzhoz, a hamvas temperához, a férfiasan mély tűző olajhoz, a ledéren nemes akvarellhez hozzásegít, hogy betekintsünk a művész lelkületébe is. Az idő sűrítése, az idő megállítása, a tárgyak kifeszülése és konstruktív ereje a térben, avagy az idő költői elhalása — mind olyan kategóriák, amelyeken, mint hangszeren, játszik igényesen.

Ilyes Gyula véleményét aláhúzva, a szép nyelvezet tulajdonképpen az igazmondásból fakad. Nagy Pál izes nyelvét, szép stílusát is a belső logikának, a megérett és igazolt erkölcsiségnek köszönhetjük; téglát téglára rak, nem kártyavárat épít, minden sarkosan, jól illeszkedik egymáshoz, az ad nyelvezetnek belső súlyt és ritmust, megbízhatóságot. Nincs szüksége idegen szavakra, nem menekül ködösen hangzatos, agyonkultúralt kifejezésekbe, ez elsősorban humánus zavar, azt az egyezséget, amit az olvasóval, a tárlatlatogatóval a könyv elején kötött. Kezét a vállunkon érezzük, nem szorosan, de azért mégis stabil, megbízható melegséggel, s hanghordozása, nyelvezete mindvégig ennek a kéztartásnak a kifejezője.

A képzőművész egy lakásba belépve először ösztönösen a falakat nézi. Gyak-

ran láttam csalódott tekintetű művész-
szemeket főorvosok, ügyvédek lakásá-
ban, ahol a falakat hatalmas könyvszek-
rények tapétázták ki, és ahol mozdony-
méretű zenegép állt kitűnő lemezekkel
— s a falakon szármalmas mázómányok.
Valóban, a képzőművészet az általános
műveltség mostohagyereke volna? Nem!
Csupán azt a kulcsot találják nagyon
nehezen meg az emberek, amelyről Nagy
Pál itt ilyen szépen beszél. Ahogy a fü-
let a zenéhez, a szemet is szoktatni kell
a jó képhez; sok szín és hangulati érték
szunnyad az ember lelkében, ami csak
az előítéletek miatt nem tudja megta-
lálni természetes medrét.

Nagy Pál könyve a régi festők külön-
böző problémáiból vezeti le a művé-
szettörténetet napjainkig, megmagyaráz-
va azokat a belső indítékokat, amelyek
a művészet örök problémái maradnak,
tehát aki őszintén meg tudja saját ma-
gának magyarázni, hogy egy Rembrandt-
portré miért tetszik neki jobban, mint
Rembrandt volt mesterének, Eishaymer-
nek a portréi, az már nagy lépést tett
a modern művészetek, az új kifejezőerő,
az expresszivitás megértése felé is.

Nagy Pál beleérzi, belesajátja az alkotó-
kat a korbá, amelyben éltek. Az egyip-
tomi rabszolgá kicsi méretű figurája és
a fáraó hatalmas alakja az életből jött
parancsok, hierarchiák szerint alakult
igy. Ez az út követhető az olyan forrad-
almárok munkáinak magyarázatában is,
akik, bár királyi családokat festettek,
lelkük merész megsejtésével, a kifejező-
erővel már csaknem a groteszkig való
torzítással szabadunk új, nagy irányza-
tainak adtak jelet. Mindennek láncolata
és összefüggése van, büntetlenül nem le-
het sem az idővel, sem a humánium el-
lenében játszani. Jelentkezhet a megal-
kuvó embertelenség aprólékos pepecse-
lésben vagy lendületes foltokban, belső
álmok magva előbb-utóbb saját magát
determinálja. Fontos része Nagy Pál írá-
sának, ahol ilyen értelemben a művész
erkölcsi tartásáról, méltóságáról beszél,
a nehézség vállalásáról, azokról az al-
kotókról, akiket az idő sújt, de mégis
ők az idő igazi birtokosai. Érdekes az
a meghatározása, mely szerint csupán
az agy vagy csupán a szív kevés, az
összesség kell, valamint a vér szava, a
vérmérséklet, a lelki kényszer, a muszáj
szuggesztivitása. De a nézőnek is lehe-
tőséget ad, hogy alkotának megfelelően
vonzódjon egy műhöz, akár értelmi hü-
vősséggel, akár a lélek lobbanékony emó-
ciójával.

A kézügyesség, a manír, a virtuozitás,
a rutinra való hajlam lelki, karakteri
belső megfelelőinek a leírása, a dado-
gón érzékeny rajz bensőséges értékei-
nek a tárgyalása, valamint a kép, a gra-

fika szinte grafológiai fokon való leol-
vashatósága — álcázatlan jellemrajza a
művészeknek. Találónan jelzi, hogy a fel-
vételi vizsgák is gyakran a sikeres ügyes-
kedőnek, és nem az igazi tehetségnek
kedveznek; és ide tartozik annak az
egészségesen szerény útnak is a megke-
resése, amelyen a valóban értékes ama-
tőr mozgalom kellene hogy haladjon. Az
amatőr festőnek is magába kell szívnia
a művészi alkotás bonyolult voltát, meg
kell értenie, hogy az út hosszú, az al-
kotó hosszú idő alatt érik meg, belső
indítékaira hallgatva. Az amatőr munka
varázsát éppen a bensőséges szeretet
adja meg, és nem a formai allűrök, a
megjátszott művészkedés.

Csakis a művészi minőség szentesít-
heti a kép tematikáját; a téma kiválasz-
tása, időszzerűsége egyáltalán nem je-
lenti az alkotás művészi időtállóságát.

Nagy Pál gondolkozásából szervesen
következik, hogy a művész számára a
címadás teljesen másodlagos dolog, eset-
leg el is kerülhető, hisz a festmény a
színek és foltok légkörén keresztül hat
elsősorban, és nem a megmagyarázható
tartalom keresztül. A különböző korok
művészetének a lényegét olyanformán
írja le, hogy e korok művészeinek a hoz-
záállását húzza alá, a válaszokat, ame-
lyeket koruknak adnak, illetve az an-
tennáról beszél, amellyel a kor hullá-
mait felfogták. Ezzel a megközelítéssel
beszél a kép befejezéséről is, a bonyo-
lult folyamatról, a belső izgalmi ténye-
zők csökkenéséről, az unalmas felületek
kialakulásáról, az élmény megőrzésének
vagyáról.

A képzőművészek, akik igénylik, ille-
ve hiányolják a céhbeli, kollegiális kap-
csolatok melegét, sokat meríthetnek azok-
ból a sorokból is, melyeket Nagy Pál
csodált és szeretett festő-grafikus barát-
járól, Kusztoz Endréről ír, rendkívül
mély átérzéssel és objektivitással. Sokat
tanulhatunk e sorokból mai elidegenedő
világunkban, amikor vánszorgó nosztal-
giával igyekszünk az emberi melegség
és a humániumot sugárzó művek felé.

Nagy Pál erkölcsi példát ad minden-
kinek, aki hajlamos az önmegelégedésre,
aki dédelgeti magában a befutottság si-
mogatóan puha érzését, és egyben példát
mutat arra, hogy mindannyian mások
küzdéseit, őszinte belső vívódásait a
magunkéhoz hasonló fokon értsük meg;
csakis az őszinte művészi viták, az áll-
vány előtti műtermi kapcsolatok adhat-
ják meg a felsőfokú fejlődésnek az alap-
ját. Nagy Pál szótárában ismeretlen a
művészek művészek ellenében való ki-
játszásának fogalma.

Nagy Pál a minden anyagot kipróbált
képzőművész könnyedségével ír a kü-
lönöző anyagok műfaji jellegéről, ka-

rakteréről, beszél az akvarell, az olaj, a rézkarc, a bronz- és a kőszobor, a freskók lehetőségéről, arról, hogy milyen témához a leginkább alkalmasak; és arról, hogy milyen a festő vagy szobrász temperamentuma, aki az illető anyagot alkalmazza. Néhány sorral később ugyanilyen meggyőzően mondja el nekünk, hogy a műfajok összeolvadása is elképzelhető; például Kemény Zoltán esetében, festmény-szobrokról beszélhetünk. De főleg azt adja tudtunkra, hogy a múlt századi irodalmi barátság helyett a ma képzőművészete szívesen kacsingat a zene, a fényképezés, a film, a fizika, a kinetika felé. Tehát minden kategorikus betokosodást kizár Nagy Pál; aki a mély színek lélekmelegítő romantikájáról beszél Munkácsynál, hűvös, szellemes agy-gyal tudja húzgálni a kinetikus művészek harmonikus műanyag szálait is.

Külön élvezet az olyan részek olvasása, ahol a művész saját műtermében kalauzol minket, és együtt várjuk, hogy az öreg élmunkás bácsi elmenjen a műteremből, hogy a róla készülő portrét most már be tudja fejezni a festő, a modell nélkül. Egyszerű, hétköznapiak tűnő esetek közvetlenségével bonyolult festői folyamatok intimitásába enged betekinteni minket, például a festő örökös problémájába, a modell nélküli teljes szabadságba, vagy a modell adta értékek nehéz átértékelésének a világába.

A képből látó ember szinte babonásan fél, ha terveiről kérdik, mert úgy érzi, hogy kibeszéli őket, és elmúlik a látott, a megálmodott csoda: a szavakba foglalás által profanizálódik, annyira objektíven megfoghatóvá válik, hogy már nem érdemes megfesteni. A különböző temperamentumok, a dinamikusan vad és szelíden álmodozó művésztípusok végletes sorának leírása értéke a könyvnek.

Érdekes, ahogy a kompozícióról ír, a színek hangszereléséről, a fómotívum dinamizálásáról, fagott- és fuvola-hangokról beszél, drámai effektusokról, a vonal zenéjéről és költészetéről; mindezt recept ajánlása nélkül teszi. Kompozíció a berendezett lakás, az elrendezett virágcsokor, de még a jól összeválogatott ruhák egyvelege is, a kirakat, az utcák díszítése; olyan, a közízléshez tartozó problémákra hívja fel a figyelmünket, melyek naponta foglalkoztatnak mindannyiunkat.

A művészetek tér- és időjellegét egyszerűen ragadja meg. Meglepő találékonysággal ír például Moore esetében az idő és tér egybeeséséről; ahogy például a *Késélek* című szobrát körbejárjuk, ahogy időben és térben különböző oldalról közelítjük meg a szobrot, szinte új formák születését látjuk, a titkos tér és idő egyszerre nyújt rendkívüli meglepe-

téseket. Találó az a megjegyzése is, hogy a szavakkal túlságosan körülírható elmagyarázható képek általában hadilábon állnak belső időegységükkel, nem rendelkeznek metafizikus időtlenséggel. (Például egy öregembert ábrázoló Rembrandt-portré időtlen, elmesélhetetlen...)

A képzőművészet műfajai közt nincs rangkülönbség, a sokat vitatott kerámia, textilművészet a többi kifejezési formával egyenrangú, mint ahogy egyenrangú a miniatúra a monumentális festészettel, a grafika a szobrászattal, a festészettel, az építészettel; egyedül a művészi tehetség és érzékenység a lényeg. Tanulságos volna külön-külön köteteket megjeleníteni a szobrászat, a grafika, a kerámia, a textil művészetéről; az illető alkotók bensőséges leírását adnának az anyagokról, amelyekkel dolgoznak, a velük való együttlétről és intim kapcsolatáról, a sajátos nyelvezetről.

„A művészetben minden szabad, ami művészi.“ Mi ez, ha nem a közönség aktivizálása, bevonása, hogy ő döntsön, vállaljon felelősséget a művészi értékért? Ha Nagy Pál annyit ért el, hogy a tartalátogató a könyv elolvasása után félreteresz gyanakvását, előítéleteit, és közeledni kész kíváncsiságát a megértő jóindulat felé hangolja, már megtette nagy szolgálatát.

Színes a modern irányzatok leírása. Nem gyűrűkózik neki, amikor a modern, a kényes, a nehezen érzethető irányzatokat kell bemutatnia, hanem a tőle megszokott „mi sem egyszerűbb“ hangvétellel magyaráz el szinte leírhatatlan érzeteket és belső indítékokat. Könnyed, szellemes szöveggel kezdi a modern irányzatok magyarázatát, amikor a három festőt tájképezni küldi, vagy mikor az utánérzést, a plágiumot, a más ruháiban való díszelgést pellengére állítja.

A könyv elolvasása után érezzük igazán, mennyire hiányzik nálunk az átfogó képzőművészeti oktatás. Bennünk, képzőművészekben nincs semmilyen jelrendszerű előítélet, csupán az az érzésünk, hogy a képzőművészet titkainak feltárása, a műfaji varázatok feltárása az egyedüli út, amellyel a közönséghez közeledni lehet. Nem választ adunk, hanem olyan nyomatókos kérdőjeleket teszünk fel, amelyek izgatnak, és mágikusan belső választ várnak.

(Az elismerés hangján említjük meg, hogy a lektorálást D. Varga Katalin és Borghida István végezték, akik a könyvet úgy bocsátották útjára, hogy teret engedtek az érzeteknek, az intuíciónak. És dicséret illeti Szilágyi Zoltán hasonló szellemben megírt ismertető cikkét is, *A Hétköz*, a volt tanítvány éretten meglepő sorait.)

Jakobovits Miklós

Tanúságtétel a lélektan használhatóságáról

A szerző, Kulcsár Tibor a pályakezdése óta eltelt alig tíz esztendőben kifejlesztett munkásságának mintegy ötven közlemény a nyomjelzője. A szakanyagok sorában könyve* nem jelenti a korábbiak pusztá összegezését vagy ismétlését. Ebben a nagyobb összefüggésben használja fel mind a saját kutatási eredményeit, mind a kortárs hazai szakmabeliek idevonatkozó adatait. Új szintézisét nyújtja számos alapvető és alkalmazott lélektani irányzat legfrissebb eredményeinek, elméleti rálátással kezeli és rendszerezi az iskolai bevalás pszichikus tényezőinek egész komplexumát. A megbízható elméleti alapvetéssel körvonalazott téma lehetőségeit használja fel arra, hogy a lélektan korszerű elméleteinek zsúfolt tárházából kiemelje azt, ami feltétlen hasznosítható az iskolai munka eredményesebbé tételében. Függetlenül attól, hogy laboratóriumi, klinikai, kísérleti-lélektani vagy éppen a természetes körülmények között kiérlelt új tételekről van szó, további hasznosításukat, finomításukat a felhasználás folyamatában mutatja be: a sajátosan iskolai tevékenységben.

Az iskolai bevalás legfontosabb pszichológiai tényezőinek elemzésében, valamint más vonatkozások bemutatásakor szüntelen előtérben áll a lelki tényezők szűkebb és tágabb környezeti meghatározottsága. Úgy valósítja meg az iskolai teljesítményszint lélektani feltételeinek az elemzését, hogy nem érheti a pszichologizálás vádját. A pszichologizáló értelmezési tendencia — amely ha az ember tudományok némelyik területén ideig-óráig hathatott — rendszerint kihívta maga ellen a társtudományok művelőinek heves tiltakozását, a pszichológiai tényezők szerepének — éppen olyan káros — végletes tagadásával együtt. Kulcsár jó érzékkel kerüli el a pszichologizálásnak azt a zsákutcáját, amely e tudományág fejlődésének előbb-utóbb a kerékkötőjévé válhat. A gyermeknek az intézményes oktatási-nevelési keretben kiteljesülő szocializációja mindenkorai és jelenkori társadalmi-történelmi meghatározottságában láttatja.

„A gyermek századában“ sem téveszti szem elől azt, hogy a kiindulópont a társadalmi elvárás. A műszaki forradalomnak e szakaszában az újrafogalmazódó célokkal szemben, az oktatáspolitikai jelen körülményei között, a már korai megfelelés-megfeleltetés pszichikai

faktorainak az ismerete egyben a határtalan lehetőségek és a szubjektív korlátok tudomásulvételét is jelenti. A gyermeki fejlődés számtalan vonatkozásában éppen a kölcsönös meghatározottságokat, a függőségeket, feltételezettséget mutatja be. Mindez a hagyományossá vált iskolai keretben azonban még meglehetősen kezdeti szakaszban van. A tényleges lehetőségeket meggyőzően szemléltetik azok az elemzett folyamatok, amelyek mentesítenek az elmélet, laboratórium és az iskolai gyakorlat között gyakran mérhető távolságok megtételétől.

Az iskolai bevalás érdekében a fejlődésmentet gyorsító vagy éppen preventív céllal kompenzáló hatások modellezése, vezérlése mikéntjének a megválaszolását nyújtja a könyv igen gazdag, folyamatokat elemző tényanyaga. Ilyenek például, a tanuló alkalmasságának, készségi állapotának a megteremtése a nyelv és irodalom, a matematika, s a gyakorlati oktatásra (I. fejezet, 4-5-6. al-pontja).

A könyv tartalma, szerkezeti felépítése egyaránt annak bemutatását szolgálja, hogy a már körvonalazódott elméletek további tökéletesítését annak legközvetlenebb medrében, az iskolai munkában hogyan követhetjük nyomon.

A gyermek iskolai munkára alkalmazható pszichikai fejlődésével, s ennek keretében különösen az intelligencia, a kognitív folyamatok szakaszainak bemérésével kapcsolatos legjelentősebb irányzatok nem csupán bemutatásának, hanem aktív felhasználásának lehetünk tanúi. Ilyen elméletek megalkotói: Spearman, Thurston, Cattel, Gillford, Piaget, Galperin és mások, valamint a világvizsgonylatban leginkább bevált, értelmességet mérő tesztek alkalmazhatóságának. Ezen túlmenően, az iskolai bevalás leglényegesebb lelki tényezője mellett helyet kap a személyiség megannyi, nem-intellektuális, de éppen olyan súlylyalható tényezőinek elemzése is. E vonatkozásban az eredmények jelentős hazai képviselője a külföldi megközelítések legújabb variánsai mellé kerül.

A szerző saját kutatási eredményei alapján tartalommal telít olyan társtudomány-érdekeltségű (lélektan, pedagógia, gyermekideg- és elmekörtan, gyermekgyógyászat, gyógypedagógia) fogalmakat, amelyeknek, ha számunkra nem is teljesen ismeretlenek, mégis pontos jelentéskörük. Ilyen például az értelmi fejlettség megítélésének skáláján a normalitás—szubnormalitás határesetei; az otthon és az iskola nyújtotta szociali-

* Tiberiu Kulcsár: Factorii psihologici ai reușitei școlare. Editura didactică și pedagogică. București, 1978.

zálódási feltételektől függő, de valójában csak az intézményes oktatási-nevelési folyamatban diagnosztizálható iskolai intelligencia, ami éppen az eredményes iskolai beválásnak a kifejeződése. Ennek az általános iskolai oktatásra még alkalmazható alsó szintje, a maga latens, de mozgósítható tartalékaival együtt, az a normalitás határain mozgó intelligencia, amely eredményesen befogható az iskolai elvárásoknak való megfelelés menetébe, ha kedvezőek a külső körülmények. Ugyanígy a mesterétől, Zörgő Benjáminától átvett formatív kísérlet és a formatív diagnózis szakaszaiban megállapítható nevelhetőségi koeficiens-többletismérv a hagyományos intelligenciakoefficienssel (IQ) szemben. Előnye az, hogy míg az IQ csupán a feladatmegoldás végeredménye alapján rangsorol, s nem veszi figyelembe a problémamegoldás menetét, a nevelhetőségi koeficiens a megismerő folyamatok, a feladatmegoldási készség, a tanulékonyosság, az előzetes tapasztalatok hasznosítása tekintetében sokkal többet mond, pontosabb ismérvek hordozója (II. fejezet 4.6., valamint a IV. fejezet 4.2. pontjai).

A gyermek értelmi fejlődése szakaszainak megítélésében igen jelentős a jelenlegi fejlettségi szint megállapítása mellett a legközelebbi fejlődési zóna megjelölése is. Az értelmi szint és a nevelhetőségi szint megállapításának különösen az iskolai sikertelenségeket halmozó tanulók esetében van jelentősége. Tekintve, hogy e két mutató eltérhet egymástól, teljesebb képet nyújt az iskolába érkező vagy a már ott tanuló gyermek lehetőségeiről, hiszen gyakran előfordul, hogy az alacsony intelligencia-koefficiens mellett a gyermek jó nevelhetőségi alappal rendelkezik (IV. fejezet).

Korszerű elméletek szemüvegén át nézi a gyermekkori szocializációba döntően belezátszó, az iskolai munkára alkalmazító pszichikai tényezőket. A gyakran ütköztetett elméletek közötti ellentmondások élezése helyett így például a Piaget-, a Galperin-tételek szerencsés egybevetésével, együttes felhasználással oldja meg a problémákat.

A lélektan legfontosabb, az oktató-nevelő munkában közvetlenül vagy akár közvetve hasznosítható elméleteinek alapos ismerőjeként Kulcsár Tibor jó érzékkel használja fel mindazt, ami elősegíti az oktatás egyes szakaszain az elvárt teljesítmény elérését vagy megközelítését.

A rendkívül sokrétű, szerteágazó iskolai munka szubjektív feltételeinek számbavétele, intenzív befogása az iskolapolitika távlati és soron lévő feladatainak megvalósításába valóban a jelen társadalom követelményeinek való megfele-

lés vezérlését jelenti. A tanulónak a társadalmi célok figyelembevételével történő indítása — adottságainak legjobb ismerete alapján — éppen az adaptív iskolai környezetben (szemben a hagyományos, rutinos selektív iskolai környezettel) az egyenlő eséllyel való indulást vagy beérkezést szolgálja. Az adaptív iskolai környezet, a maga változatos belső szervezettségével, gazdag módszer- és eljárásvariánsok felhasználásával a gyermek egész személyiségének a kibontakozását segíti elő. Hogy milyen elméleti hozzáállással és milyen, rendszerbe igazodó eljárásokkal lehet mindezt megvalósítani — ezt körvonalazza a könyv tartalma, logikus belső szerkezete: *Az iskolai tevékenység lélektani elemzése* (I. fejezet) az iskolába lépésre való előkészítéstől a VIII. osztály szintjéig fogja át az alapvető problémákat. *Az iskolai beválás folyamatának lélektani elemzése* (II. fejezet) tartalmazza talán a legtöbb eredeti kutatási anyagot a maga változatos tematikájával. *Az iskolai inadaptáltság formái és kiváltó okai* (III. fejezet) fejezetcím ugyancsak sok új fogalom hordozója. *A tanuló lélektani megismerése* (IV. fejezet) jellemzője a különböző tesztek elméleti ellenőrzés alapján való elfogadása és felhasználása az iskolás személyiségnek minden vetületében. *Az iskolai sikertelenségek elleni harc és a megelőzés* (V. fejezet) terjedelemben többet érdemelne volna, de gondolatébresztés, továbbvitel szempontjából messzemenően hasznosítható az iskolai gyakorlat minden szintjén. A fejezetet záró alpont — *A pedagógiai módszerek lélektani megalapozása* (197—206.) — sajátossága az, hogy szükségességét mindenekelőtt a pedagógia legkiemelkedőbb hazai művelőinek a megállapításaiból vezeti le. Egy alfejezet keretében is képes bemutatni, konkrét oktatási eljárásokon keresztül szemléltetni a tétel érvényesítésének a nélkülözhetlenségét. Szűkre szabott terjedelme ellenére is ez az a témakör, ami a tanügy szolgálatában állók legnagyobb érdeklődésére tart számot. Helytálló megállapítása az a szerzőnek, hogy a tanulók iskolai beválása egyben a pedagógiai munkának is a minősítése. Az itt bemutatott összefüggések is megerősítenek abban, hogy indokoltan azonosulhatunk azzal a tétellel, mely szerint pedagógiai munkánk eredménye lélektani műveltségünk milyenségétől függ.

A fejezetcímek természetesen csak nagy általánosságban érzékeltetik azt a változatoságot, amelyet a jelenség megközelítési módzatai s számtalan lehetséges összefüggésének a konkrét bemutatása, elemzése nyújt. A témák tartalmi gazdagsága, szerteágazása ellenére sem

széteső a könyv. A fejezetek rendszerbe álló, szintetikus egészet alkotnak.

A kétszázötven forrásanyagot számláló könyvészeti jegyzék távolról sem ajánlott irodalom, hanem valamennyi szerve- sen beépül a munkába, tehát a felhasznált munkák sokoldalú irodalma. Indokolt egysúlyban van jelen a nemzetközileg is a leginkább közkézen forgó, klasszikus számba menő szakanyag, valamint a hazai sajátos körülmények között megvalósuló alkotó továbbfejlesztésről tanúskodó tudományos munkák sora.

A könyv tárgymutatója nem csupán adalék vagy éppen kötelező szakmai záradék, hanem a javarészt új fogalomrendszer betürendes áttekinthetőségét szolgáló része. Olyan szakterminológiáról

van szó, amely annak ellenére, hogy még nem gyökeresedett meg kellően az iskolai gyakorlatban, nélkülözhetetlen az oktató-nevelő munka korszerű megközelítésében és értelmezésében. Az angol és orosz nyelvű tartalomjegyzék lehetővé teszi a határokon túli tájékoztatást.

A Babeş—Bolyai Tudományegyetem adjunktusának emberi-szakmai tartását jelzi — könyve tanúsága szerint is — hazai legjobb mestereihez való hűsége. Munkája továbbvitele annak az elméleti hozzáállásnak és gyakorlati témakezelésnek, amely a kolozsvári kísérleti-lélektani iskola lényegi jellemzője. A tényekre alapozó elméleti általánosítások gazdag örökségét viszi tovább a lélektannak ezen az alkalmazott területén.

Farkas Magda

„Közös dolgaink“ és a zenei köztudat

A könyv⁴ kevesebbet nyújt, mint amit címében ígér, amennyiben csak *egyetlen kiragadott példán* vizsgálja s mutatja be a zenei köztudat és a nemzetiségi politika összefüggéseit, de ez a „kevesebb“ egyben „több“ is — a tények és a levelezések kézzelfogható konkrétsága révén. A szerző vizsgálódásainak területe: a magyar—szlovák határvidéknek az a négyszögű parcellája, amelynek északkeleti csücskét Rožňava (Rozsnyó), Jovice (Jólész) és Brozotin (Berzété), a délnyugati Istenmezeje, Péterváására és Bükkszenterzsébet háromszöge jelzi; e terület nagyobbik része Csehszlovákia Gemer (Gömör), kisebbik része Magyarország Borsod, illetve Heves megyéjéhez tartozik. A korszak, amellyel a szerző foglalkozik, a parasztné többé-kevésbé meghatározhatatlan kezdeteitől 1945-ig terjed.

Szemponjtjai és módszerei jelesen szociológiaiak. Már a népzenei kölcsönhatások ismertetésénél nyomatékosan hangsúlyozza az érintkezési alkalmak (hagyományos falusi szertartások, aratás, szüretelés, a szlovák parasztközvándorlásai stb.) jelentőségét és a falusi lakosság rétegződöttségét (agrárproletároktól nagygazdáig és a jeles napokon megmutatózó földbirtokosokig), ami természetesen e rétegek zenei életét is döntően jellemzi. Külön fejezetben tárgyalja a közös hadsereg magyar katonadal-készletében megnyilvánult szlovák hatásokat, illetve a katonáskodásnak a szlovák ze-

nei köztudatra való kihatását. Folklóron — természetesen! — nemcsak a parasztné érti, azt, amit Bartók óta *tiszta forrásnak* szoktak nevezni, hanem a hajdani vándoriparosok („drótosztótok“) és a vándorkereskedők („gyolcsostótok“) dalait, valamint a róluk szóló és szájról szájra terjedő — őket többnyire gúnyoló — népies dalokat is. Külön fejezetekben foglalkozik a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű R. T. (és más üzemek) munkásságának múlt századbeli zenei életével, az amerikás magyarok és szlovákok zenei kapcsolataival, a pánszláv mozgalom és a vele párhuzamos, erőszakos magyarosítási politika zenei vetületeivel, különös tekintettel a szlovák nemzeti dalok közösségi tudatot alakító szerepére, de például a kor szlovák-ellenessé manipulált magyar egyházzenei gyakorlatára is figyelmeztetve (korszakolása: 1861—1867, 1868—1879, 1879—1901, 1901—1918), továbbá a magyar nacionalizmus zenéjével s végül a nemzetiségi ellentéteket természetszerűleg elsimító munkásmozgalom zenei emlékeivel.

E kor s e vidék példája kiválóan alkalmas arra, hogy a szerző újabb, meggyőző, bőven adatolt és továbbgondolásra készítő történeti tanúságokat nyújtson egy sereg ismerős tételről. Mindenekelőtt arról, amire Bartók tanított, hogy ti. „a parasztközvető békesség uralkodik; — gyűlölködést másfajtajúak ellen csak felsőbb körök árusztanak“. Arról, hogy a nemzetiségcsúszóló nóták csakis a „fölsőbb osztályok“ félfolklorjából szivárognak át a parasztnébe. Arról, hogy a kiegyezés utáni Magyarországon a

⁴ Nemcsik Pál: Zenei köztudat és nemzetiségi politika. Zeneműkiadó, Budapest, 1979.

nemzet tömegeit milyen tragikus kettős harcba sodorták a sorsukat kezükben tartó politikai erők (a magyarság „harcolt a német befolyás ellen, illetve érvényesíteni akarta befolyását a nemzeti ségekkel szemben”), s hogy ez a kettős harc a zenei életre is óhatatlanul rányomta a maga bélyegét. Végül pedig arról a lenini tételről, amely szerint az önálló munkáspártok egyeteme „valamennyi nemzet proletárjai közötti legszorosabb, megbonthatatlan osztályharcos szövetség, az ország történelmének mindennemű fordulatától függetlenül, akárhányszor és akárhogyan változtatja is a burzsoázia az egyes államok határait”. Mindezeket a szerző nemcsak „alkalmazza” a kitűzött kor és vidék magyar—szlovák zenei kapcsolatainak történetére, hanem 85 maga gyűjtötte folklóradalékkal illusztrálja, igazolja is. Gyűjtőútjain nem szűken értelmezett tudományos ismeretszomj vezérelte, hanem pártos elvhűség is. Idézzük: „A dualizmus korában és a Trianon utáni évtizedekben a bel- és külpolitikai események alakulása, az uralkodó osztály elnyomó politikájának a konkrét megnyilvánulása olyan nem kívánt elemekkel is teletűzdelte a vidék zenei életét, amelyek máig is ott lappanganak a zenei kultúrát ösztönösen megőrző nemzedékekben. Meggyőződésem, hogy ezeknek a kiiktatása a zenei tudatból fontos számunkra, ha a szocialista zenei tudatot akarjuk formálni. Ebben a kérdésben sem lehet struccpolitikát folytatnunk.” Majd kevéssel alább: „Ha egy magyarokat csúfoló vagy szlovákokat sértő nacionalista emlékekkel kerültem szembe, némileg azonosultam a zenei emlékeknyag közlőjével, érzelmi beállítottságával. De ugyanakkor a »rendezni végre közös dolgainkat« vágya arra indított, hogy némi magyarozatot is nyújtsak adatközlőimnek a zenei élet ideológiai meghatározottságáról mind a magyarok, mind a szlovákok között.”

A szerző érdeme óriási, annál is inkább, amennyiben vizsgálódásaival „kényes” területre merészkedett. Vállalkozásáért már az is busás fizetség lehetett, hogy tapasztalta: „A magyar—szlovák nyelvhatár vidékén forgolóva zöld utat kaptam munkám végzéséhez. Szocialista országok területén dolgoztam, ahol a gyűjtőt egyik oldalról sem érthette már inzultus.”

Hányolnunk kell, hogy bár előjáróban gyakran hivatkozik Bartókra és Kodályra, az összehasonlító népzene-tudomány óriásaira és tudományosságuk haladó voltára, eszmeifuttatásának utolsó fejezeteiben, amelyek mottója az lehetne, hogy „a nemzetiségi kérdés megoldására kizárólag a munkásmozgalom nyújtott lehetőséget”, nem tér ki arra a történelmi súlyú tényre, hogy a nemzetiségi kérdést a maga életművében és a maga eszközeivel — világraszóló példát statuálva — Bartók is „megoldotta”: nemcsak 3223 szlovák népdal följgyűjtésével, rendszerezésével és kiadásra való előkészítésével, hanem a kor nacionalista, majd irreddenta kurzusával szembeszegülő, szlovák vonatkozású alkotásainak sokaságával is. Amelyek — a szerző kimondhatta volna — a munkásmozgalom szövetségesévé avatták ebben a kérdésben. Annyira ne jutottak volna el ezek a művek 1945 előtt a zenei köztudatig, hogy indokolt volt őket ebben a könyvben elhallgatni?

Hívebben követte volna a szerző Bartók példamutatását, ha nemcsak a Cseh—szlovákiához tartozó vegyes lakosságú helységeknek közli a magyar nevét is, hanem a Magyarországhoz tartozóknak a szlovák nevét is.

Ha a szerző nem utalna itt-ott román analógiákra, akkor sem mulasztanók el, hogy ezzel zárjuk ismertetésünket: bár akadna valaki, aki legközelebb egy, a magyar—román határvidékből kiszakított parcellán kutatni föl zenei köztudat és nemzetiségpolitika történelmi összefüggéseit!

László Ferenc

Sorok Kárpátontúl magyar irodalmáról

Szatmár megye és a Kárpátontúli Terület (Ukrán SZSZK) sokrétű kapcsolatainak keretében nyílik alkalom arra, hogy újságírók is kölcsönlátogatásokat tehessenek a szomszédos területen. Az immár ötéves, rendszeres cserék keretében két ízben is ellátogattam Ungvárra, Munkácsra, Beregszászra, Husztra és több más helységbe.

Kollégám, Balla László, az éppen hatvanéves *Kárpáti Igaz Szó* című tartományi napilap főszerkesztője a Szovjet Írószövetség egyetlen magyar nemzetiségű tagja. Érthető tehát, ha a kolozsvári egyetem magyar szakos öregdiákja és az immár több mint húsz kötettel rendelkező író közt — a szerkesztés, az újságírás céhproblémáin túlmenően — a

hazai magyar irodalom a központi beszédtema. A hozzájuk csupán kerülőúton eljutó irodalmi hírek, alkotások visszhangja kiegészítésre szorul. Számomra azonban minden töle hallott adat, minden név, cím új, ismeretlen világot tárt fel, hozott közelebb. Hisz hiába a városok, a hegyek varázsa, az irodalom az, mely ehhez a világához közelebb visz, embereivel megismertet.

Mert mit is tudunk a szovjetunióbeli magyar nyelvű irodalom, kultúra jelenéről? Keveset. Néhány „beavatottban” de-reng Balla László és a két éve elhunyt Kovács Vilmos neve. Egy-két cím, melynek a határokon túl is visszhangja kelt, töredékeként annak, amit gyűjtőnévvel a Kárpátotúl magyar irodalmának tekinthetünk, olyan irodalomnak, melynek múltja alig van, egy olyan terület nemzetisége szellemi termékének, melyet az utóbbi évtizedek történelme oly sokféle sodort.

Azon a területen, melynek mindig peremvidék-szerep jutott, ott egyáltalán nem volt könnyű az indulás. Kovács Vilmos 1970-ben írt szavai így jellemzik az első évek, a nemzetiségi irodalom megszervezésének körülményeit: „A negyedszázad előtti sorsforduló, az ezzel járó két előjelű megrázkódtatások, a társadalmi átalakulás túlfeszült légköre, a más népekkel való együttélés iratlan normáinak lassú alakulása éppenséggel nem kedvezett az ilyesfajta vállalkozásnak. S ha mindehhez hozzátesszük az akkori évek provincializmussal terhelt irodalompolitikai torzulásait (a vulgárisan vagy rosszul értelmezett pártosság, népiség, közérthetőség stb.), akkor még az avatatlannak is fogalmat alkothatnak maguknak az irodalmi élet szervezésének súlyos problémáiról.” Ebben a közegben bontakozik ki Kovács Vilmos és Balla László irodalmi tevékenysége. Az első másfél évtized többnyire az ő nevüket őrzi, ők alkotnak maradandó írásokat, melyek egységben szolgálgják a korparancs előírásait, elégitik ki az olvasótábor „hazai” igényeit, s igyekeznek maguk köré toborozni egy olyan tollforgató táborot, mely az „itt és most” természetzerű követelményeinek felismerése jegyében válaszol az emberekben felvetődő kérdésekre.

Az útkeresés, a tehetségkutatás és -felmérés, a kezdeti megmértetés időszak a SZKP XX. kongresszusáig tart. Annak megújító szelleme az irodalomban is nagy változásokat eredményez. Miben nyilvánul ez meg a magyar nemzetiségi irodalomban? Elsősorban az egyre szélesedő közlési lehetőségekben: a tartományi magyar nyelvű napilap fokozódó önállóságában, a Kárpáti Könyvkiadó növekvő számú magyar nyelvű kiadvá-

nyaiban. És egy igen fontos esemény: 1963-ban az ungvári Állami Egyetemen önálló magyar nyelv- és irodalom tanszék létesül, mely a pedagógusképzés lehetőségeinek megerősítésén túlmenően az anyanyelvi irodalom és kultúraterjesztés jelentős bázisává válik. A későbbiekben pedig a területi rádió és televízió magyar nyelvű adásainak bővülése, a Kárpáti Kalendárium rendszeres megjelentetése hoz újabb és újabb lehetőségeket az izmosodó nemzetiségi irodalom megnyilatkozására, önmegmutatására, kulturált szerzőtáborra gyarapítására.

Az alig több mint harmincéves kárpátotúli magyar irodalom jelentős eseménye — úgy is mondhatnók, hogy újabb, harmadik szakaszát nyitja meg — a Területi József Attila Irodalmi Stúdió megalakulása 1971. május 22-én. A stúdió patronálója a Kárpáti Igaz Szó című napilap, mely azóta is teret ad alkotásainak, s a (XIII. évfolyamába lépett) Neon című vasárnapi irodalmi oldala — hosszú éveken át egyetlen állandó irodalmi fórum — mellett *Lendület* címmel havonta megjelenő oldalt biztosít a stúdióhoz tartozó alkotók írásainak közlésére. A bizonyítás nem késik sokáig: a Kárpáti Könyvkiadónál 1972-ben megjelenik öt stúdióhoz verseinek antológiája — *A várakozás leaszabb reggelén* címmel —, melyben (Gortvay Erzsébet, az ungvári Állami Egyetem magyar tanszékének tanára szavaival) „az ifjabb korosztály saját szárnyára eresztve egymagában jelentkeznek”, és az eddigi lehetőségek felmúlásával is kecsegtet. A stúdió termékenyítő műhelynek bizonyult. Az antológia öt szerzője — Füzési Magda, Balogh Balázs, Ferenczi Tihamér, Balogh Miklós és Kecskés Béla — közül hárman önálló kötettel is jelentkeztek. Balogh Balásznak két verseskötete, Füzési Magdának és Ferenczi Tihamérnak egy-egy kötete jelent meg azóta. Két riportkötetet publikált Márkus Csaba, verseskötettel jelentkezett Balla D. Károly és Horváth Gyula. A gazdagodás beszédes tanúbizonysága az 1977-ben megjelent második antológia, a *Szivárványszínen*, melynek célja, hogy „a József Attila Stúdióba tömörült fiatal írónemzedék újabb művei alapján elképzelést nyújtson területünk magyar nyelvű irodalma fejlődésének jelen szakaszáról”. E reprezentatív kötetben harminc költő és író közölte írásait. Föltétlenül említést érdemel a Kárpáti Igaz Szó szerkesztőségének kezdeményezése: a rendszeres közlési lehetőségeken túlmenően 1979 februárjában három, egymást követő (vasárnapi) laptestbe tördelve kötetű füzethet versösszeállítást jelentetett meg, előbb Horváth Gyulától, júniusban pedig Ferenczi Tihamértól. A 24 oldalas füzetecs-

kék — A József Attila Irodalmi Stúdió Könyvtára gyűjtőcímmel — a lap példányszámának megfelelően, vagyis 37 000 példányban juthatnak az olvasó asztalára. A kezdeményezés osztatlan sikert aratott. A Kárpáti Kalendárium 1979-es kiadványában való csoportos jelentkezés (e kiadvány példányszáma 15 000 volt), az előzőekben tapasztalt népes szereplés ugyancsak lehetőséget teremtett az alkotások közlésére. Hasznos és tanulságos volna szólni a versek és prózai írások tartalmi-eszmei üzenetéről, mely a társadalmi hatósugarú témáktól a magukra maradó öregek belső nosztalgiajáig a „szivárványszín“ megannyi árnyalatát elénk tárja. Hisz a '77-ben megjelent antológia, az egyéni jelentkezések nem csupán a számbeli gyarapodást példázzák, hanem képesség- és tehetségbeli gyarapodást is. Ismét Gortvay Erzsébet szavait idézem: „Lehet, hogy akad még kinőni és korrigálni való, de az, ami már ma is van, társadalmilag és művészileg jelentős művek megszületését, érdekes és sajtós írói pályák kialakulását sejteti.“ És méltán szól nagykorúsodásról: valóban

elértek abba a szakaszba, amikor a válogatás, a művészi, minőségi szelekció kritériuma a döntő, amikor a Kárpátontúl magyar irodalma betölti azt a társadalmi és kulturális szerepet, melyet az ott lakó nemzetiség elvár tőle.

Másoktól tudom, hogy ebben a „fiatal“ irodalomban, a nemzetiségi kultúra szolgálatában mily szerepe volt és van ma is kollégámnak, Balla Lászlónak, az irodalmi alkotónak, a tanárnak, a tankönyvírónak, a lapszerkesztőnek, az irodalompolitikusként, aki minden energiáját és tehetségét a Kárpátontúl magyar irodalmának és művelődésének szolgálatába állította.

Ungvár, Munkács, Beregszász, Huszt... Kedves kollégák társaságában ismerhettem meg egy országrészt, annak dolgos hétköznapjait, embereit. S közben feltárult előttem egy nemzetiségi irodalom arca, a szovjet irodalom egy színtöltője. Eből kívántam vázlatos ismertetőt nyújtani az olvasónak; adósságtörlesztésként is mindezért az élményért, melyben a két látogatás alkalmával testvérilapunk szerkesztői részesítettek.

Máriás József

Hargita megye népviselete

A mai Hargita megye a Székelyföldnek több jellegzetes táját, néprajzi szempontból sajátos vidékét öleli magába, így a megye déli részén elterülő Székelyudvarhely és Székelykeresztúr környéki és Homoród menti falvakat, a Csíki- és Gyergyói-medence falvait és a megye peremén található kászoni, sóvidéki székely, a Maros felső folyásánál és a Kis-Beszterce völgyében meg a Tatros forrásvidéken fekvő román és a Gyimesi-szorosban meghúzódó csángó községeket.

E földrajzi és etnikai vonatkozásban tagolt megye lakossága népi életformájának tanulmányozása sok tanulsággal kecsegtethet azért is, mert az erdélyi néprajzi vidékek között peremfekvésénél fogva több olyan vonást őrzött meg, amely másutt, a fontosabb közlekedési vonalak mellett elterülő, központibb fekvésű vidékeken már eltűnt vagy eltűnőben van, másfelől viszont földrajzi fekvésénél fogva a Kárpátokon átvezető hágók, szorosok, a Békás, Tatros és Uz vize mentén közvetítő szerepe volt Erdély és Moldva népei között. Ennek következtében ezek a szomszédos területek egymással szoros gazdasági-társadalmi kapcsolatban állottak, és ez népi életformájukra is rányomta bélyegét.

Aki tehát e vidék néprajzi tanulmányozására vállalkozik, annak ezeket a tényezőket föltétlenül szem előtt kell tartania, mert csak ezekből magyarázható és érthető meg Hargita megye magyar (székely, valamint csángó) és román népének számos etnikai jellegzetessége. Ezek közül talán a népviselet a legszembetűnőbb. Ennek tanulmányozását választotta vizsgálódása tárgyául az a kutatócsoport, amely Hargita megye román (Elena Secoșan), székely és csángó (Kósa-Szánthó Vilma, Kardalus János) népviseletéről román és magyar nyelven írt monográfiát jelentetett meg.*

Mindegyik leírás élő adatközlőktől főljegyzett, tehát a mostani, illetőleg az adatközlők emlékeztében élő — a századfordulótól adatolható — öltözetet mutatja be, felhasználva idézeteket az öltözet fejlődésében tapasztalt változás, át-

* *Portul popular din județul Harghita — Hargita megyei népviselet.* Szerkesztő: Kardalus János. A tanulmányokat írták: Elena Secoșan, Kósa-Szánthó Vilma, Kardalus János. Fordították: Stelian Busuioc, Kósa-Szánthó Vilma, Kardalus János. A kiadványt a II. Megéneklünk, Románia országos fesztivál keretében a Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága és a Népi Alkotások és Művészeti Tömegmozgalom Hargita megyei Irányító Központja adta ki. Csíkszereda, 1979.

alakulás szemléltetéséhez a rendelkezésre álló irodalmi forrásokból is. Tehát a „recens“-ként bemutatott anyaghoz több esetben diakronikus szemléletből eredő történeti anyag is kapcsolódik. Ez a kapcsolódás azonban nem öleli fel teljes egészében a hozzáférhető eddigi irodalmat, s így az összehasonlításban, az egyezésekben és különbségekben, az időbeli változások fokának, szakaszainak megállapításában bizonyos egyoldalúság állapítható meg.

Az anyag leírását a szerzők a viselet-monográfiákban általában szokásos tárgyalási mód szerint végezték: külön ábrázolják a női viselet egyes ruhadarabjait és külön a férfiakét, ahol pedig mindkét nem viseletében megegyező öltözködésfordulnak elő, ezeket összevontan írják le, kiemelve az egyik vagy másik nem ruhadarabjának jellemző vonásait. A több változatban előforduló ruhadarabok (pl. az ingfélék) esetében pedig anyagukat a főbb típusok megállapításával rendszerezik.

Ki kell emelnünk, hogy a leírás során mindvégig szerző szem előtt tartja a terület sajátos földrajzi helyzetéből adódó etnikai jelenségeket, rámutat az illető néprajzi táj vagy népcsoport viseletében kimutatható interetnikus vonásokra. Így a megye román viseletében föllelhető olyan jegyekre, amelyek a moldvai női ingekkel mutatnak szoros kapcsolatot, mint például a női ingek egyik típusa (a vállfolttal — altiță — varrt ing) egyfelől, vagy a lepeloszoknya (katrinca), amelynek helyi változatai közül a békésiaké a bukovinai, a tölgyesieké, valamint a gyergyóhollóiaké a Piatra Neamț-i, a lóvészkiek pedig a Bákó környéki katrincaakra emlékeztet. Másfelől viszont egyes ruhadarabok, mint például a férfiak aszallyal bővített „kerek inge“, az erdélyi, Szeben környéki románság ingviseletét juttatják eszünkbe, ahonnan valószínűleg a vándorpásztorokkal került a Hargita megyei románság öltözetébe. Az interetnikus kapcsolatok ötvöződéséből alakultak ki azután azok a jegyek, amelyek sajátos helyi vonásokat alakítottak ki, mint például a románság bundaviseletében jellegzetes mellesbundákon látható szabad rajzú magyaros virágornamentika a vaslábiak oldalt gombolódó melles bundáin.

Elena Secoșan tanulmányának fő erénye éppen abban van, hogy igyekszik azokra a jegyekre rámutatni, amelyek a megye területén található román népviseletet jellemzik, felderíteni e jegyek kapcsolatát más román viseletekkel, megállapítani ezeknek megjelenési formáit és arányait a Hargita megyei román népviseletben.

A székely népviselet Hargita megyei

változatait Kósa-Szánthó Vilma mutatja be. Tanulmánya a szaktudomány szemponyjából különösen azért jelentős, mert megkísérli e terület népviseletének átfogó képét nyújtani, s az egyes viseletdarabok főbb típusait megállapítani. Ebből a szempontból különösen a női ingről, rokolyáról, mellényről, a férfi posztóharisnya zsinórozásáról írt fejezetei mintaszerűek. Ezekben az olvasó nemcsak a ruhadarab előállítását, szerkezetét, díszítését, a viselésével kapcsolatos alkalmak, korok és nemek szerinti szokásokat ismeri meg és kap áttekinthető képet a fontosabb típusokról, hanem olyan részletjelenségek is felszínre kerülnek, amelyek a viseletföldrajz, vagyis az egyes ruhadarabok elterjedése szempontjából igen tanulságosak. Így szerzünk tudomást például arról, hogy a kalotaszegi, a torockói és Kis-Küküllő menti szoknyaviseletből ismert szegélybélés (muszulyposztó, abásfersing) *fattyúalj* néven a Hargita megye tájegységein viselt rokolyákon is megtalálható. „A fattyúalj — idézzük — 4-5 centiméter széles házi szőtt, apró fehércsíkos vászonbélés. Nem annyira szegésnek tetszik, hiszen azt a rokolyaszöttesből is lehetne, mint inkább egyféle dísznek, arra az esetre, ha a rokolya visszáját, alját feltűrik, mint a lepeloszoknyának.“ (75.)

Egy másik ilyen kiegészítő ruhadarab, amelyről a gyimesi csángó népviseletről szóló fejezetben olvasunk, a *hámos ujjas*. Ezt a nők és férfiak egyaránt viselték oly módon, hogy a két, posztóból szabott karmantyúfelét hideg időben az ujjatlan fehér bőrű bundához húzták karjukra, és hátukon hámmal átfogva a hámszéleket elől összegombolták. Újabbban a szabad ujjakat a bunda karkivágásához varrták. Ugyanezt találjuk meg a kászoni férfiak öltözetében a lábhibundákon is, melyek eleinte ujj nélkül készültek, s a gyári posztó feltűnésével sötétkék, fekete, szedéres vagy kávészínű földözöld és kék kockás brassai posztó ujjat varrtak nekik. (L. Kós—Szentimrei—Nagy: *Kászoni székely népművészet*. Bukarest, 1972. 250.)

A gyimesi csángók viselete — amint ez Kósa-Szánthó Vilma szép tanulmányából kiderül — több közös vonást mutat a Bákó környéki csángóság öltözetével, így például a lepeloszoknya (katrinca), az inget leszorító öv, meg a katrinca felerősítésére használt bernyék esetében, melyeknek megszélesített technikája, csikozása a csángó szövésű női öltözetének hasonló ruhadarabjaira emlékeztet. Erre utalnak különben az egyes technikákat, mintaelemeket jelölő elnevezések is: *butuk, virágos szövés, rásírt* stb., másfelől viszont a női ingek egyes típusai az erdélyi román és magyar ingviselettel mutatnak

rokonságot. Ki kell emelnünk ebből a fejezetből a női ingalj, a női és férfi ing és inghimzés alapos leírását, melyet számos fényképpel, minta- és szerkezeti rajzzal szemléltet a szerző.

A kötet kiállítása nagyon igényes, szép. A tanulmányokat számos rajz, fekete-fehér és többnyire jól sikerült színes felvétel kíséri. Ezek között szép számmal vannak egészszoldalas fényképek is, amelyek a szemlélőnek még jobban megelevenítik az öltözetet és a rajta alkalmazott díszítéseket.

Sajnálatos viszont, hogy kisebb pontatlanságok zavarják az olvasót, így például az, hogy a negyedik ívet fordítva

fűzték be (a hozzájuk került példányban legalábbis így), s ez a szövegben és a mellékletekben való tájékozódást megnehezíti, ami viszont nem a szerzők hibája.

A szerzőket, a kötet létrejöttében részt vevő munkatársakat, a megjelenést szorgalmazó és biztosító intézményeket az elismerés szava illeti meg, hogy ezzel a becses kiadvánnyal hathatósan járultak hozzá egy táj- és közigazgatási egységünk néprajzi-népművészeti arculatának jobb, pontosabb megismeréséhez, jó példát nyújtva ezzel más tájegységek szakembereinek is hasonló értékes vállalkozáshoz országunk néprajzi arculatának minél alaposabb megrajzolására.

Nagy Jenő

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

TÖZSÉR ÁRPÁD: GENEZIS

Költői, esszéírói rangja jó ideje a csehszlovákiai magyar irodalmat fémjelzi. A legújabb gyűjteményes Tözsér-kötet azonban, amelyben a „versdiakroniát” a „versszillogizmus” helyettesíti, azaz a költői út időrendjét az alakulás, a továbbfejlődés magyarázata váltja fel, nem helyi esemény: líra és líraelmélet, történelem és irodalomtörténet találkozik e fontos és szigorú könyv lapjain. E fontos és szigorú könyvben. Talán e két jelzővel minősíthetjük pontosan Tözsér Árpád rendhagyó vállalkozását, a nyílt szembenézést saját költészetével, a költészet lehetőségeivel, a csehszlovákiai magyar irodalom eredményeivel és hiányosaival, szülőföldje hagyományosaival, nemzetisége jelenével. Versben és a verseket bevezető, összekötő, magyarító tanulmányokban, vallomásokban egyaránt szigorúan fogalmaz. „Nyelvtáj” és irodalom című, dunaszerdahelyi fiatal íróbarátaihoz intézett levelében például, Forbáth Imre életútját, korai költői elhallgatását értelmezve, az irodalom természetének, funkciójának lényegéhez jut közel, okfejtése egyetemes távlatot kap — noha nem lépi túl a magyar irodalom kereteit:

„Köztudott, hogy Forbáth 1938-tól nem írt verset. Pontosabban nem írt jó verset. Ezt a tényt azóta már sokan és sokféleképpen magyarították, legtöbbször azzal a »sokkal«, amely 38-ban a fasizmus hazai uralomra jutásával s Csehszlovákia szétbomlásával érte a költőt. Szerintem a magyarázat sokágú, összetett, s az említett csak egy ág a sok közül. Legalább olyan, ha nem nagyobb súllyal esik itt latba az is, hogy a költőnek először a londoni emigrációban, később az ostravai, majd a teplicei idegennyelvűségben egyszerűen megszakadt a kapcsolata a beszélt magyar nyelvvel, a költészetnek azzal a mindenkori »kristályos matériájával« (Forbáth kifejezése), amit a nyelvészek Saussure óta *parole*-nak hívnak, de amit én inkább a nép élő, eleven, naponta alakuló költészetének neveznék. A nyelv szerkezete (a *langue*) hozzávetőlegesen állandó, s állandóságában költészetellenes, de a beszélt nyelv naponta változik, új fordulatokkal, szókapcsolatokkal, szóképekkel gazdagodik, s magában hordja a költészetnek azon lírai elemeit, amelyek — hogy úgy mondjam — a kész népdalban (de akár a műköltészetben is) demonstrálódnak. Ezért mondhatta és mondja annyi költő, hogy nem a költő írja a verset, hanem a vers a költőt. Persze csak a nyelvet a »népköltészet« (a *parole*) szintjén beszélő költőt »írhatja« a vers!

S íme, ezzel a gondolattal ki is egészítem a szerdahelyi hozzászólásomat. Mert ott akkor valaki joggal kérdezhetne volna, hogy na és Déry Tibor, Ottlik Géza vagy Vas István milyen új tájjal, nyelvvel, tájhóssal gazdagították a magyar irodalmat?

A föl nem tett kérdésre itt adom meg a választ:

A magyar irodalom (költészet) már rég nem tájirodalom (-költészet). S éppen Mikszáthéknak, Móriczéknak, Tamási Áronéknak köszönhetően nem az. A mai magyar irodalom (költészet) tája (hőse, nyelve) már nem a Palócföld s nem Erdély, s nem is az Alföld tája, hőse, nyelve, hanem a különböző tájak költészetét (helyi színeit, hőseit, nyelvét) magába építő *egyetemes magyar nyelv*. Irodalmunk ezt a változó nyelv-lét-lélek tájat próbálja az egyetemes létezéssel összerímeltetni s a világirodalom számára újra meg újra fölfedezni. S ez a felfedezés feladat mindannyiunk számára, barátaim."

Természetesen kiválaszthatnánk Tözsér könyvéből kevésbé elméleti és kevésbé irodalomtörténeti fejtegetéseket, akár legközvetlenebb szülőföldjéről, Gömörőről, akár személyes élményeiről, történelmi érvényű tapasztalatairól. Kiválaszthatnánk különböző időszakokból származó, különböző hangulatokat őrző költői szövegeket (e kötetben mondhatni valamennyi fegyelmezett tárgyyszerűségével, határozott közönségi kötődésével tűnik ki); idézzünk egyet az újabbak közül: „Írjak, de mit? Tán verset? Barátom, / mi most a vers? A trópusok / kirágott narancshéjában / befelé nővő nád / susog. // Kék a költészet madara megint, / csak most Wittgenstein ágán billeg. / A sórvég — csörként — kényeskedve / csipegeti a tiszta rimet. // S így lesz ez a madár, barátom, / gágogó buta liba, / mert míg gágogás a vers, röhög / a diszjunkciók valódija.“ (*Levél G. A. úrnak Debrecenbe*)

Tözsér Árpádot „a diszjunkciók valódija“ érdeкли persze. Erről a valódiságról többet tudunk meg a *Genesis* verseiből, esszéiből, interjújából, mint évek során olvasott publicisztika- és kritikagyűjtemények, verses és prózai Tatra-kiadványok tucatjaiból. S az esztétikai igény látványos növekedéséről tanúskodik a Tözsér-kötet grafikai kivitelezése is. Mintha Forum-könyvet tartanánk kezünkben. (*Madách Könyvkiadó. Pozsony, 1979.*)

K. L.

Aranyosi György: Emlékek és vágyak

Kezdünk „közgondolkodni“

Ha — tegyük fel — konkurenciaharcban állnánk a romániai magyar lapok közül azokkal, amelyek a nagyközönségnek körülbelül ugyanahhoz a rétegéhez fordulnak, nem csekély bosszúsággal vettük volna kezünkbe a TETT 1979. 4. számát — ez év februárjában. Ekkor még nem volt a piacon legutóbbi évkönyvünk, s egy kis ideig azt gondolhattuk volna, hogy a Baróti Judit szerkesztette TETT-szám hasonló, sőt sok vonatkozásban azonos tematikájával „lelővi“ évkönyvünket.

Kis idő múlva azonban, még mindig versengő feleknek feltételezve a két „anyaszerkesztőséget“, rájöttünk volna, hogy mi jártunk jobban: a *Változó életünk* címmel összeállított TETT-szám — s ebből is főleg a *Települések gondja* alcímmel összefogott tanulmánycsokor — felhívta a közönség figyelmét urbanizálódó világunk legfontosabb kérdéseire, felkeltette az érdeklődést irántuk, s így valójában nekünk dolgozott; évkönyvünk számára készítette elő a talajt mind szellemi, mind pedig piaci tekintetben. S ráadásul kereskedői tisztességünkön sem esett folt, nem adtuk el ugyanazt másodsor is a gyanútlan vevőknek: a két kiadvány közleményei konkrét tárgyakkal sehol sem fedik egymást.

Mi több, a tavalyi utolsó TETT-szám és 1980-as évkönyvünk bizonyos komplementaritást mutat: ami az egyikből hiányzik, megvan a másikban — és fordítva. Nekünk például nem sikerült rávennünk a modern ember hangkörnyezetének kiváló szakértőjét, hogy tanulmányt írjon számunkra; a szakemberek kommunikációs gátlásait ezen a pásmán nem győzte le a TETT vonzása sem, a szóban forgó TETT-számban mégis jelen van az oly fontos, oly időszerű hangkörnyezetkérdéskör — a sokoldalú szerkesztő, Ágoston Hugó jó „beugrásának“ köszönhetően. Évkönyvünköl hiányzik az életminőség kérdésköre is, mert a sors úgy hozta, hogy a kiadvány késlekedése miatt az erről szóló tanulmány hamarabb jelent meg a szerző önálló kötetében; nos, a kérdéskör Albert Ferenc cikkével képviselten ott van a TETT 1979. 4. számának az élén. Szerepel viszont évkönyvünkben és hiányzik a TETT-számból az életforma- és életmód-váltás, a városiasodás néhány nemzetiségi, demográfiai és más effajta vonatkozása.

Ha tehát — tegyük fel még egyszer — konkurens cégek volnánk, úgy tűnne, hogy elhatároztuk: nem versengünk többé egymással. Kartellbe tömörülünk, s nem a piacot osztjuk fel egymás között, hanem a termékeket, amelyeket előállítunk és piacra hordunk.

Csakhogy nem erről van szó. Kétszeresen sem erről van szó. Elsősorban nem élünk szabadverseny-világban: nem vagyunk sem konkurens, sem kartellbe tömörült cégek, hanem egy átgondoltan kialakított szocialista nemzetiségi művelődési struktúra — közelebről szocialista nemzetiségi sajtó, sajtótermék-hálózat — egymástól intézményes módon független, de egymással szükségszerűen korrelációba kerülő elemek. Másodsorban pedig nem erről van szó, mert helyzetünköl következően bármily logikus volna, hogy tevékenységünket összehangoljuk, évkönyvünk és a tavalyi utolsó TETT-szám komplementaritása nem ennek a következménye: hadd valljuk be az olvasónak becsületesen, hogy a két szóban forgó kiadvány csak véletlenül nem „üti egymást“, s merőben a szerencsés véletlen műve az a látszat is, hogy egymás kezére játszottunk a szerkesztésükkel. Bármily logikus volna, hogy — egyazon struktúra elemei lévén — feladatainkat felmérjük és megosszuk, de legalább önkéntes feladatvállalásainkról, terveinkről tájékozottassuk egymást, mindeddig nem tettünk semmi hasonlót; reguláris szellemi hadseregnek koncipiáltak minket, mi pedig állandóan úgy lépünk a porondra, mint megannyi partizánosztag. S ezért egyfajta egészséges-egészségtelen csapatosztón is kifejlődött bennünk: valljuk be, hogy mi „korunkosok“ igenis bosszúsággal vettük kezünkbe a TETT 1979. 4. számát (mint ahogy az előző, *Mindennapi közlésvilágunk* címmel közrebocsátott számot őszinte irigységgel), s csak akkor könnyebbültünk meg, amikor felfedeztük ezt a véletlen komplementaritást — az össze- és együttműködés látszata megteremtődésének a lehetőségét.

De ha most leleplezzük magunkat, és bevalljuk, hogy ez a látszat — látszat, hadd mondjuk meg azt is, hogy az előbbieken többször is emlegetett véletlen — nem egészen véletlen. Terveinket nem egyeztetjük, de mindannyian ugyanazt a levegőt szívjuk, és abból körülbelül ugyanazt érezzük ki; s ha két-három sajtószerv, könyvkiadó, rádióadó egyidőben érez fontosnak bizonyos tematikát, akkor ez azt jelenti, hogy az valószínűleg mindannyiunk számára fontos. *Ember a gyorsuló időben* címmel megjelent 1977-es évkönyvünk — hogy most folyóiratunk havonta megjelenő közleményeiről ne szóljak — nyilván már azt pedzette, amit a szóban forgó TETT-szám pedz tovább *Változó világban* és *Az alkalmazkodó ember* alcím-mel összefoglalt tanulmánycsokraiban; amit már a romániai magyar szociográfiában úttörő kötet, a *Változó valóság* ugyancsak pedzett; amiről 1980-as évkönyvünk szól (figyelemreméltó egyébként, hogy ezeknek a kiadványoknak sok a közös szerzője, Várhegyi István és Keszi-Harmath Sándor például háromban is jelen van, s élvonalat képvisel mindháromban) — és aminek a levegőben levését megorron-tani persze nem a mi kiváltságunk, mert benne van rég az egész világ levegőjében; aminek mi tulajdonképpen csak helyi sajátosságát, számunkra is időszertűvé válását érezzük. Érezzük és elgondolkozunk rajta. S egy irányba futó gondolataink cikkekben és tanulmányokban, sőt áttételes formában novellákban és versekben ülepednek le, amelyekben mind van valami közös; igen, kezdünk „közgondolkodni”, abban az értelemben, hogy a világ gyors, gyökeres, végleges megváltozásának kérdésein — létkérdéseinken — töprengünk mindannyian. S így nemhogy „nem egészen” véletlen kiadványaink konvergenciája, de egyáltalán, de távolról sem véletlen.

Abból azonban, hogy ilyen értelemben „közgondolkodunk”, ami csak annyit jelent, hogy egyenként vagy kiscsoportonként egyszerre gondolkodunk, *közgondolkodás* nem lesz közös cél, közös tervek, összehangolt közös cselekvés nélkül.

Veress Zoltán

KARL POPPER AZ ALKOTÓ ÖNKRITIKÁRÓL (Encounter, 1979. november)

Az utóbbi hónapokban több folyóirat és számos szerző figyelme fordult Karl Popper és filozófiai nézetei felé. Élénkülő érdeklődés tapasztalható a marxisták részéről is, ezt bizonyítják — többek között — mind a párizsi *Pensée* különszámában, mind a *Magyar Filozófiai Szemlében* napvilágot látott bíráló velleitási tanulmányok. A *Pensée* (1979. november — december) szerzői (Jacques Milhau, Michel Goux, Michel Bertrand, Philippe Cazelle) Popper ismeretelméleti felfogását, történelembőlcséletét és a valószínűsége vonatkozó nézeteit elemzik, a magyar filozófusok (Fehér M. István és Nyíri Kristóf) az Angliában élő filozófus dialektikakritikájában található dialektikus elemekről, illetve a „nyílt társadalom” és a nemzettudat viszonyáról értekeznek.

Ez a sokirányú figyelem és kritikai megközelítés is indokolja Popper egyik, közelmúltban megjelent írásának, az 1979-es salzburgi fesztivált megnyitó előadása szövegének ismertetését.

Előadását Popper szubjektív vallomással kezdi, s arra az önmagának feltett kérdésre próbál választ találni, miért éppen őt kérték fel a megnyitó beszéd elmondására, hiszen tudnivaló, hogy évek óta a világtól teljesen elszigetelten, ki-

zárólag az emberi, pontosabban a tudományos megismerés elemzésével foglalkozik.

Szerepét — szerintem — egyetlen körülmény, és pedig optimista mivelta indokolhatja. Ő ugyanis nem csatlakozott a ma oly divatos borulátás képviselőihez, s noha hosszú élete során nem kevés visszasesést kellett a civilizáció életében tapasztalnia, meggyőződése, hogy korunk jobb és szebb, mint hírneve. Popper nem tartozik a haladás feltartóztatatlan diadalát hirdető táboraiba, de úgy látja, hogy egyrészt a tudomány és a technika bizonyos jólétet hozott Európa és Amerika népeinek, másrészt pedig a pesszimizmus értelmiségi szószólói, akik a mai világot pokolnak minősítik, boldogtalan-ná teszik a rájuk hallgatókat. Noha Karl Popper érvelése, amely nem tesz említést sem korunk nagy társadalmi átalakulásáról, sem a harmadik világ éhező millióiról — őszintén szólva — nem túlságosan meggyőző, azoknak a halhatatlan alkotóknak a példája, akikre a salzburgi milióban érthető módon hivatkozik, már érvényesnek fogadható el.

Beethoven — emlékeztet rá Popper — magánéletében sok csapás érte, mélyesen boldogtalan volt, kora pedig kiábrándíthatta mindazokat, akik a szabadság győzelmében reménykedtek. A francia forradalom Napóleon hódító háborúiba torkolt, Európát Metternich uralta, a tömegek nyomora határtalan

volt. Beethoven azonban az *Örömdával* válaszolt, amely szenvedélyes tiltakozás is volt az emberiség adott állapota és megosztottsága ellen.

Popper nem vonja kétségbe az olyan művészek szerepének létjogosultságát, mint például Goya és Käthe Kollwitz, akik koruk torz vonásait fejezték ki, de a művészetnek — véleménye szerint — a szenvedés legyőzésére is mozgósítania kell. Ebben az értelemben értékeli a *Figaró házasságát*, amely nemcsak szatírában, iróniában gazdag, hanem nagyon sok örömet és vitalitást sugároz.

A pesszimizmussal, különösképpen pedig a természettudományok ellen manapság irányuló bomlasztó hírveréssel polemizálva, Karl Popper a nagy tudósok és művészek alkotásaiban megfigyelhető hasonlóságokat és különbségeket boncolgatja. Vitatható felfogása szerint a nagy alkotókat mindkét területen elsősorban maga az alkotás, a kutatás, az igazság feltárása ösztönzi.

Az összehasonlító értelmezés konklúzióiként, Popper három tételt fogalmaz meg: 1. a költészet és a tudomány közös forrásból, a mítoszról származik; 2. kétféle kriticismus létezik; míg az egyiket „esztétikai érdekek” határozzák meg, és a mítosztól a költészethez vezet, a másik — „racionális érdekek” sarkallására — a tudományba, konkrétan a természettudományba torkollik; 3. a mítosztól származó tudomány és költészet vérokonok tehát, és ama törekvésünket szolgálják, hogy megértsük sorsunkat, a világ eredetét és alakulását.

Három tételét Popper történelmi hipotézisként kezeli, amelynek segítségével a továbbiakban a tudományban és a művészetben észlelhető haladás problémáját boncolgatja. Nem kétséges — szerinte —, hogy a tudomány területén van haladás. Ez azzal függ össze, hogy a tudományban az igazság megközelítésének törekvése munkál. Ami a művészet birodalmát illeti, ama elterjedt véleménnyel szemben, amely tagadja itt a haladás lehetőségét, Popper hangsúlyozza, hogy minden mű-

vésznek, még az olyan csodálatos lángésznek is, mint Mozart, el kell sajátítania „a mesterséget”. Minden igazán nagy művésznek tanulnia kell elődei vagy saját tapasztalatai és főként saját hibái alapján. Oscar Wilde mondotta: „Tapsztalatnak saját hibáinkat szoktuk nevezni.” Popper pedig úgy látja, nincs fontosabb feladatunk, mint feltárni hibáinkat.

A tudományban és a művészetben nélkülözhetetlen alkotó önkritikáról szóló gondolatainak kialakításában Karl Popper Beethoven műveiből merített. A nagy zeneszerző jegyzetfüzetei ugyanis ennek az alkotó önbírálatnak a dokumentumai. Azt az állandó erőfeszítést fejezik ki, hogy eszméit újra és újra átgondolja és szüntelenül korrigálja. Ha ezt a fáradhatatlan önkritikai magatartást vesszük figyelembe, könnyebben megérthetjük Beethoven páratlan fejlődését a Haydn és Mozart hatását jelző fiatalkori szerzeményeitől a kései művekig.

Popper megállapítja, hogy az alkalmazott szempont alapján többféle alkotót lehet megkülönböztetni. Vannak olyanok, mint például Bertrand Russell, akiknek kéziratjai szinte teljesen javításmentesek, mások viszont mintegy a „trial and error” módszerét alkalmazva, hibákat követnek el, majd gondosan kijavítják őket. Ennek során erőteljesen érvényesül náluk az önbírálati tendencia, amely lehetővé teszi azt is, hogy a mű eredetileg még homályos körvonalai és részletei világos szerkezetet nyerjenek. A hibák kijavítása valaminő összehasonlítás ösztökélésére történik. Az alkotónak így módjában áll, hogy egybevesse a mű eszményi képét azzal, amivé az alkotás folyamatában ténylegesen alakul.

Míg a művészetben a haladást a művész egyéni önkritikája sarkallja, a tudományban ezt a funkciót az *együttműködő kriticismus* biztosítja. Ha egy tudós nem fedezi fel elkövetett hibáját, vagy igyekszik elleplezni, bizonyára akad egy másik kutató, aki azt felszínre hozza. Eppen ezért a tudományban az önbírálatnak és a kölcsönös kritikának kell érvényesülnie. **G.E.**

Cserés Ferenc (Kövend). — A *Korunk* múlt évi 4. számában Cseke Péter a riportertanácsalanságáról írt. Riporthőse lehetett volna, az írás szerint, egy volt könyvtárosnő. Sorsa akkor is megszívlelendő, ha csak egy szolgálati lakást igényelt, hisz valamikor bizonyítani akart, tenni valamit egy falu kulturális életéért. Míg az eseten gondolkodom, még az is megfordul a fejemben, vajon nem valami kitalált, fiktív esettel van dolgom. Aztán belátom: az eset annyira tipikus, hogy biztos tényalapja van. A fiktivitás gondolata igen gyakran felötlik bennem mostanában, ha valóságirodalmat olvasok; mintha halotti búcsúztatókat olvasnék, mert a halottakra áll: róluk vagy jót, vagy semmit. Azokról a riportokról szeretnék szólni, amelyek valamit meg akarnak oldani. — Riportjaink jó hányadában található valóságkelem, kihámozható belőlük egy konkrét történet, probléma. Ez a konkrétum azonban úgy mutatkozik, mintha elkóválygó icipici esetke lenne. Olvastam ingázókról, akiket nem vesz fel a busz, mezőgazdasági végzetekről, akik nem tudták, mi a mesterségük, s legutóbb a könyvtárosnőről. Az lenne a kérdés, hogy esetke besorolható-e valamilyen általános jelenségbe. — Ha a valóság egészéből közelítem meg esetkét, megnő, mert besorolódik egy folyamatba. Tendencia-e, tipikus-e a falusi könyvtárosnő helyzete? [...] — Igen, a friss információ. A mi riporterünk rendszerint megvárja, míg a dolgok „elrészódnak”. [...] — Azt írja Cseke Péter: *Tanácsalanság a riportertanácsalanság*. Számomra a cím azt jelenti: mit tehettem volna? Írása kapcsán én is megkérdem: mit tehetek én? Ezt: írok egy jegyzetet, s elmesélem a riportertnek, mit tehetett volna. Ezt persze az égvilágon senki nem közli, hisz a fennebb leírtak mindannyiunk által ismertek, közhelyszámba mennek, annyira, hogy szóra sem érdemesek. — Miért is tegyem szóvá?

A KORUNK HÍREI

A *Korunk* társadalomnéprajzi csoportjának munkálulésai:

december 5.: Nagy Olga *A népi hiedelmek struktúrája és mozgástörvényei* címmel tartott előadást, Antal Sándor egyetemi hallgató Jung Károly *Az emberi élet fordulói. Gombosi népszokások* című könyvét ismertette;

január 8.: Kallós Zoltán a magyarszováti gyűjtőcsoport munkájáról számolt be, Pozsony Ferenc egyetemi hallgató balladaszociográfiai gyűjtéséről beszélt;

március 11.: Péntek János *Az interdiszciplináris kutatás lehetőségei a népi kultúra vizsgálatában* címmel tartott előadást, Balogh Dezső elemezte Péntek János *A kalotaszegi népi himzés és szókincse* című könyvét;

március 25.: Kopáncsi Ágnes, a *Művelődés* szerkesztője találkozott a kör tagjaival; Rostás Zoltán a *Művelődés* szociológiai cikkeit, a kör tagjai (Vetési László, Pillich László, Pozsony Ferenc, Keszegh Vilmos és Antal Sándor) a lap néprajzi cikkeit elemezték.

Március 27-én a beszercei szabadegyetemen Benkő András, a kolozsvári zene-konzervatórium tanára, folyóiratunk külső munkatársa tartott zenetudományi előadást.

KORUNK GALÉRIA

Április 5.: Márton Árpád (Csíkszereda) festményei. — Borghida István bevezetője után Banner Zoltán részleteket adott elő *Tűzkör* című műsorából, majd Márkos Albert *Zöld erdő harmatát... II. (6 virágének)* című művét adta elő Barabás Kásler Magda (ének), Majó Zoltán és Simon Gábor (csőrfuvola), ifj. Márkos Albert (hegedű), Márkos András (gordonka) és Botár Katalin (csembaló).

HELYREIGAZÍTÁS. — Ez évi 1—2. számunk 20. lapján alulról a 12. és 13. sor megcserélődött; a 91. lapon Ditrói Ervin cikke második bekezdésének utolsó szava helyesen: *utánaferdüljön*; a 113—117. lapon megjelent cikk *Gál Sándor kiadatlan levelei* szerzője: Antal Imre

